

T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ BİLİM DALI

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERZURUM EKONOMİSİNİN
TÜRKİYE VE KAFKASYA AÇISINDAN ÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

İBRAHİM GÜNDÜZ

İSTANBUL- 2017

T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ ANABİLİM DALI
ORTADOĞU EKONOMİ POLİTİĞİ BİLİM DALI

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ERZURUM EKONOMİSİNİN
TÜRKİYE VE KAFKASYA AÇISINDAN ÖNEMİ

Yüksek Lisans Tezi

İBRAHİM GÜNDÜZ

DANIŞMAN

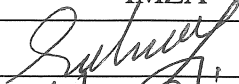

DOÇ. DR. RECEP ULUSOY

İSTANBUL- 2017

TEZ ONAYI

Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğrenimi gören 506214004 no'lu İbrahim GÜNDÜZ'ün hazırladığı “ Cumhuriyet Döneminde Erzurum Ekonomisinin Türkiye ve Kafkasya Açısından Önemi” konulu YÜKSEK LİSANS TEZİ ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI M.Ü. Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 13/04/2017 tarihinde saat 11:00 de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin *Kabulüne* ne OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

Tez tarafımızdan okunmuş, kapsam ve kalite yönünden Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç.Dr.Recep ULUSOY	Basarılı	
Prof.Dr.Hamza AKENGİN	Basarılı	
Yrd.Doç.Dr.Hüseyin ARSLAN	Basarılı	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 20.04./2017 tarih ve 2017/8-1 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖZET

Erzurum, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli bir ilimizdir. Tarihi İpek Yolu'nun üzerinde bulunduğu için, amansız mücadelelerde kilit rol oynamıştır. Türkiye'nin rakım bakımından en yüksek ili olan Erzurum, adeta bir **baykuş yuvasını** andıran eşsiz coğrafi konumuyla, tarihte yol güvenliği ve yolun denetlenmesi açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı döneminde önemli bir gümrük noktası olan Erzurum'un ekonomik yapısı Cumhuriyetle beraber değişmiştir. Türkiye'de ekonomik koşulların gelişmesiyle doğru orantılı olarak gelişmeye devam etmektedir. Kış turizmi açısından çok önemli bir merkez olan Erzurum, mükemmel bir marka şehir olmayı amaçlamaktadır. Sahip olduğu nüfusu güçlü bir dinamizme çeviren Erzurum, bölgenin önde gelen ticari noktalarından biri olmuştur.

Erzurum, Kafkasya'ya açılan en önemli ticaret merkezlerinden biridir. Ayrıca Erzurum'un ticari ilişkilerinde, İran ve Irak da önemli bir paya sahiptir. Kafkas ülkeleri ve Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkiler, Erzurum'a büyük katkı sağlamaktadır. Erzurum'un bu ülkelerle olan ticari ilişkileri her geçen gün artarak devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Baykuş yuvası, Erzurum İhracat-İthalat, Erzurum Kış Turizmi, İpek Yolu, 2011 Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları

ABSTRACT

Erzurum is a city which is hosted lots of different cultures throughout the history and all of the give real importance to the city. It was located on **Silk road** so Erzurum played a key role with ruthless struggles. Erzurum which has highest altitude of Turkey and with its unique geographical location, it resembles **owl nest**. It is also noteworthy because of its historical background, especially in security of trade roads and their control. During the Ottoman Empire, Erzurum was a significant custom point but it changed its economic structure by the republic. It continues to develop proportionally with the growing economical conditions in Turkey. Erzurum which is a capital of **winter tourism** and it aims to be excellent brand city. Now, Erzurum is the most important point of trade in its own area because of its dynamic population.

Erzurum is a city which has power to keep the most important trade centers to **Caucasus**. Also Iran and Iraq are great partners in these trade relations. The relations with these countries like **Middle East** and **Caucasus** countries, it provide a great contribution to the Erzurum. The trade relations of Erzurum to these countries are growing day by day.

Keywords: Erzurum Export-Import, Erzurum Winter Tourism, Owl Nest Silk Road, 2011 Winter Universiade Olympic Games

ÖNSÖZ

Son yıllarda Türkiye'nin Kafkasya ile olan ilişkilerini geliştirmesiyle doğru orantılı olarak, Erzurum gibi kendi bölgesinde cazibe merkezi olan şehirlerin önemi daha da artırmıştır. Erzurum sahip olduğu maden kaynakları, imalat sanayi tesisleri, tarım ve hayvancılık altyapısıyla Kafkas ülkeleri açısından önemli bir ticari ortaktır. Son zamanlarda şehirdeki ticari faaliyetler daha da gelişmekte ve şehir hızla Türkiye'deki önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmektedir.

Bu çalışmada Erzurum ili üzerinden Türkiye-Kafkas ekonomik ilişkileri incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmada ayrıca İran'la ve Irak'la olan ekonomik ilişkiler de incelenmeye çalışılmıştır. Erzurum'a olan vefa borcumu ödememde yardımcı olan başta; Bu tez çalışmasında beni yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Recep Ulusoy'a, yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşlarım Lütfullah Kaya'ya ve Fatih Serkan Aynalı'ya, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi her türlü desteği sağlayan kıymetli aileme teşekkürlerimi sunarım.

İSTANBUL–2017

İBRAHİM GÜNDÜZ

İçindekiler

ABSTRACT	iv
TABLO LİSTESİ	vii
HARİTA LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ.....	xv
2. CUMHURİYET ÖNCESİNDEN BUGÜNE ERZURUM.....	1
2.1. Tarihte Erzurum.....	4
2.1.1. Erzurum'un Demografik Yapısı	16
2.1.2. Erzurum'un Sosyal Yapısı	27
3. CUMHURİYET SONRASI ERZURUM'UN EKONOMİK VE SOSYAL YAPISI.....	33
3.1. Tarım	39
3.1.1. Tarım ve Sulama İmkânları	50
3.2. Hayvancılık.....	55
3.3. DAP ve Erzurum	71
3.4. Sanayi ve Ticaret	76
3.5. Turizm	88
3.6. İstihdam ve İşsizlik	100
3.7. Ulaşım, Yerleşim ve Şehircilik.....	120
3.8. Bölge İlleriyle Karşılaştırma.....	137
3.9. Erzurum ve Çevresinin Bölgesel İktisat Açısından Değerlendirilmesi	143
4. KOMŞU ÜLKELERLE TİCARİ İLİŞKİLER.....	150
4.1. Kafkasya Ülkeleriyle İlişkiler	150
4.2. Erzurum - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri	154
4.3. Erzurum - Gürcistan Ekonomik İlişkileri.....	159
4.4. Erzurum -Irak Ekonomik İlişkileri	163
4.5. Erzurum-İran Ekonomik İlişkileri.....	168
4.6 ERZURUM- ERMENİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ.....	174
5.SONUÇ	176
KAYNAKÇA	179

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Faal Nüfusun Erzurum Şehrinde Dağılışı (1955-1960)	10
Tablo 2: İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Faal Nüfusun Erzurum Vilayetinde Dağılışı (1955-1960)	12
Tablo 3: 1847 Tarihli Erzurum Nüfus Tahriri	19
Tablo 4: Erzurum İlinin (1927-2000) Arası Kır ve Şehir Nüfusu	22
Tablo 5: Erzurum İlinin 2008 Nüfus Sayımına Göre Kır ve Şehir Nüfusu.....	24
Tablo 6: Erzurum İlinin Nüfusu (2009 - 2015).....	25
Tablo 7: Yıllara Göre Erzurum'un Yıllık Nüfus Artış Hızı (2007-2015)	26
Tablo 8: Erzurum İlinin Eğitim Göstergeleri.....	28
Tablo 9: Erzurum İlinin Sağlık Göstergeleri.....	29
Tablo 10: Erzurum İlinin Sosyal Yaşam ve Yaşam Kalitesi Göstergeleri	30
Tablo 11: Erzurum'un İhracat Verileri (2010-2014)	37
Tablo 12: Erzurum'un İthalat Verileri (2010-2014)	38
Tablo 13: Erzurum İli Kültüre Elverişli Arazi Kullanımı (2014)	42
Tablo 14: Erzurum İlinin Tarla Üretim Verileri (2007-2013).....	44
Tablo 15: Erzurum İlinin Meyvecilik Verileri (2002-2014).....	47
Tablo 16: Erzurum İlinin Sebzeçilik Verileri	49
Tablo 17: Erzurum İlinde Bulunan Akarsular (2014).....	51
Tablo 18: Erzurum İlinde Bulunan Barajlar (2012).....	52
Tablo 19: Erzurum İlindeki Hayvan Sayısının Yıllara Göre Değişimi (2009-2014).....	57
Tablo 20: Erzurum İlinin Hayvancılık Üretim Verileri (2009-2014)	62
Tablo 21: 2013 Yılı İlçe Bazlı Hayvansal Ürünler Üretim Miktarları	67
Tablo 22: 1963 Yılında Erzurum İlinin Ticaret Profili	78
Tablo 23: Erzurum İlinde Açılan ve Kapanan Şirket Sayıları (2010-2015).....	81
Tablo 24: Erzurum İlinin En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2011-2015).....	82
Tablo 25: Erzurum İline Ait İhracatın Sektörlere Göre Dağılımı (2009-2013) (Bin \$).....	84
Tablo 26: Erzurum İline Ait İthalatın Sektörlere Göre Dağılımı (2009-2013) (Bin \$).....	86

Tablo 27: Erzurum İli ve İlçeleri Doğal Güzellikler Matrisi	94
Tablo 28: Tablo 27'deki Kısaltmaların Açık Halini Gösteren Tablo Anahtarı.....	95
Tablo 29: Erzurum'un Önemli Termal Alanları (2010).....	96
Tablo 30: Erzurum İlinde Turistik İşletme Belgeli Otellere Gelen Yerli ve Yabancı Turist Sayısı (2000-2015)	98
Tablo 31: 2013 Yılında Erzurum'a Yapılan Kamu Yatırımları (Bin Tl)	101
Tablo 32: Erzurum İline Verilen Teşvik Belgeleri(2004-2013).....	102
Tablo 33: 2013 Yılında Erzurum'da Verilmiş Olan Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörel Analizi	104
Tablo 34: İl Bazında Temel İşgücü Göstergeleri (2013)	105
Tablo 35: Erzurum İlinin İşsiz Sayıları (2010–2014)	107
Tablo 36: Erzurum İlindeki İşsizlerin Öğrenim Durumu (2011-2014).....	109
Tablo 37: Erzurum İlinde 2013 Yılındaki Girişim Sayıları	114
Tablo 38: İstihdamın Sektörel Dağılımı (Erzurum–Erzincan–Bayburt) (2011-2013) Bin Kişi.....	115
Tablo 39: Erzurum'da Çalışan Bireylerin Sigorta Bilgileri (2010-2015) (Kişi).....	116
Tablo 40: Erzurum'da Bulunan İşletmelerin Büyüklükleri (2010-2015) (Kişi)	118
Tablo 41: İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Satış Cinslerine Göre Uzunlukları (Km.).....	124
Tablo 42: Yıllara Göre Erzurum Havalimanı Kullanımı (2010-2014)	125
Tablo 43: Erzurum–Divriği Tren Yolu Hat Bilgileri (2004-2014)	126
Tablo 44: Erzurum-Kars Tren Yolu Hat Bilgileri (2004-2014)	126
Tablo 45: Türkiye'den Azerbaycan'a Yapılan İhracatta Erzurum'un Yeri (2004 -2016)	155
Tablo 46: Erzurum'un Azerbaycan'a Olan İhracatının Sektörel Analizi (2010-2015)	158
Tablo 47: Türkiye'den Gürcistan'a Yapılan İhracatta Erzurum'un Yeri (2004-2016).....	160
Tablo 48: Erzurum'un Gürcistan'a Olan İhracatının Sektörel Analizi(2010–2015).....	161
Tablo 49: Türkiye'den Irak'a Yapılan İhracatta Erzurum'un Yeri (2004-2016)	164
Tablo 50: Sektörel Bazda Erzurum –Irak İhracat Rakamları (2010-2015).....	166
Tablo 51: Türkiye'den İran'a Yapılan İhracatta Erzurum'un Yeri (2004-2016)	170
Tablo 52: Sektörel Bazda Erzurum–İran İhracat Rakamları(2010-2015).....	172
Tablo 53: Türkiye – Ermenistan Ekonomik İlişkileri	175

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Erzurum Şehir Nüfusunun 15. ve 19. yy Arası Nüfus Değişimi.....	17
Grafik 2: Erzurum İlinin Toprak Verim Sınıflandırması(%).....	39

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Erzurum Kış Turizmi Merkezleri	91
Harita 2: (Erzurum–Erzincan–Bayburt) Bölgesi Ulaşım ve Gelişim Şeması	121
Harita 3: Erzurum Üzerinden İpek Yolu Güzergâhı.....	122

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AÜ	Atatürk Üniversitesi
BM	Birleşmiş Milletler
BİLGESAM	BİLGE ADAMLAR STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
C	Cilt No
ÇSB	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı
DA	Dekar
DAP	Doğu Anadolu Projesi
DHMİ	Devlet Hava Meydanı İşletmeleri
DSİ	Devlet Su İşleri
E	Erkek
ELEK.	Elektrik
ESK	Et ve Süt Kurumu
ETSO	Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası
GAP	Güneydoğu Anadolu Projesi
GWH/YIL	Gigawatt /Yıl

HA	Hektar
HES	Hidroelektrik Santral
HZ	Hazreti
IMF	Uluslararası Para Fonu
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü
K	Kadın
KGM	Karayolları Genel Müdürlüğü
KM	Kilometre
Km²	Kilometre Kare
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı.
KUDAKA	Kuzeydoğu Anadolu Kalkınma Ajansı
LT	Litre
M	Metre
m³/sn	Metre küp/Saniye
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
MTA	Maden Tetkik Ve Arama Genel Müdürlüğü
MÜ	Marmara Üniversitesi

NATO	Kuzey Atlantik Anlaşma Örgütü
s	Sayfa No
S	Sayı No
ss	Sayfa Aralığı
SÜ	Selçuk Üniversitesi
TCDD	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TİM	Türkiye İhracatçılar Meclisi
TKDK	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TL	Türk Lirası
TOKİ	Toplu Konut İdaresi
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt Bölgesi
TÜHİS	Türk Ağır Sanayii ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
USD	Amerikan Doları
Vb.	Ve Benzeri
Vs	Vesaire
Y	Yıl
yy	Yüzyıl

GİRİŞ

1. GİRİŞ

Erzurum, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde yer alan ve yüzölçümü yaklaşık 25.000 km² olan bir ilimizdir. Erzurum ilinin 20 adet ilçesi bulunmakta olup bu ilçelerin beşeri ve coğrafi olarak birbirinden farklı özellikleri bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kurtuluş Savaşında yaşadığı büyük acıları ve sıkıntıları aşmak için yoğun çaba harcayan Erzurum, bu yıllarda büyük zorluklar ve felaketler yaşamıştır. 1924 yılında yaşanan büyük Erzurum depreminden çok büyük oranda etkilenen Erzurum, bu yaralarını uzun yıllar boyunca kapatamamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tek parti iktidarı döneminde geleneksel el sanatları ve zanaatkarlar üzerine inşa edilmiş ilin ekonomisi, uygulanan bazı büyük projelerle istenilen gelişmeyi sağlayamamıştır. Ancak 1939 yılında Erzurum'a kadar uzanan tren yolu hattı ile Erzurum tekrar yoğun bir gelişme hamlesi göstermiştir. 1950'li yıllardan sonra ilde kurulmaya başlanan Atatürk Üniversitesi ve Şeker Fabrikası gibi kuruluşlarla gelişme gösteren Erzurum, bu yıllardan sonra gittikçe artan nüfusuna rağmen ticaret ve sanayi anlamında istenen seviyeye bir türlü ulaşamamıştır. **24 Ocak kararları** olumlu bir izlenim oluştursa da bu tarihten sonra Erzurum'da çok büyük tesislerin ve fabrikaların kurulmadığı görülmektedir. Bunun yerine küçük işletmeler şeklinde kuruluşların egemen olduğu imalat tesislerinin sayısında ciddi bir artış olmuştur. 2000'li yıllardan sonra ise Erzurum'da var olan bakış açısı değişmiş ve "bacasız sanayi" adı verilen turizme yönelik teşebbüsler oluşturulmuştur. Bu dönemde bir diğer önemli üretim alanı olan ticarete de ciddi bir yol alınmış ve yeni alışveriş merkezleri kurulmuştur. Ancak bu alışveriş merkezleri katma değer üretmesinde Erzurum'a yeterince katkıda bulunamamıştır. 2000'li yıllardan sonra Erzurum'un dış ülkelerle olan ticari ilişkilerinde de ciddi iyileşmeler olmuştur. Özellikle Azerbaycan, Gürcistan, Irak ve İran ile ekonomik ilişkiler yoğunlaşmış ve bu ülkelerle yapılan dış ticaret hacmi artarak devam etmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin bu bölgeyle olan yakın ilişkileriyle doğru orantılı olarak bazı yıllarda ticarete ciddi dalgalanmalar yaşanmıştır. Özellikle Türkiye-Ermenistan yakınlaşması sırasında Azerbaycan'la olan ilişkiler olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca 2008 yılında Güney Osetya bölgesinde başlayan çatışmalara Rusya'nın da müdahil olmasıyla beraber ticaret ciddi bir darboğaza girmiş olsa da alınan önlemler sayesinde bu süreç en az hasarla atlatılmaya çalışılmıştır. Ermenistan'la

ilgili yeterince kaynak bulunamadığı için tezde bu ülke ile ilgili ekonomik değerlendirme yapılamamıştır.

Çalışmanın ana amacı Erzurum ilinin sahip olduğu ticari ve iktisadi ilişkileri analiz etmektir. Bununla birlikte çalışmanın içeriğinde Erzurum ekonomisinin çeşitli parametreler kullanılarak detaylı değerlendirmesi de yapılmıştır. Bu çalışmada Erzurum ilinin Kafkasya ülkelerine ek olarak İran ve Irak ile olan ticari ilişkileri ele alınmıştır. Orta Doğu'da yaşanan krizlerin dış ticarete etkilerinin ortaya konulması amacı bu ülkelerin çalışmaya dâhil edilmesinde önemli rol oynamıştır. Tez konusu olarak seçilen “Cumhuriyet döneminde Erzurum ekonomisinin Türkiye ve Kafkasya açısından önemi” konusunda çeşitli yayın ve metinler olmasına rağmen bu konuyu detaylı olarak ele alan yüksek lisans ve doktora çalışması bulunmamaktadır. Ayrıca Erzurum ili ile alakalı iktisadi çalışmalar da oldukça kısıtlıdır. Bu tez hem Kafkasya odaklı çalışmalara hem de genel iktisadi durum ile ilgili literatüre olumlu katkıda bulunacaktır.

Çalışmanın giriş bölümünde tezin hazırlanma aşamalarına ilişkin bilgiler verilmiştir. Tez konusunun seçiminde etkili olan nedenler sıralanmış, tezin literatüre yapacağı katkı belirtilmiştir. Ayrıca tezin hazırlanma aşamasında karşılaşılan sorunlardan bahsedilmiştir. Bu çalışmanın hazırlanma aşamasında kullanılan yöntemler belirtilmiş ve bu yöntemlerin neden tercih edildiğine yönelik açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca tezde hazırlanan tabloların oluşturulmasında etkin olarak faydalanılan kurumlara ilişkin bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın 2. bölümünde geçmişten günümüze Erzurum ilinin tarihsel özelliklerine yer verilmiştir. “**Erzurum**” adının sahip olduğu tarihsel geçmiş ele alınmış ve geçirdiği değişim tarihi bilgiler göz önünde tutularak değerlendirilmiştir. Erzurum ilinin demografik ve sosyal özelliklerine ilişkin detaylı veriler sunulmuş olup bu kapsamda analizler yapılmıştır. Bu alandaki değerlendirmeler tarihsel süreç göz önünde tutularak yapılmış ve istatistiki veriler yoğun olarak kullanılmıştır. İstatistiki bilgilerde genel olarak tablo oluşturma yöntemine başvurulmuştur. Bu bölümde kullanılmış olan veriler, mümkün olduğunca iktisadi perspektifle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın 3. bölümünde Erzurum ilinin ekonomik durumuna ilişkin analizler yapılmıştır. Bu kapsamda hayvancılık, tarım, tarımda sulama imkânlarına ilişkin tablolar oluşturulmuş ve analiz edilmiştir. Erzurum'un ve bölge illerinin kalkınması amacıyla oluşturulmuş en önemli projelerden olan DAP'la ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. İlin sahip olduğu dış ticaret, turizm ve istihdam olanaklarına ilişkin rakamlar verilmiş olup bu rakamlar detaylı olarak incelenmiştir. İstihdam olanakları ve işsizlik rakamları analiz edilmiştir. Erzurum ilinin bölge illeriyle karşılaştırmalı analizi yapılmış ve ilin bölge ekonomisi içerisindeki yeri değerlendirilmiştir. Ayrıca Erzurum ilinin bölgesel iktisat açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

Çalışmanın 4. bölümünde ise Kafkasya ile ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. Bu bölümde Kafkasya'nın genel coğrafi ve jeopolitik yönü üzerinde durulmuştur. Kafkas ülkeleriyle olan ihracat rakamları ve sektörel analizi tablolar halinde sunulmuş ve bu tabloların analizleri yapılmıştır. Kafkas ülkelerine ek olarak Irak ve İran ile olan ihracat rakamları da değerlendirilmiştir.

Çalışmanın sonuç bölümünde elde edilen bulgular genel hatlarıyla değerlendirilmiştir. Erzurum'da var olan sosyal ve ekonomik düzene ilişkin öngörüler sunulmuş ve ilin ekonomik yönden gelişimi için gerekli olan hususlar belirtilmiştir. Erzurum'un sahip olduğu tarihi misyona vurgu yapılmıştır. Erzurum ilindeki ekonomik ilerlemelerin hem Türkiye Cumhuriyeti'ne hem de bölgedeki illere yapacağı pozitif katkı belirtilmiştir.

Çalışmamızda literatür taraması yapılarak konu ile ilgili yazılmış kaynaklara başvurulmuştur. Kaynaklardan konuyla ilgili olanlar derlenerek özet haline getirilmiştir. İnternet ortamında yayınlanan bilimsel makaleler, dergiler ve kitaplara yer verilmiştir. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nin resmi sitesinde yayınlanmış tezlerden de faydalanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili güncel haberlere değinilmiştir. Konuyla ilgili daha önce yapılmış anket çalışmaları ve yayınlanan raporlar dikkate alınmıştır. Erzurum üzerine araştırmalar yapan kurum ve kuruluşların çalışmaları dikkate alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. TÜİK başta olmak üzere ETSO, Turizm İl Müdürlüğü ve benzeri resmi kurumlardan veriler alınarak tablo hazırlanmış ve analizleri yapılmıştır. Tablo olarak sunulmasına gerek olmayan verilere metin içerisinde değinilmiştir.

II. BÖLÜM

2. CUMHURİYET ÖNCESİNDEN BUGÜNE ERZURUM

Erzurum, sahip olduğu coğrafi konum itibariyle Doğu Anadolu bölgesinin Erzurum-Kars bölümünde yer almaktadır. Erzurum'un ortalama yükseltisi 1800 metrenin üzerinde olup bazı ilçelerinin ortalama yükseltisi ise 2000 metrenin de üzerine çıkmaktadır. Erzurum bununla birlikte kış turizmi açısından da bir cazibe merkezidir. Alp-Himalaya dağ kuşağının bir parçası olan **Palandöken dağı** her yıl çok sayıda turiste ev sahipliği yapmaktadır. Erzurum yüzölçümü bakımından Türkiye'nin en büyük 4. ilidir. Erzurum, sahip olduğu bu yüzölçümüyle içerisinde ovaları, yaylaları ve dağlık bölgeleriyle oldukça farklı özelliklere sahip güzide bir ilimizdir.¹

Doğu Anadolu bölgesinin kuzeyinde olduğu için, Erzurum bölge sıcaklık ortalamalarının çok altında sıcaklık değerlerine sahiptir. Özellikle dağların arasında bir plato özelliği taşıdığı için hayvancılık için kullanılacak geniş meralara sahiptir. Ortalama yükseltisi Türkiye ortalamalarından çok daha yüksektir. Bu özellik kış ve doğa turizmi potansiyeli açısından Erzurum'a büyük olanaklar sağlamaktadır. Dağların uzanış yönü ulaşımın ve ticaretin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Tarihi **İpek Yolu'nun** üzerinde bulunduğu için tarih boyunca çok sayıda han, hamam, kervansaray ve pazar Erzurum'da konumlandırılmıştır; ancak özellikle Anadolu'ya yapılan Moğol istilasası sonucu bunlardan çok az sayıda eser ve bina günümüze ulaşmayı başaramamıştır. Erzurum'un sahip olduğu bu coğrafi yapısı son 20 yıla kadar bölgede cazibe merkezi olmasına büyük katkılar sağlamıştır.

Erzurum'un adının nereden geldiği ile ilgili pek çok farklı görüş vardır; fakat bu çalışmada özellikle çıkan görüşler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Erzurum'un adıyla ilgili bilgiler Bizans kaynaklarında yer almaktadır. Bizans için önemli bir toprak olan bu bölge için, Bizans kaynaklarında "**Theodosiopolis**" adı kullanılmıştır. Erzurum'da o dönemde yaşayan Ermeniler tarafından adının "**Karin**" olarak da adlandırıldığı bilinmektedir. Erzurum'a verilen isimle ilgili bir diğer önemli bilgi ise eski dönemlerde

¹ Selma Pehlivan, "Erzurum'un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış", **History Studies**, C. 5, No.3 (Mart 2013), s.1.

yaşayan bir topluluk tarafından verilen isimdir. Erzurum uzun süre bu topluluk tarafından yönetilmiştir. Daha sonraki dönemlerde Erzurum'a hakim olan kişinin ölümünün ardından ili yönetmeye başlayan karısının ardından başka bir isim verilmiş ve “**Katikale**” denilmeye başlanmıştır.²

“**Erzurum**” adına Türklerin katkılarıyla alakalı bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Türkler, eski çağlardan beri meskûn olan ovadaki **Erzen**'i fethettikten sonra buradaki halkın bir kısmının sığındığı **Theodosiopolis** adının yerine **Erzen** adını kullanmışlardır.³ Ancak bu yeni ilin adının **Siirt** taraflarındaki diğer **Erzen**'den ayırmak ve bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna **Rum** kelimesini eklemiştir. Bunun en belirgin ayrımı burada basılan Selçuklu paralarında görülmektedir. Basılan bu paralarda ilin adı **Erzenü'r-Rüm**, **Erzen-i Rüm** ve **Erz-i Rüm** şeklinde yazılmıştır. Zamanla şehrin adı **Arz-ı Rüm** olmuş, nihayet bugünkü **Erzurum** şeklini almıştır.⁴ Bununla birlikte Erzurum birçok kez saldırıya uğramış, bu durum ise ilin adına da yansımıştır. Bu tahriplerin birinden sonra eski **Erzen** fetih sırasında tahrip edildiği için **Karaerzen**, **Karaarz** adlarıyla anılmış olup günümüzde buraya **Karaz** denmektedir.⁵ Erzurum'un bu ilk yerleşim alanı bugünlerde yeni otobüs terminal alanının karşısında bulunmaktadır. Nitekim bu yerleşim yeri üzerinde son yıllarda yapılan çalışmalarla bu özelliğine delil niteliğinde tarihi eserler bulunmuştur.

Erzurum'un, kuruluş amacı dikkate alındığında Anadolu'ya yönelik İran saldırılarının engellenmesi amacıyla kurulmuş olduğu düşünülmektedir. Ancak ilin çok eski dönemleriyle ilgili çok fazla bilgi yoktur. Erzurum'un hâkimiyetinin İran ve Bizans arasında sık sık el değiştirdiği daha önceden okunan metinlerden öğrenilmiştir. İslam ordularının fetihlerin hızlandığı Hz. Osman döneminde ele geçirilmiştir. Erzurum, Müslümanların eline geçtikten sonra yapılacak yeni fetihler ve akınlar için bir nevi askeri bir yığınak ve toplanma merkezi olarak kullanılmıştır.

Daha sonraki dönemlerde sıkça Bizans saldırılarına uğrayan Erzurum, bu saldırılar sonrasında büyük bir yıkım yaşamıştır. Bu saldırıda Erzurum halkı büyük bir gayretle ili Bizans'a karşı savunsa da özellikle ilde yaşayan Ermenilerin yardımıyla

² Cevdet Küçük, “Erzurum”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995, s. 321.

³ es.scribd.com(15.04.2016).

⁴ www.erzurumluyum.net (13.03.2016).

⁵ Küçük, s.321.

Bizans, Erzurum'u geri almıştır. Bu yaşanan olaylardan sonra Erzurum tekrar İslam orduları tarafından fethedilmiş ve çoğunlukla savaşçı özellikleriyle tanınan Türkler Erzurum'a yerleştirilmiştir. Bu noktada şehrin tekrar benzeri istila ve tahribatlara uğraması engellenmeye çalışılmıştır.

Erzurum daha sonra tekrar Bizans eline geçtiyse de, **Alparslan**'ın Malazgirt Savaşını kazanmasıyla beraber tekrar Türklerin eline geçmiştir. **Sultan Alparslan** ili iktidar olarak önemli komutanlarından birine vermiştir. Bu dönemden sonra Erzurum, Malazgirt Savaşından sonra rolünü daha da artırarak Anadolu'da kurulan ilk beylik olan Saltuklulara başkentlik yapmıştır. Saltuklu döneminde büyük bir gelişme göstermiş ve büyük bir medeniyet merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde birçok han, hamam ve kervansaray yapılmış ve ticaretin ana merkezlerinden biri haline gelmiştir. Saltuklu döneminde önemli sayıda imar faaliyeti yapılmıştır ancak yaşanan birçok felaketle birlikte bu eserlerden çok azı günümüze değin ulaşabilmiştir.

Erzurum özellikle Orta Asya'dan başlayan ve tüm dünyayı kasıp kavuran **Moğol istilasından** çok fazla etkilenmiş, bu dönemde büyük bir yıkım yaşamıştır. Özellikle Moğolların ünlü komutanı **Baycu Noyan** büyük bir tahribat oluşturmuş ve halka büyük sıkıntılar yaşatmıştır. Baycu Noyan'ın kılıcından kaçan birçok insan daha iç bölgelere göç etmiştir. Bu dönemden sonra adeta ıssız bir alana dönüşmüştür. Bununla birlikte Anadolu Selçukluların Moğollarla yaptığı Köseadağ Savaşını kaybetmesinin ardından adeta Moğolların bir üssü haline gelmiş ve büyük bir tahribat yaşamıştır. Özellikle Moğol istilaları sonrasında Erzurum'dan ayrılan birçok aile bölgenin güvenli hale gelmesiyle birlikte tekrar geri dönmüştür.

Anadolu Selçuklu Devletinden sonra birçok beylik ve devletin mücadele sahası haline gelen Erzurum, Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesi döneminde de büyük bir yıkım yaşamıştır. Yaklaşık 40 yıl Akkoyunlu hâkimiyetinde bulunan Erzurum, İran üzerinden gelen Safevi propagandası ve seferlerinden derinden etkilenmiştir. Bu dönemde Safevi hükümdarı Şah İsmail Akkoyunlulara son vererek Erzurum'a hâkim olmuştur. Bu dönemde Şiilik propagandası yapan Safevi Devleti, bölge halkının diğer bölgelere göç etmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bu dönemde Trabzon'da sancakta olan Yavuz Sultan Selim, Safevi Devletini Çaldıran'da mağlup edince Erzurum tekrar

Sünni bir devletin eline geçmiştir. Şii akınlarından dolayı harap olan Erzurum, Yavuz döneminde yeniden yapılan imar faaliyetleriyle tekrar eski günlerine dönmeye başlamıştır.

Safevîlerin üzerine sefer düzenleyen Yavuz **Sultan Selim** Çaldıran 'a gidip gelirken Erzurum'un çok yakınında konakladığı halde rivayete göre adeta **baykuş yuvası** haline gelmiş olan kaleyi görmemek için il merkezine girmemiştir. Ayrıca Erzurum'un Safevi döneminde yaşadığı tahribat bu sefer sırasında daha da net anlaşılmıştır. Erzurum'un ancak Mısır Seferinden sonra 1518–1519 tarihleri arasında Osmanlı topraklarına dahil edildiği belirtilmektedir. Nitekim bölgenin 1520–1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin genel sonuçlarını içine alan Tahrir defterlerinde Erzurum, padişah hasları içinde sayılmıştır.⁶

2.1. Tarihte Erzurum

Erzurum'un ilk çağ dönemlerine ilişkin tarihi geçmişi incelendiğinde eser ve kaynak anlamında çok fazla eser bulunamamıştır. Erzurum tarihine yönelik çalışmalar 19. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Erzurum'un tarihini aydınlatmaya çalışan bilim insanları, Erzurum ile ilgili bilgilere antik çağlarda bölgeye gelen ve bölgeyle ilgili tespitlerini kaleme alan **Ksenophon**'dan ulaşmaktadır.⁷ Ksenophon, eserinde Yunan askerleriyle beraber Persler ile yapılan savaşa katılmış ve daha sonra da askerleri Karadeniz üzerinden askerlerin evlerine dönme hikâyesini kaleme almıştır. Yazar bu dönemde yaşadığı olayları anlatırken Erzurum'un oldukça dağlık ve engebeli bir araziye sahip olduğunu belirtmiştir.⁸

Erzurum ve çevresi ile ilgili bize bilgi veren yazarlardan biri de **İbn-i Battuta**'dır. Yazar 1336–1337 yıllarında Erzurum'a gelmiş, Ahi Toma zaviyesinde konuk olmuştur. İbn-i Battuta, ilin çok geniş bir yerleşim alanına sahip olduğunu, fakat iki Türkmen boyu arasındaki mücadeleye yüzünden büyük bir kısmının yıkıma uğradığını ve ilin durumunun çok kötü olduğunu belirtmektedir. İbn-i Battuta'nın belirttiği bu iki

⁶ Küçük, s. 322,323.

⁷ historystudies.net(15.03.2016).

⁸ Pehlivan, s.1.

Türkmen boyu, Akkoyunlu ve Karakoyunlulardır.⁹ Yazarın anlattığı bilgilerden hareketle özellikle ekonomik ve ticari hayatın bu dönemde yaşanan karışıklıklardan derinden etkilendiği görülmektedir.

17. yüzyıl ortalarında Erzurum’u ziyaret eden ve burada gümrük kâtipliği yapan Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesinde; şehrin 70 kadar tüccar hanı bulunduğunu, bu hanların başka şehirlerin hanları gibi kurşun örtülü değil toprak örtülü olduğunu belirtmektedir. Gürcü Kapı olarak adlandırılan mevkiinin kalenin kuzey tarafında bulunduğunu ve bu alanda evler, dükkânlar ve hanlar bulunmakla birlikte bu alanın o dönemde imar faaliyetleri açısından oldukça hareketli olduğunu belirtmektedir. Bütün bezirgânların burada oturduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi, İstanbul ve İzmir gümrüğünden sonra en işlek gümrüğün Erzurum gümrüğü olduğunu ve bu bölgede tüccarlara adil davranıldığını vurgulamaktadır.¹⁰ Bu bilgilerden hareketle gümrük gelirlerinin Erzurum açısından oldukça önemli olduğu görülmektedir. Nitekim Erzurum’un ekonomik çeşitliliği Osmanlı döneminde daha da artmıştır. Bu noktada şehirde kurulan birçok han, hamam bunun en belirgin göstergesi durumundadır. Şehirde gümrük ve ticaret erbabına yönelik altyapı kurumları oluşturulmuştur. Özellikle ticaret yapan esnafın dürüstlüğünden ve adaletinden dolayı Erzurum ticaret yapan büyük tüccarların da uğrak noktası haline gelmiştir. Bu özelliğinden dolayı Erzurum uzak bölgelerden gelen esnafın rahatça ticaret yapabildiği ender yerlerden biri olmuştur.

18. yüzyıl başlarında Erzurum’u ticari açıdan değerlendiren bir diğer seyyah, **Joseph de Tournafort**’tur. Seyyah eserinde “Bütün Türkiye’ye İran’a ve hatta Hindistan’a taşınan kap kaçak dışında Erzurum’da çok büyük zerdeva (sansar) kürkü ticareti yapılır. Halep ve Bağdat çevresinde Araplar cirit attığı için Erzurum Hindistan’dan gelen bütün malların geçtiği ve depolandığı kenttir”¹¹ diye belirtmektedir. Bu noktada bu ticaretin en doğal sonucu ise gümrük gelirlerini oluşturmaktadır. Ayrıca Erzurum, Trabzon-Tebriz ticaret yolunun en önemli merkezlerinden biri konumunda bulunmaktadır. Erzurum, İran’a yapılan ticari faaliyetlerde ve İran’dan gelen insanların konaklaması bakımından da günümüzde de

⁹Pehlivan, s.2.

¹⁰ Zerrin Köşklü, “Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hanları”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, No. 5, 2010, s.2.

¹¹ Köşklü, s.2.

aynı önemini korumaktadır. Şehirde yapılan sansar ticareti ekonomiyi büyük oranda etkilemiş ve şehir önemli sansar kürkü pazarlarından biri haline gelmiştir.

Erzurum'a gelen seyyahlardan biri de ünlü Rus yazar **Aleksandr Puşkin**'dir. Puşkin, o dönemde Osmanlı-Rus mücadelesi açısından önemli bir şehir olan Erzurum'u ziyaret etmiştir. 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Erzurum'a gelen Aleksandr Puşkin, savaşın yanı sıra Erzurum'a ait izlenimlerinde "Erzurum Asya Türkiye'sinin en önemli kenti sayılıyor. Avrupa ile Doğu arasındaki başlıca kara ticaret yolu Erzurum'dan geçiyor. Fakat kentte çok az mal satılıyor. Malları burada ortaya dökmüyorlar."¹² diyerek kentin ticari önemi üzerinde durmaktadır. Aslında Puşkin söylediği cümle Erzurum'un bir gümrük şehri olduğunun göstergesidir. Çünkü Erzurum'a gelen mallar daha çok uzak yollara ticaret amacıyla Erzurum'a getirilmekte ve bu maksatla Erzurum bir gümrük vazifesi görmektedir.

1898'de Erzurum'a gelen **H. F. Blossé Lynch**, kentin yapısı, anıtları, günlük hayatı ve kurumlarına ait ayrıntılı bilgiler vermektedir. Lynch, eserinde ticari hayattan da söz etmektedir. Lynch'e göre "Erzurum, sadece doğunun anahtarı değil, aynı zamanda ticaret merkezidir. Cenevizliler tarafından oluşturulmuş 1830'lu yıllardan sonra Karadeniz'de başlayan buharlı gemi trafiği nedeniyle kara trafiği azalmış, ağırlık Trabzon-Erzurum-İran yoluna kaymıştır."¹³ Bu yol özellikle Erzurum ve Doğu da bulan illere ürünlerin aktarılmasında önemli hale gelmiş ancak yolun güzergâhının yüksek dağlarla ve doğal koşullarla çevrili olmasından ticaret ciddi oranda etkilenmiştir. Bu yollardaki ulaşım sıkıntısı Cumhuriyet döneminde birçok projeye ilham kaynağı olmuştur. Bu projelerden en önemlileri Kop ve Zigana projeleridir.

Kurulduğu bölgeden dolayı tarih boyunca çok önemli askeri, siyasi ve iktisadi gelişmelere sahne olan ve çeşitli milletlere ev sahipliği yapan Erzurum; sosyal ve kültürel açıdan da hatırı sayılır bir birikimi günümüze taşımış bir ilimizdir.¹⁴ Bununla birlikte özellikle Erzurum'da yaşanan büyük yıkımlardan dolayı çoğu eser günümüze ulaşmamıştır. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu tarafından İran (Sasani) sınırına yakın bir yerde ve askeri gerekçelerle kurulan Erzurum (kale), bilhassa Selçuklular ve

¹² Köşklü, s.2.

¹³ Köşklü, s.2-3.

¹⁴ haypedia.com(17.02.2016).

İlhanlılar döneminde topyekûn bir gelişim göstermiştir. Erzurum, bu dönemlerde daha çok yapılacak savaşlarda bir ikmal ve karargâh görevi üstlenmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin hemen öncesinde, bölgesel güç mücadelelerinin bir sonucu olarak şehir ıssızlaşmıştır. Erzurum çevresine göre oldukça yüksekte olduğu için **baykuş yuvasına** benzetilmiştir.¹⁵ Şehrin merkezi o dönemde bulunduğu konum itibarıyla Erzurum'a doğal bir savunma olanağı sunmaktadır. Daha sonraki dönemlere ilişkin bilgiler veren isimlerden biri de Ahmet **Hamdi Tanpınar**'dır. "Beş Şehir" isimli eserin yazarı Ahmet Hamdi Tanpınar, çocukluğunda görmüş olduğu Erzurum ile 1923'te öğretmen olarak geldiği şehir arasında, keskin çizgilerle birbirinden ayrılan iki farklı şehir tasviri sergilemektedir: "O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı dükkânlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve ayanı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitinin beslediği refahlı ve mamur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi. Bu sefer geldiğim Erzurum başka bir Erzurum'du. Ona Doğu Anadolu dağlarının eski bir şarap gibi zamanla takdis edilmiş, ruh besleyici uzletinden değil, dört Cihan Harbi yılının ve İstiklal Savaşı'nın üstünden aşarak gelmiştim."¹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bahsettiği dönemde Erzurum özellikle Ermeni zulmünün görüldüğü ve birçok köyün harap edildiği ve birçok insanın yaşlı, çocuk, bebek demeden Ermeni gruplar tarafından yok edildiği bir dönemi yaşamıştır. Bu olaylar sırasında bazı bölgeler özellikle hedef alınmış ve bölgelerde bulunan insanların mal, can ve namuslarına yönelik ciddi saldırılar olmuştur. Özellikle bu dönemlerdeki Ermeni mezalimi her dönem anlatılır olmuştur. Bu dönemde yaşananlar bölge insanlarında unutulmayacak izler bırakmıştır.

1800'lü yılların son çeyreğinde özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde ilin ekonomisi büyük zarar görmüş ve bu zarar, şehir ve ahalinin üzerinde ciddi sıkıntılar doğurmuştur. Bu dönemden sonra Erzurum, bölgenin önemli bir ticaret merkezi olma vasfının devam etmesine rağmen ticari alanda oldukça gerilemiş ve ticari

¹⁵ Murat Küçükkuşurlu, "Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum'un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri", **Yeni Türkiye**, No. 60, 2014, s.1.

¹⁶ Küçükkuşurlu, s.3.

yapı açısından da savaş öncesi dönemden büyük farklılıklar göstermiştir. Özellikle küçük esnaf ve ticarethaneler büyük zarar görmüştür. Görülen zarardan ötürü ilde yoğun dış göç yaşanmıştır. İlde görülen dış göç faaliyetleri iktisadın en temel prensiplerinden olan arz-talep ilişkisinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu sektörlere duyulan ihtiyaç(talep) azaldıkça yeni bir arz-talep dengesi kurulmuş ve bunun sonucunda bazı kuruluşların kapanması durumu vuku bulmuştur.

Erzurum, Cumhuriyet öncesi dönemde tarım, hayvancılık, madencilik ve el sanatları gibi alanlarda çok geniş kitlelerin geçimini sağladığı bir ilimizdir. Özellikle Cumhuriyet'ten önceki dönemde Erzurum, tarihi İpek Yolu üzerinde olduğu için çok önemli bir gelir elde etmektedir. Bundan dolayı Erzurum, bir **gümrük şehri** olarak adlandırılmaktadır.

Cumhuriyetin kurulduğu 1920'li yıllarda Erzurum, özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde büyük yaralar almıştır ve 1920'li yılların ikinci yarısında Erzurum, bu yaralarını sarmaya başlamıştır. Bununla birlikte ildeki ekonomik faaliyetler incelendiğinde zirai faaliyetler büyük önem arz etmektedir. İnsanların çok büyük bir kısmı tahıllara dayalı bir üretim yapmıştır. Başlıca üretilen tahıllar buğday arpa ve çavdar olmuştur. Erzurum'da bulunan diğer bir önemli faaliyet alanı ise hayvancılık olmuştur. Bölgenin önemli büyükbaş ve küçükbaş hayvan besi alanlarından biri olan Erzurum'da bu dönemde geleneksel hayvancılık yöntemleri uygulanmıştır.

Erzurum'da ki bir diğer önemli sektör olan madencilik de il ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Dünya ülkelerinin ekonomilerinin lokomotifi konumundaki bir sektör olan madencilik, Erzurum ekonomisi için de adeta lokomotif görevi üstlenerek il ekonomisi için pozitif etkide bulunmuştur. Özellikle Aşkale ve Oltu gibi ilçelerdeki madenler ekonomiye katkı sağlamıştır. Ekonomik olarak pozitif etki doğuran diğer önemli ekonomik sektörler ise inşaat, imalat ve hizmet sektörleridir. Tüm bu sektörler ve sektörlerin pozitif etkilerine rağmen özellikle 1929 yılında ABD'de başlayan ekonomik krizin bütün Dünya'ya yayılmasıyla beraber şehirdeki bütün ekonomik faaliyetler büyük bir sarsıntı yaşamıştır. Bu bilgiler bu dönemde yaşayan insanlarla yapılan görüşmelerden elde edilmiştir.

1930'lu yıllarda ise bu krizin etkilerini gidermeye yönelik çabalar çok fazla başarılı olamamıştır. Ancak özellikle köylü halk bu durumdan fazlasıyla etkilenmiş ve halkın tarımla geçimini sağlayan insanlar büyük zorluk yaşamıştır. Bu yıllarda tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan köylerde ve kırsal bölgelerde yaşayan insanlar büyük zorluklar yaşamıştır. Devlet tarafından uygulanan ekonomi programları insanların geçim derdine çare olamamıştır. Bu büyük buhrandan etkilenen yalnızca tarım sektörü olmamış, madencilik sektöründen hizmet sektörüne kadar birçok alanda bu kriz büyük ve derin izler bırakmıştır.

1940'lı yıllarda özellikle 2. Dünya Savaşı döneminde yaşanan büyük sorunlar ekonomiyi çok etkilemiştir. Başta tarım ve hayvancılık olmak üzere bütün sektörler büyük bir darbe yemiştir. 2. Dünya Savaşı döneminde erkeklerin 4 yıl boyunca askerlik yapması ildeki ekonomik faaliyetlerin ve üretimin azalmasının bir başka önemli nedeni olarak değerlendirilmektedir. Özellikle köylerde ciddi nüfus problemleri yaşanmış ve 21. yy'da “**çocuk**” diye adlandırılan bireyler bu dönemde aile geçindiren birer “**birey**” olmuşlardır. Bu dönemde yalnızca tarım sektöründe değil diğer bütün sektörlerde ciddi daralmalar olmuş ve Erzurum ekonomisi bu durumdan oldukça derinden etkilenmiştir.

Türkiye'de çok partili hayata geçişle başlayan yılların ardından 1950'li yıllarla beraber Erzurum'da büyük yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. **Erzurum Şeker Fabrikası'nın** ve **Atatürk Üniversitesi'nin** kurulması ilin ekonomik durumunu ileri seviyelere taşımıştır. Bu dönemde başbakan **Adnan Menderes** önderliğinde Erzurum'da kurulan bu iki kuruluş ilin ekonomik ve sosyal hayatını çeşitlendirmiştir. Bu dönemle ilgili araştırma yapan **Osman Arıkan** yaptığı araştırmalarda ilin ekonomisi ile ilgili bazı veriler sunmuştur. Arıkan, ilin önemli ticaret ve ekonomi noktalarını yazdığı yüksek lisans tezinde Erzurum ile ilgili ekonomik verileri de araştırmacıların hizmetine sunmuştur.

Erzurum'da ekonomik bakımdan asıl gelişmeler 1950 yılından sonra görülmektedir. Özellikle 1960'lı yılların ardından Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin canlı ticaret merkezlerinden biri durumuna gelmiştir. Nüfusu 1960'ta 1.000.000'a yaklaştığı gibi iş yerlerinin sayısı da giderek artmıştır. Mesela 1940 yılında Erzurum'da

ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 1.047 iş yeri bulunurken bu sayı 1960'ta 1.846'ya, 1970'te 2.953'e, 1980 yılında ise 6.455'e yükselmiştir. Şehirdeki sanayi faaliyetleri arasında gıda sanayiine ait kuruluşların daha yaygın olduğu dikkati çekmektedir. Giyim ihtiyacına cevap veren sanayi kuruluşları arasında deri ve kundura fabrikaları, lastik ayakkabı atölyeleri öne çıkmaktadır.¹⁷

Tablo 1: İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Faal Nüfusun Erzurum Şehrinde Dağılışı (1955-1960)¹⁸

1955				1960			
Sektörler	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	% Artış
Ziraat	5235	3631	1604	4523	4562	61	-11.7
Madencilik	42	40	2	23	22	1	-45.2
İmalat	3881	3750	131	4413	4261	122	13.7
İnşaat	1005	1000	5	1806	1796	9	79.6
Elek. Su	84	80	4	140	139	1	66.6
Ticaret	2957	2919	38	3606	3544	57	21.8
Ulaştırma	1611	1573	38	2063	2022	41	28.0
Hizmet	3260	2819	441	4496	3931	565	37.9
Bilinmeyen	17342	17244	98	14078	14029	49	-18.8
Toplam	35417	33056	2361	35243	34336	907	-0.5

Tablo 1'in değerlendirilmesi noktasında öncelikle ziraat ile başlamak doğru olacaktır. 1955 verilerine göre Erzurum'da ziraatla uğraşan insan sayısı 5.235'tir. Bu rakamın ise büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. Özellikle bu noktada 2. Dünya Savaşının olumsuz etkisinin azaldığı görülmektedir; çünkü erkeklerin büyük çoğunluğu bu savaş yıllarında silah altına alınmış ve dolayısıyla ziraatle uğraşan erkek

¹⁷ Metin Tuncel, " Bugünkü Erzurum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Y.1995, s.334.

¹⁸ Osman Arıkan, "Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1973), s.47.

nüfus azalmıştır. Ziraat faaliyetleri sonucu üretilen ürünler anlamında ise tahıl grubundaki ürünlerin ağırlığı görülmektedir. 1960'ta ise ziraatla uğraşan birey sayısında azalış olduğu görülmektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri kırdan kente yapılan yoğun göç olarak düşünülmektedir. Bu göçlerden dolayı özellikle ziraatla uğraşan kadın sayısında ciddi bir azalma olmuştur. Bu göçlerin sebeplerinin eğitim ve ekonomi alanında yaşanan yetersizliklerden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Madencilik faaliyetleri açısından ise 1955 yılında çalışan insan sayısının erkek ağırlıklı olduğu görülmektedir; ancak özellikle 1955'ten sonra Erzurum'da madencilik faaliyetlerinde ciddi bir daralma görülmüştür. Madencilikle uğraşan erkek sayısında görülen ciddi bir azalma bu daralmada etkili olmuştur. Madencilikle uğraşan erkek sayısındaki azalmaya ilave olarak kadın sayısında da ciddi bir azalma görülmüştür. Bu azalmaların temelinde büyük bir göç etkisinin yattığı öngörülmektedir. Ayrıca madencilik faaliyetlerinde görülen azalmanın nedenleri arasında maden işletmelerinde görülen azalmanın da etkisinin olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 1, imalat sektörü bağlamında incelendiğinde ise 1955'te bu alanda faal olan ciddi bir kitle olduğu dikkati çekmektedir. Bu nüfusun büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. İmalat sektöründeki alanlar incelendiğinde bölgedeki hayvancılık faaliyetlerinin imalat sektörü üzerinde büyük bir etkisinin olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda deri, yün ve et ile ilgili sanayi kuruluşları ve küçük işletmeler büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca tekstil ve çorap fabrikaları bölgedeki insanlara iş olanakları sağlamıştır. Bu alanların belirtilmesinde ilin sahip olduğu tarım ve hayvancılık yapısı etkili olmuştur. 1960'ta ise imalat sektöründe çalışan insan sayısı 4 bin kişinin üzerine çıkmıştır. Bu artışta ilde görülen nüfus artışına paralel olarak imalat sanayisinde yaşanan gelişmenin de bu sektörde çalışan insan sayısında artış yaşanması üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 1'de yer alan bir diğer önemli kalem ise hizmet sektörüdür. Özellikle bölgede bulunan nüfusun fazla olması bu sektörde çalışan insan sayısını etkilemiştir. 1956'da kurulan Şeker Fabrikası ve 1957'de kurulan Atatürk Üniversitesi bölgedeki hizmet sektörünün gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu alanda çalışan insan sayısı 1960'ta büyük bir artış göstermiş ve hizmet sektörü Erzurum için önemli bir

ekonomik faaliyet alanı haline gelmiştir. Ayrıca şehir nüfusunda görülen artışa paralel olarak ulaşım, elektrik ve su gibi sektörlerde de büyümeler olmuş ve yaşanan bu büyümeler yeni istihdamlar oluşturmuştur. Bununla birlikte şehirdeki ticaret faaliyetlerinde de artışlar görülmüştür.

Tablo 2: İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Faal Nüfusun Erzurum Vilayetinde Dağılışı 1955- 1960¹⁹

Sektörler	1955			1960			
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	% Artış
Ziraat	212951	98971	113980	229959	111291	11868	7.9
Madencilik	192	180	12	201	196	5	4.6
İmalat	6078	5497	581	8423	7449	974	38.5
İnşaat	3619	3602	1	3291	3271	0	9.0
Elek. Su	105	100	5	200	197	3	90.0
Ticaret	4415	4348	67	5242	5144	98	18.7
Ulaştırma	2348	2297	51	2208	3146	62	36.6
Hizmet	6197	5565	632	8454	7652	802	36.4
Bilinmeyen	47771	7447	24	26184	6122	2	5.1
Toplam	283676	168007	115669	285162	164468	120694	5.3

Tablo 2'nin analizinde öncelikle belirtilmesi gereken husus Erzurum şehir nüfusunun genel nüfusa oranıdır. Bu bağlamda faaliyet kolları dikkate alınarak oluşturulmuş olan Tablo 1'de, 1955 yılında toplamda 1/8 gibi bir orana yakın bir nüfusun faaliyetlere göre dağılımı söz konusudur. Dolayısıyla Erzurum nüfusunun 1955'te daha çok köy nüfusuna dayalı olduğu görülebilmektedir. Ayrıca hızlı ekonomik gelişme ve değişimin göstergesi olan kırdan kente göçün etkilerinin göreceli olarak daha yavaş olduğu düşünülmektedir. Diğer bir referans yıl olan 1960 verilerinde de benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla Erzurum ekonomisinin 1950–60 arasında kır yoğunlukta üretime dayandığı değerlendirilmektedir.

¹⁹ Arıkan, s.48.

Tablo 2'nin analizinde kırsal nüfusun genel ve temel uğraşlarından olan ziraatle başlamak doğru olacaktır. Erzurum vilayetinde 1955'te 212.951 olan ziraatle uğraşan faal nüfusun 1960 yılında %8'e yakın bir artışla 230.000 sınırına dayandığı görülmektedir. Bu noktada 1950-60 arası yıllarda olan nüfus artış hızına paralel olarak bu artışın ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle 1960 döneminde şehirlerin siyasi ve ekonomik olarak kısmen çalkantılı olması dolayısıyla aileler kısmen köylerde ziraatle uğraşmayı tercih ettikleri değerlendirilmektedir. Bu dönemde kırsaldaki nüfusun genel üretimlerini dikkate aldığımızda ise özellikle soğuk mevsim koşulları ve kuraklığa dayanıklı tahıl ürünlerinin yetiştirildiği yüz yüze yapılan görüşmelerden elde edilmiştir. Bu ürünlerin başında ise arpa, buğday, çavdar, yulaf gibi ürünler yer almaktadır. Ayrıca bu ürünlerin daha çok ailelerin kendi iç tüketiminde kullanılmak üzere yetiştirildiği ve arta kalan kısmının ise sonraki yıllarda kullanılmak üzere saklandığı, tezin hazırlanması sırasında dönemde yaşayan insanlarla yapılan görüşmelerle teyit edilmiştir. Bu anlamda 1950-60 arası dönemde aileler daha çok kendi yiyecek maddesini kendi evinde yapmaktadır. Dolayısıyla hareketli bir ekonomik yaşamdan söz etmek çok doğru olmayacaktır. Ziraat sektörü içerisindeki önemli bir faaliyet alanı olan hayvancılığın da ilin en temel geçim kaynaklarından biri olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Erzurum, Türkiye'nin önemli büyükbaş ve küçükbaş hayvan besisi alanı olarak değerlendirilmiştir. Bölgede yaygın olarak büyükbaş hayvancılık yapılmakta olup hayvancılık daha çok geniş meralar kullanılarak sürdürülmüştür. İlerdeki zirai faaliyetler daha detaylı incelendiğinde daha çok **ekstansif tarım** ve üretim yöntemleri kullanıldığı düşünülmüş ve yapılan yüz yüze görüşmelerle bu bilgi teyit edilmiştir. Ekstansif yöntem daha çok eski ve geleneksel yolla yapılan üretim anlamına gelen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. 1950'li yıllarda çiftçiler daha çok insan gücüne dayalı tarım ve hayvancılık faaliyetleri yapmıştır. Özellikle modern olarak adlandırılan ve makine yoğun üretim faaliyeti olarak adlandırılan intansif tarım yöntemleri etkin olarak kullanılmamıştır. Bu dönemde çiftçilerin ellerinde bulunan hayvan türleri ise genel olarak yerli ırklardan oluşmuştur. Bu kapsamda bu ırkların Anadolu'ya has ırklar olduğu ve zor koşullara yatkın olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Bir diğerk önemli faaliyet alanı olan hizmet sektöründe ise özellikle kamunun etkisi görölmektedir. 1955 yılında yaklaşık 6 bin olan faal nüfus, 1960 yılında yaklaşık 8 bin düzeyinde gerçekleşmiştir. Hizmet sektöründeki bu artışın kamu kaynaklı yatırımlardan kaynaklandığı değerlendirilmektedir. 1955'ten sonra kurulan **Şeker Fabrikası** ve **Atatürk Üniversitesi** gibi kamu kuruluşlarının şehirdeki hizmet sektöründe görölen artışta etkili olduğu kanısına varılmıştır. Ayrıca belediyeler ve diğerk kamu kuruluşlarının da sağladığı istihdamın da etkili olduğu değerlendirilmektedir. Bu anlamda yeni kurulan bu kurumlar şehirde birbirini etkileyecek olan birçok sektörün oluşumunu hızlandırmış ve şehirde ticari faaliyetler çeşitlenmeye ve gelişmeye başlamıştır.

Diğerk bir önemli sektör olan imalat sektöründe ise 1955 yılına göre 1960 yılında yaklaşık %38'lik bir artışın olduğu görölmektedir. Bunun temel nedenleri araştırıldığında diğerk sektörlerde oluşan görel genişlemenin şehir ekonomisine katkı sağladığı ve bu anlamda imalat sanayi açısından yeni yatırım olanakları doğurduğu değerlendirilmektedir. İmalat sektöründe bulunan kuruluşlar incelendiğinde ilin hayvancılık ve tarıma dayalı bir ekonomik yapısının olmasından dolayı et ve et ürünleri, tekstil, gıda gibi kuruluşların yoğun olduğu değerlendirilmektedir. Bu noktada Erzurum'un en önemli gelir kaynakları olan tarım ve hayvancılık sektörlerinin üretimde oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Erzurum ekonomisi için mihenk taşı olarak değerlendirebileceğimiz bir diğerk önemli sektör olan ulaştırma sektörü incelendiğinde **Adnan Menderes** döneminde yapılan alt yapı faaliyetleri dolayısıyla ulaştırma sektöründe de bir iyileşme olduğu görölmektedir. Erzurum'un uzak ilçeleriyle olan bağlantısı yeni yollarla kuvvetlendirilmiş ve bu sektörde ciddi bir istihdam alanı oluşmuştur. Bu sektörde görölen istihdam artışında bir diğerk önemli etken olarak belediyecilik faaliyetlerinin artmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilde ulaşım imkânları iyileştirilmeye çalışılmış ve bu alanda yeni istihdam olanakları oluşturulmuştur. Ayrıca Erzurum'da görölen yoğun ve ağır kış şartları ulaşım sektörüne istihdam alanında katkıda bulunmuştur. Bu problemlerle mücadele noktasında yeni birimler oluşturulmuş ve ulaşım problemleri çözülmeye çalışılmıştır.

Tablo 2 içerisinde oransal anlamda en büyük artışı “**Elektrik ve Su**” alanı yapmıştır. Bunun temel nedeni incelendiğinde şehirde artan yapılaşma faaliyetlerinin istihdama kaynaklık ettiği değerlendirilmektedir. Bu anlamda yapılaşma için gerekli alt yapının sağlanması amacıyla yapılan istihdamlar bu artışta önemli bir yer edinmektedir. Ayrıca belediyecilik faaliyetlerinin artmasından dolayı şehir için gerekli olan alt yapının oluşturulmaya çalışılmasının da etkili olduğu düşünülmektedir. Kırsal alandaki köylerin elektrik ve su problemlerinin çözülmesi anlamında gösterilen çabalara rağmen 21. asrın başlarına dek Erzurum’da bazı köylere kısmi olarak su verilebilmiş, dağlık ve engebenin fazla olduğu alanlarda da suyun bölgeye getirilmesi için zorlu çalışmalar yapılmıştır.

1950 ve sonrasında başlayan gelişme ve istihdam olanakları 1960’lı yıllarda da devam etmiştir. Artan nüfusa paralel olarak artış gösteren faal nüfus, özellikle ziraat ve hayvancılıktan uzaklaşarak biraz daha kentsel uğraşlara yönelmiştir. Bu anlamda yoğun olarak çalışılan sektörler hizmet, imalat ve ulaştırma sektörleridir. Bu gelişmeler özellikle 1960 ve sonrasında 1980’li yıllara dek devam etmiştir. Özellikle 1980 öncesinde Türkiye’de uygulanan ithal ikameci sistem anlayışı 24 Ocak 1980 tarihinde alınan bir kararla terk edilmiş ve yerine liberal anlayışın egemen olduğu ihracat odaklı bir politika benimsenmiştir. Ancak Erzurum bu liberalleşme ve gelişme politikalarından yeterince faydalanamamıştır. Erzurum’da 2000’li yıllara dek küçük ve orta büyüklükte işletmeler açılmış olup Erzurum’da bulunan bu işletmeler işsizliğin azaltılması noktasında arzulanan pozitif etkiyi gösterememiştir. Bu anlamda 20. ve 21. yy’da etkileri artan ve yaygınlaşan **Kobi** şeklindeki kuruluşların Erzurum’da ekonomik anlamda istenilen büyük etkiyi hiçbir zaman oluşturamamıştır. 2000’li yıllardan sonra ise özellikle **çağrı merkezi** alanında önemli kuruluşlar oluşturulmuştur. Bu anlamda oluşturulan merkezlerde özellikle genç işsizlerin istihdamına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu anlamdaki işletmelerin varlığının sayıca az olması istihdam anlamında yeni işletmelere duyulan ihtiyacı giderememiştir.

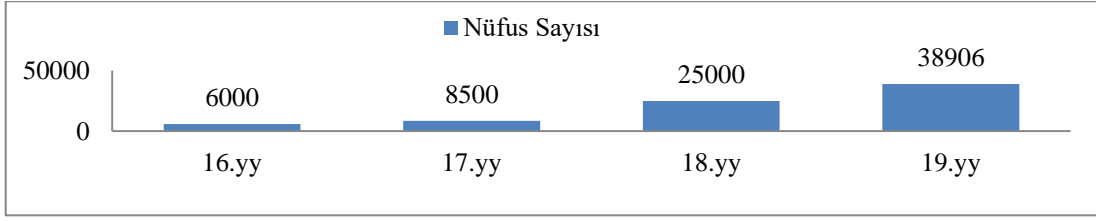
2.1.1. Erzurum'un Demografik Yapısı

Erzurum, tarih boyunca nüfus sayısı bakımından ciddi dalgalanmaların görüldüğü bir yerleşim alanı olmuştur. Bunun başlıca nedeninin Erzurum'un bölgeler arasında bir kavşak noktası olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kavşak noktası olmasından dolayı tarihte birçok kez işgallere ve istilalara maruz kalmıştır. Erzurum'un ilk çağ nüfus bilgilerine ilişkin çok fazla bir veri bulunmamaktadır. Erzurum'un nüfusuyla ilgili bilgilere ancak Osmanlı döneminde rastlanmaktadır. Daha önceki dönemlere ilişkin ise sayı bilinmemekle beraber içerisinde birçok farklı etnik kimliğe sahip insanların olduğu ve bu toplulukların sık sık değiştiği bilinmektedir. Bununla birlikte Moğol istilasından sonra nüfus ciddi miktarda azalmıştır. Bunun temel nedeni Moğol komutanı Baycu Noyan'ın Erzurum çevresinde uyguladığı stratejidir. Bu strateji gereği bölge halkına yoğun baskılar yapılmış ve bölge halkı göçe zorlanmıştır.

Erzurum nüfusu ile ilgili bilgilere Osmanlı toprağı haline geldiği yıllarda yani 1520'den sonraki yıllarda ulaşılmaktadır. Erzurum'la ilgili ilk tahrir defteri 1523 yılına aittir. Bu tahrir defterinden Erzurum'da oldukça seyrek bir nüfuslanmanın olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonraki tahrir defteri ise 1540 yılına ait olup bu tahrir defterinde de nüfusunun oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Osmanlı Devletinin yönetimi altına giren bölgede uygulanan olumlu politikalar ile bölge yeniden nüfuslanmaya başlamıştır. Erzurum'un Osmanlı himayesine geçtiği bu yıllarda ilde birçok farklı etnik kimliğe sahip insanların yaşadığı bilinmektedir. Erzurum'da 16. asrın ilk yarısında kale çevresinde 1.600 civarında asker bulunmakta ve bu askerler aileleriyle birlikte 2.000 civarında nüfusa tekabül etmektedir.²⁰ Bu kapsamda askeri tedbirler nedeniyle alınan önlemler şehirde ciddi bir nüfus artışına sebep olmuştur. Bu askeri tedbirler hem ticaret yollarının güvenliği açısından hem de şehrin güvenliği açısından çok büyük bir önem arz etmektedir.

²⁰ Haydar Çoruh, "Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 1997), s.13.

Grafik 1: Erzurum Şehir Nüfusunun 15. yy ve 19. yy Arası Nüfus Değişimi²¹

Grafik 1’de Erzurum nüfusunun Osmanlı idaresine geçtikten sonra hızlı bir yükselişe geçtiği görülmektedir. 16. yy’da 6000 civarı olan nüfus, Osmanlı döneminde bölgeye sağlanan vergi ve imar kolaylıkları nedeniyle hızlı bir şekilde artmış ve 17. asırda 8500’e çıkmıştır. Özellikle 17. yy’dan sonra ortaya çıkan Osmanlı-İran problemlerinden dolayı bölgeye ciddi askeri yatırımlar yapılmıştır. 17. yy’dan sonra nüfusun ciddi miktarda artması bu durumun en önemli delili olarak düşünülmektedir. 18. yy’da görülen nüfus artışının özellikle bu askeri örgütlenmenin artmasından kaynaklandığı çalışma esnasında incelenen eserlerden elde edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde modern anlamda ilk nüfus sayımı 2. Mahmud döneminde 1831 yılında yapılmıştır. Ancak bu sayım sadece erkek nüfusa yöneliktir. Bu sayımda sadece erkek nüfusun sayımının yapılmasının nedeni vergi verebilecek kişi sayısını belirlemektir. Daha önce yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra nüfus sayımı için girişimde bulunulmuş ise de, 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı bunun tüm ülkede yapılmasına engel olmuş ve sayım sadece İstanbul’da yapılmıştır.²² Bunun en önemli nedeni başkent in ekonomisine yönelik düzenlemelerin hızla hayata geçirilmesinin amaçlanmasıdır. Bu noktada başkentte bulunan bankerlerin ve devletin vergi alabileceği nüfusun tespiti bu nüfus sayımında amaçlanmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı Erzurum’un o dönemdeki nüfus sayısına ciddi etkiler yapmış ve Erzurum’dan özellikle Kafkasya’ya doğru yoğun göçler oluşmuştur.

19. yüzyıl da Erzurum’a uğrayan İngiliz seyyah **Kinneir**, Erzurum’da 15 bin aile Müslüman, 3.700 aile Ermeni, 300 aile Katolik Ermeni ve 350 aile Rum olmak üzere, toplam 19.350 ailenin yaşadığını belirtmektedir. Bu dönemde Erzurum nüfusuyla alakalı bilgiler bir diğer yazar ise **Porter**’dır. 2. Mahmud zamanında İran seyahati

²¹ Çoruh, s.15.

²² www.erzurumlularvakfi.org.tr (18.02.2016)

dolayısıyla Erzurum'a uğrayan batılı seyyah **Porter**, Kinneir'in tahmininin yarısı kadar nüfusun olduğunu düşünmektedir. Porter'e göre, 1817'de Erzurum'un nüfusu 50.000 olup, bunun yaklaşık 6.000 kadarını Hıristiyan nüfus oluşturmaktadır.²³ Bu bilgiler ışığında yapılan çalışmaların sadece aile sayısı ve dini inanç parametrelerinde ele alındığı göze çarpmaktadır. Kullanılan parametrelerden dolayı nüfusun tam olarak saptanamayacağı düşünülmektedir.

Bu dönemle alakalı bir diğer önemli yazar olan **Brant**'a göre ise 1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı Erzurum'un bir yıl işgal altında kalarak büyük zarar görmesine yol açmış, şehirde ve halkta derin yaralar bırakmıştır. Şehirde yaşanan Rus istilası sonucu Türklerin bir kısmı hicrete mecbur olmuş, 130.000 kişilik şehir nüfusunu, 2000'lere kadar düşmüştür. Rusların 1829'da Erzurum'dan çekilirken, şehirde yaşayan Ermenilerin büyük kısmını yanlarında götürdüklerini ve Ermenilerin Güney Kafkasya'ya yerleştirildiklerini belirtmektedir. Brant'a göre şehrin nüfusu 1835'de 15.000'e kadar düşmüştür.²⁴ Bu göçlerin pek çoğu İç Anadolu ve Karadeniz illerine yapılmış, işgaller son bulduğu anda il dışına göç eden nüfustan geri dönenler olmuştur.

19. yüzyılda Erzurum'da bilinen ilk nüfus sayımı 1836 yılında yapılmıştır. Sayım için Erzurum eski kadısı Halil Sıdkı Efendi görevlendirilmiştir. Nüfus sayımı yapılırken oldukça dikkatli davranılmış ve nüfus sayımı konusunda oldukça ciddi bir tavır takınılmıştır; ancak bu yapılan nüfus sayımına ait belgelerin başkente gönderimi sırasında sayım belgeleri ortadan kaybolmuştur. İkinci önemli belge ise 1847 tarihli nüfus sayımı belgesidir. Bu tarihte Erzurum şehrinin nüfusu 21.595'i Müslüman ve 5.250'si gayrimüslim olmak üzere yaklaşık 27 bin kişidir. Aynı tarihte 10 kazası ile birlikte Erzurum sancağında yaşayan toplam erkek nüfusu ise 105.629 kişidir. Bir diğer önemli belge ise Vali Arif Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği belgedir. Bu belgede, 1859 yılında Erzurum'da meydana gelen büyük depremin ardından ilde 7–8 bin civarında evin ayakta kaldığı belirtilmiştir.²⁵ 1847 yılında yapılan sayıma ilişkin Tablo 3 verilmiş olup ardından Tablo 3'ün değerlendirmesi yapılmıştır.

²³Yunus Özger, "Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/ 1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre)", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.29, 2006, s.3.

²⁴Özger, s.4.

²⁵Özger, s.3-6.

Tablo 3: 1847 Tarihli Erzurum Nüfus Tahriri²⁶

Mahalle Adı	MÜSLÜMAN		YERLİ ERMENİ		KATOLİK ERMENİ		RUS ERMENİ	
	Hane Sayısı	Birey Sayısı	Hane Sayısı	Birey Sayısı	Hane Sayısı	Birey Sayısı	Hane Sayısı	Birey Sayısı
Abdurrahman Ağa	26	61	37	102	6	14	4	7
Ali Ağa	42	97						
Ali Paşa	111	253	237	659	9	19	47	103
Ayas Paşa	51	117	2	4			1	1
Cedit	109	231	24	58			4	12
Çırçır	84	186	9	26				
Dere	140	326						
Derviş Ağa	60	152	1	4			1	3
Eminkurbi	125	277	242	609	11	29	32	85
Emir Şeyh	41	85						
Gez	140	253	11	28				
Habib Efendi	180	423	1	4				
Hacı Cuma	69	166	2	6				
Hasan Basri	400	874	3	5				
Kasım Paşa	41	100						
Kaduna	113	216	10	25			2	3
Kavak	82	190	107	293	37	104	19	43
Kemhonzade	47	104						
Kırmacı	24	51						
Köse Ömer	35	76						
Mehdi Efendi	163	388						
Mumcu	228	506	74	179	5	12	19	39
Murad Paşa	191	380	2	3				
Namervanlı	38	74						
Sultan Melik	157	320						
Şeyhler	41	79					1	1
Taş Mescid	184	393	1	2				
Topçu Oğlu	116	264	69	200			5	10
Üveys Efendi	103	194	4	11				
Vani Efendi	130	276						
Yeğen Ağa	126	273	63	143			5	6
Yoncalık	306	680						
Toplam	3639	8065	964	2531	69	179	110	232

²⁶Çoruh, s.19.

Tablo 3'ün değerlendirilmesinde konunun anlaşılması ve önemi bakımından ilk olarak Müslüman nüfustan bahsetmek gerekmektedir. Bu bağlamda 1847 yılında bulunan Müslüman nüfus sayısı 8000 olarak belirlenmiştir. Buna ek olarak bu nüfusun yerleşim bölgelerinde göreceli olarak homojen bir dağılım gösterdiği görülmüştür. Müslüman nüfus, yaşadığı bölgeler açısından değerlendirildiğinde ise Hasan-ı Basri mahallesinin bu hususta ön plana çıktığı görülmektedir. Bu mahallede Müslüman nüfusun yoğun olmasının en önemli nedeni; bu mahallede İslam alimi Hasan-ı Basri'nin türbesinin olmasından dolayı nüfusun bu türbe çevresinde yoğunlaşması olarak değerlendirilmektedir. Genel olarak Müslüman nüfusun dağılımında bir diğer önemli nokta ise ailelerin genel yapısıdır. Belirlenen nüfus sayılarına göre ortalama aile birey sayısı 3,21 olarak oluşmaktadır. Bu bağlamda Müslüman aileler daha çok çekirdek aile özelliği göstermektedir.

Tablo 3'te yer alan diğer önemli nüfus grubu ise yerli Ermeni unsurudur. 2500'e yakın olan yerli Ermeni nüfusu Osmanlı'nın bölgede uyguladığı ihya ve inşaa politikasının bir sonucu olarak görülmektedir. Bu nüfusun özellikle Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi Osmanlı himayesinden sonra geri dönüş yapan eski yerli unsurlar olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Bu dönemde oluşan olumlu toplumsal hava bu farklı unsurların beraber yaşayabilmelerine olanak sağlamıştır. Ermeni ailelerdeki ortalama birey sayısı 2,62 olması, yerli Ermeni unsurun çekirdek aile yapısına yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 3 incelendiğinde varılan bir diğer sonuç ise Ermeni ailelerin ortalama aile büyüklüklerinin Müslüman ailelerin ortalama aile büyüklüklerine göre daha büyük olduğu çıkarımıdır. Yerli Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranla daha iyi ekonomik duruma sahip olduğu Tablo 3 vasıtasıyla varılabilecek diğer bir husustur. Bu çıkarımda, çocuk bakımının zor ve maliyetli olduğu varsayımı büyük rol oynamıştır. Tüm bu hususlara ilave olarak yerli Ermeni unsurun en kalabalık olduğu bölgenin ise Ali Paşa Mahallesi olduğu görülmektedir.

Tablo 3'te yer alan Katolik Ermeni nüfus değerlendirildiğinde ise 179 kişilik bir nüfusun olduğu belirlenmiştir. Bu bağlamda yerli Ermeni nüfusun Katolik Ermeni nüfustan fazla olduğu görülmektedir. Bu nüfusun dağılımı incelendiğinde ise bu gruba mensup olan bireylerin yoğun olarak Kavak mahallesinde ikamet ettikleri

görülmektedir. Ailelerdeki ortalama birey sayısı 2,5 kişidir. Bu ortalamaya göre de Erzurum'da yaşayan Katolik Ermeni nüfusun çekirdek aile yapısına sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 3'te yer alan son unsur Rus ve Ermeni halklarıdır. Bu grubun Erzurum'daki nüfusu incelendiğinde 232 kişinin kaydedildiği görülmektedir. Ailelerdeki ortalama birey sayısı 2,1'dir. Bu oran ile aile yapısının çekirdek aileye yakın olduğu söylenebilmektedir. Bölge halkının yaygın olarak yaşadığı yer ise Ali Paşa mahallesidir.

Cumhuriyet'ten sonra yapılan nüfus sayımları öncekilerden farklı olarak değerlendirilmiş ve sadece vergi için değil devletin gelecekte atacağı adımlara yapılacak ön hazırlık için veri hazırlamak üzerine kurgulanmıştır. Cumhuriyet döneminin ilk resmi nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu nüfus sayımı ile çok sağlıklı ve detaylı bir sayım yapıldığı değerlendirilmemektedir. Ancak savaştan yeni çıkmış, topraklarının çok büyük bir kısmını kaybetmiş ve yeni bir Cumhuriyet kurmuş olan devletin sahip olduğu nüfus hakkında bilgi edinilmesi bakımından önemli bir sayım olmuştur. Önceki nüfus sayımlarından farklı olarak kadın ve çocuk nüfusu da sayıma tabi tutulmuştur.²⁷

²⁷ Yaşar Gök ve Alperen Kayserili, "Cumhuriyet Döneminde Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, S.24, s.7

Tablo 4: Erzurum İlinin (1927–2000) Arası Kır ve Şehir Nüfusu²⁸

YIL	ERZURUM NÜFUSU				TÜRKİYE NÜFUSU			
	ŞEHİR NÜFUSU		KIR NÜFUSU		ŞEHİR NÜFUSU		KIR NÜFUSU	
	SAYI	ORAN(%)	SAYI	ORAN(%)	SAYI	ORAN(%)	SAYI	ORAN(%)
1927	40.166	14,83	230.759	85,17	3.305.879	24,22	10.342.391	75,78
1935	45.809	11,89	339.578	88,11	3.802.642	23,53	12.355.376	76,47
1940	63.862	17,20	307.532	82,8	4.346.249	24,39	13.474.701	75,61
1945	68.440	17,29	327.436	82,71	4.687.102	24,94	14.103.072	75,06
1950	76.332	16,55	384.758	83,45	5.244.337	25,04	15.702.851	74,96
1955	108.826	20,93	411.150	79,07	6.927.343	28,79	17.137.420	71,21
1960	129.823	22,82	439.041	77,18	8.859.731	31,92	18.895.089	68,08
1965	152.183	24,23	475.818	75,77	10.805.817	34,42	20.585.604	65,58
1970	196.821	28,74	488.130	71,26	13.691.101	38,45	21.914.075	61,55
1975	241.467	32,34	505.199	67,66	16.869.068	41,81	23.478.651	58,19
1980	235.182	35,57	516.627	64,43	19.645.007	43,91	25.091.950	56,09
1985	350.955	40,99	505.220	59,01	26.865.757	53,03	23.798.701	46,97
1990	400.348	47,20	447.853	52,8	33.326.351	59,01	23.196.684	40,99
2000	560.551	59,8	376.338	40,2	44.006.274	64,9	23.797.653	35,1

Tablo 4’te yer alan ikinci önemli veri 1935 nüfus sayımlarıdır. Bu sayımda kır ve kent arasındaki ayırım daha net bir şekilde belirginleşmiş ve kendini göstermiştir. Savaşın etkilerinin görece azaldığı bu sayımda önemli bir sonuç elde edilmiştir. Kırsal nüfus, Cumhuriyet tarihinin oransal olarak en üst noktasına bu veri yılında ulaşmıştır. Bu sayımda bir önceki sayıma göre kırsal nüfus yaklaşık 110.000 kişi artmıştır; oysaki aynı yıl şehir nüfusundaki artış 5.000 kişi ile kalmıştır. Köy nüfusunda görülen bu artışın en önemli nedeni tarımda insan gücüne olan bağlılık olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda kırsal bölgede tarımda makineleşme olmadığı için bu konudaki eksiklik insan gücü ile kapatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca 1929’da ABD’de başlayan ve bütün dünyaya yayılan ekonomik kriz dolayısıyla tarımda insan gücünün

²⁸ Gök ve Kayserili, s.11.

daha fazla kullanılması gerektiği anlayışının toplumda kabul gördüğü değerlendirilmektedir.

Tablo 4’te yer alan diğer önemli veri ise 1940 yılına ait olan veridir. Bu sayımda bir önceki döneme göre şehir nüfusu yaklaşık 18.000 kişi artmış; ancak köy nüfusu ise yaklaşık 32.000 kişi azalmıştır. Bu sonuçlardan hareketle kırdan kente göçün başladığı değerlendirilmektedir. Bunlara ek olarak şehirde de nüfus anlamında bir hareketlenme kendini göstermektedir. 1940 yılı sayımında dikkati çeken en önemli hususlardan biri de yapılan göçlerin yönü ile ilgilidir. Tablo 4’te köyden kente yapılan göç ile Erzurum’daki nüfus artış sayısı birbiri ile örtüşmemektedir. Köyden kente yapılan göçlerin il dışına da yapıldığı ve yapılan göçlerin daha çok batı ve sanayileşmiş bölgelere olduğu düşünülmektedir.

Tablo 4’te yer alan bir diğer önemli nüfus sayımı ise 1985 yılında yapılan sayımdır. Bu sayımda bir önceki sayıma göre şehir nüfusu yaklaşık 75.000 kişi artmış ve köy nüfusu ise yaklaşık olarak 111.000 kişi azalmıştır. Bu bağlamda özellikle tarımda makineleşmenin artmasıyla beraber köyden kente göçler hızlanmıştır. Köy nüfusunda yaşanan azalma ile şehir nüfusunda yaşanan artış birbiri ile örtüşmemektedir. Bu bağlamda köylerden gelen göçün bir kısmının da farklı bölgelere yapıldığı değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bu dönemde birçok farklı ilden Erzurum’a doğru yapılan göçlerin de arttığı düşünülmektedir. Özellikle 1980 yılından sonra uygulamaya konulan liberal politikaların etkisiyle şehirler bir çekim merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde okuma–yazma anlamında etkinlik daha da artmış ve birçok aile bu nedenle göç etmeyi tercih etmiştir.

Türkiye’de nüfus sayımlarının yapılış tarzında çeşitli değişimler görülmüştür. Bu bağlamda 2008 yılında son olarak yapılan son ADNKS’ye göre nüfus sayıları baz alınarak oluşturulmuş olan Tablo 5 verilmiştir. Bu nüfus sayımının verilmesindeki ilk önemli etken adrese dayalı bir sayım sisteminin ilk defa uygulanmasıdır. İkinci önemli etken ise ülke içinde genel olarak yapılmış son nüfus sayımı olmasıdır. Tablo 5 özellikle Erzurum’un 2008 yılındaki kır ve kent nüfus dağılımının incelenmesi adına önemli olarak görülmektedir. Ayrıca Erzurum’da yer alan ilçelere ilişkin bilgilerin edinilmesi

açısından da Tablo 5 çok önemlidir. Tablo 5’te ayrıca ilçelere ilişkin kır ve kent ayrımı yapılmış olup bu durumun doğurduğu sonuçlar da açıklanmaya çalışılmıştır.

Tablo 5: Erzurum İlinin 2008 Nüfus Sayımına Göre Kır ve Şehir Nüfusu

İdari Birimler	Şehir Nüfusu			Köy Nüfusu		
	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Toplam
Merkez	359 752	182 483	177 269	6 951	7 036	13 987
Aşkale	11 455	5 693	5 762	6 790	6 782	13 572
Çat	4 727	2 482	2 245	8 113	7 916	16 029
Hıms	9 803	4 890	4 913	10 863	10 813	21 676
Horasan	17 838	9 073	8 765	13 462	13 288	26 750
İspir	6 784	3 409	3 375	8 507	8 347	16 854
Karayazı	5 193	2 691	2 502	14 250	14 180	28 430
Köprüköy	1 765	912	853	8 538	8 397	16 935
Narman	5 217	2 573	2 644	6 458	6 556	13 014
Oltu	20 305	10 677	9 628	5 874	6 039	11 913
Olur	2 177	1 064	1 113	3 048	3 102	6 150
Pasinler	14 762	7 809	6 953	9 366	9 139	18 505
Pazaryolu	1 992	1 026	966	1 592	1 697	3 289
Şenkaya	2 945	1 533	1 412	9 747	9 828	19 575
Tekman	3 694	1 936	1 758	13 819	13 677	27 496
Tortum	4 279	2 215	2 064	9 517	9 639	19 156
Uzundere	3 518	1 774	1 744	2 759	2 932	5 691
Toplam	485 107	246 732	238 375	144 856	145 004	289 860
Toplam Nüfusa Oranı	%62.60			Toplam Nüfusa Oranı		%37.40

Kaynak:<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Erzurum ili nüfusu sekiz yıllık bir süre içerisinde 162.422 kişi azalmıştır. Diğer bir ifadeyle, nüfusta bu sürede yaklaşık %17'lik bir azalma olmuştur. Bu sayım dönemine (2008) kadar ilin kırsal nüfusunda azalma olurken, şehir nüfusunda sürekli bir artış görülmüştür. Ancak 2008 yılında hem kırsal nüfusunda hem de şehir nüfusunda düşüş meydana gelmiştir. Şehir nüfusu 75.444 kişilik bir azalışla 560.551'den 485.107'ye düşerken, kırsal nüfus 86.978 kişilik bir azalışla 376.838'den 289.860'a gerilemiştir. Görüldüğü üzere, Erzurum ili hem kırsal nüfusta hem kentsel nüfusta önemli miktarda nüfus kaybına uğramıştır. 2008 yılında, mevcut nüfusu kırsal ve şehir bakımından ele aldığımızda, kentsel nüfusun kırsal nüfusa göre daha fazla (%62,60) olduğu görülmüştür. Ancak 2000 yılı sayımına göre on binin üzerinde nüfusa sahip olan (Aşkale, Hınıs, Horasan, İspir, Karaçoban, Oltu, Pasinler) ilçelerden üçünün (Hınıs, İspir, Karaçoban) nüfusu bu sayım devresinde on binin altına inmiştir. Bu dönem ildeki en yüksek nüfusa sahip olan Erzurum il merkezinin de nüfusu azalmıştır. 2000 yılı sayımına göre 361.235 olan nüfusa, 2004 yılında çıkarılan 5272 Sayılı yasa ile çok sayıda köyün nüfusu dâhil edilmesi ile büyükşehir nüfusu 402.000'e çıkmıştır. Ancak buna rağmen 4 yıllık süre sonunda (2008 yılında) Erzurum Büyükşehir merkezinin nüfusu 359.752'ye düşmüştür.²⁹

Tablo 6: Erzurum İlinin Nüfusu (2009- 2015)

2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
774.207	769.085	780.847	778.195	766.729	763.320	762.321

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 6'daki veriler 2008 yılında son olarak yapılan merkezi nüfus sayımından sonra her an devinim içinde olarak yılsonunda ölçülen nüfus hesaplanarak oluşturulmuştur. Nüfusun yıllar içindeki hareketleri dikkate alındığında, nüfus sayısında 2009 yılında bir önceki yıla göre küçük bir düşüş yaşandığı görülmekle birlikte bu düşüşte mevcut olan ve süregelen işsizliğin rol oynadığı kanaatine varılmaktadır. Bu bağlamda nüfus 2009 yılında 774.207 olmuştur. Bu rakam ise Türkiye'nin

²⁹ Gök ve Kayserili, s.10.

nüfusunun yaklaşık % 1'ine denk gelmektedir. 2010 yılında ise nüfus yaklaşık 770.000'e yükselmiştir. Ancak 2011 yılında nüfusu önceki yıllarda oluşan trendin aksine artış göstermiş ve 780.000'e yükselmiştir. Bu artışın en büyük nedeni 2011 yılında yapılan **Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları**'dır. Bu yılın ardından nüfusta azalışlar devam etmiştir. Erzurum nüfusu 2012 yılında 778.195 olarak tespit edilmiş olup 2013 yılında ise 766.729'a gerilemiştir. 2014 yılında 763.320 olan nüfus 2015 yılında ise iyice gerileyerek 762.321 olmuştur. Bu rakam ise Erzurum'un 1980 yılındaki nüfusundan çok daha düşüktür. Erzurum'da nüfusun artış/azalışında en önemli nedenin ildeki ekonomik koşullar olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan ilin ekonomisinde olumlu gelişmelerin olduğu dönemlerde ilin nüfusu artmış; ekonomik durumun olumsuz olduğu dönemlerde nüfus değerinde azalma gözlenmiştir.

Tablo 7: Yıllara Göre Erzurum'un Yıllık Nüfus Artış Hızı (2007-2015)

	YILIK NÜFUS ARTIŞ HIZLARI **1(%)							
	2007-2008	2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015
TÜRKİYE	13.1	14.5	15.9	13.5	12.0	13.7	13.3	13.4
ERZURUM	-12.8	-1.0	-6.6	15.2	-3.4	-14.8	-4.5	-1.3

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Erzurum nüfusu ile ilgili diğer önemli başlık ise ilin sahip olduğu nüfus artış hızı verisidir. Bu bakımdan Erzurum'un 2007-2015 yılları arasındaki nüfus artış hızları Tablo 7'de gösterilmiştir. Erzurum'un 2007-2008 arasında nüfus artış hızı (-) 12,8'dir. Aynı dönemde Türkiye genelinde bu oran 13,1'dir. Bu oranın bu kadar fazla olmasında Erzurum'daki iş olanaklarının yetersizliğinin etkili olduğu düşünülmektedir. 2009 ve 2010 yıllarında nüfusta görece daha az düşüşler olmuştur. Bunun durumun 2011 Üniversitelerarası Kış Olimpiyat Oyunlarından kaynaklandığı kanısına varılmıştır. Zaten 2010-2011 arası nüfus artışının (+) olarak gerçekleşmesi bu yargıyı destekler niteliktedir. Öyle ki bu oran aynı yıl Türkiye ortalamasının bile üzerinde olmuştur. Ancak bu oran 2011 yılından sonra tekrar negatif görünüme dönmüştür. Nüfus artış hızının negatif görünüme dönmesinde ildeki ekonomik koşulların etkili olduğu değerlendirilmektedir.

2.1.2. Erzurum'un Sosyal Yapısı

İllerin sosyal yapılarının anlaşılmasında istatistiki verilerin büyük önemi bulunmaktadır. Bu bağlamda Devlet Planlama Teşkilatı ve TÜİK verileri illerin durumunun anlaşılmasında büyük önem arz etmektedir. Devlet Planlama Teşkilatının 2003 yılında hazırladığı “İllerin ve Bölgelerin Gelişmişlik Sıralaması Araştırması” Erzurum ilinin 2000’li yıllardan sonra sosyal yapısının anlaşılması açısından önem taşımaktadır. 2003 yılı araştırmalarına göre Erzurum gelişmişlik sıralaması bakımından 4. derecede bulunan bir ilimizdir. Bu veri Erzurum’un sahip olduğu ekonomik durum ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Çünkü Erzurum’dan çok daha az nüfusa ve yüzölçümüne sahip iller, bu sıralamada Erzurum’dan daha ön sıralarda yer almaktadır. Yine aynı sıralama sisteminde Erzurum 60. sırada bulunmaktadır. Bu sıra Erzurum ekonomisinin genel durumunun oldukça sıkıntılı olduğunu destekler niteliktedir. Bunun en temel nedeni ise Erzurum ilinin sahip olduğu nüfus ve stratejik konum dikkate alındığında Erzurum’un çok daha üst basamaklarda olması durumunun beklenmesidir. Ayrıca kendi bölgesindeki illere baktığımızda durum daha dikkat çekici hale gelmektedir. Kendinden nüfus ve yüz ölçümü olarak çok küçük olan Erzincan sıralamada 58, Tunceli ise 52. sırada bulunmaktadır.³⁰ Erzurum 2010 ve 2012 yılı verileri temel alınarak oluşturulan “İktisadi Geliştirme Endeksi”ne göre ise 2010 yılında 36. sırada ve 2012 yılında ise 35. sırada bulunmaktadır.³¹ Bu istatistiki veriler hazırlanırken 32 adet ekonomik kriter ve 17 adet sosyal kriter baz alınmıştır. Bu yıllarda yapılan bir diğer önemli araştırmada ise Erzurum 59. sırada bulunmaktadır. Bu veri 2003 yılına paralel bir nitelik taşımakta olup, Erzurum’un sosyal durumunun istenilen seviyeye çıkarılamadığının bir göstergesidir. Aynı araştırmada Erzurum 5. düzey gelişmiş iller kategorisinde bulunmaktadır. Düzey 2 grubunda ise Erzurum, Erzincan ve Bayburt illeri TRA1 olarak 22. sırada yer almaktadır.³²

³⁰ Devlet Planlama Teşkilatı, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), Mayıs, Ankara, 2003, [http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Yayinlar/Attachments/341/2003-05.pdf\(11.01.2016\)](http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Yayinlar/Attachments/341/2003-05.pdf(11.01.2016)), s.55.

³¹ H. Erhan Gül, Bora Çevik. “2010 ve 2012 Verileriyle Türkiye’de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması”, *İktisadi Araştırmalar Bölümü*, 2014, http://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/ar_03_2012.pdf. (12.02.2016), s.9.

³² Kalkınma Bakanlığı, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Ankara, 2013,

[http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/2_turkiye_ab_iliskileri/2_2_2_2_8_diger/tckb_sege_2013.pdf\(11.02.2016\)](http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/2_turkiye_ab_iliskileri/2_2_2_2_8_diger/tckb_sege_2013.pdf(11.02.2016)), s 67-74.

Tablo 8: Erzurum İlinin Eğitim Göstergeleri³³

EĞİTİM GÖSTERGELERİ	YIL	BİRİM	ERZURUM	TÜRKİYE
Okuryazar oranı	2013	%	93.1	95.78
İlkokul net okullaşma oranı	2013	%	100	99.57
Ortaokul net okullaşma oranı	2013	%	93.04	94.52
Lise net okullaşma oranı	2013	%	64.23	76.65
İlkokulda Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı	2013	%	18	19
Ortaokul Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı	2013	Kişi	16	18
Orta öğretim Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı	2013	Kişi	13	15
Yükseköğretimde görevli toplam öğretim elemanı sayısı	2013	Kişi	2607	130.653
Yükseköğrenim Kurumlarında Kayıtlı Ön Lisans ve Lisans Öğrenci Sayısı	2013	Kişi	59.459	4.676.56

Tablo 8’de Erzurum’un eğitimle ilgili önemli bilgileri verilmiştir. Erzurum’da okuryazarlık oranı 2013 yılında %93,1’dir. Aynı yıl Türkiye’de bu oran % 95,78 olup Erzurum’un bu oranla Türkiye genelinden daha düşük bir orana sahip olduğu görülmektedir. Erzurum’da okullaşma oranları genel olarak incelendiğinde ilkokul okullaşma oranı hariç diğer oranların Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni ise özellikle kırsal bölgede yaşayan nüfusun etkisidir. Kırsal bölgelerde yaşayan nüfusun bu alanlarda eğitime katılımının düşük seviyelerde olması bu oranları olumsuz etkilemektedir. Öğretmen başına düşen öğrenci sayılarında ise Erzurum, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bunun başlıca nedeni yine köylerde ve şehirde bulunan kız çocuklarının okullara gönderilmemesi olarak değerlendirilmektedir. Son olarak 1957 yılında kurulmuş olan Atatürk Üniversitesi’ndeki akademik personel ve öğrenci sayılarına bakıldığında ise; Erzurum’da bulunan akademik personel sayısı 2.607’dir. Bu sayı ise Türkiye’deki toplam akademisyen sayısının %2’sine denk gelmektedir. Yine aynı yıl öğrenci bazında bir değerlendirme yapıldığında yaklaşık 56 bin öğrencisi ile Türkiye’nin önde gelen üniversitelerinden biri olduğu görülmektedir.

³³ Tüik, “Seçilmiş Göstergelerle Erzurum 2013”, 2014, <http://www.tuik.gov.tr/ilGostergeleri/iller/Erzurum.pdf> (17.12.2015), s. 50-51,139-140.

Tablo 9: Erzurum İlinin Sağlık Göstergeleri³⁴

Sağlık Göstergeleri	Yıl	Birim	Erzurum	Türkiye
Bebek Ölüm Hızı	2013	%	15.6	10.8
Toplam Hastane - Yatak Sayısı	2012	Kişi	23 - 3.523	1483 - 200.072
Toplam Hekim Sayısı	2012	Kişi	1.539	129.772
Toplam Dış Hekimi Sayısı	2012	Kişi	151	21.404
Toplam Hemşire Sayısı	2012	Kişi	1.721	134.906
Toplam Ebe Sayısı	2012	Kişi	584	53.466

Erzurum ile alakalı bir diğer önemli veri alanı ise Erzurum'un sağlık göstergeleridir. Bu bağlamda Erzurum'la ilgili veriler Tablo 9'da sunulmuştur. Tablo 9'da bulunan 2 veri çok önemlidir. Bunlardan birincisi bebek ölüm hızıdır. 2013 yılında Erzurum'da bu oran %15,6 olarak gerçekleşmiştir. Aynı verinin Türkiye ortalaması ise %10,8'dir. Erzurum'un sahip olduğu bu oran Türkiye ortalamasının çok üzerinde olup bu oranın bu denli yüksek olmasının temel sebepleri iyice analiz edilmelidir. Özellikle gebelik döneminde annelik eğitimlerinin iyi verilmesi, doğum koşullarının iyileştirilmesi ve personelle ilgili problemlerin giderilmesi bu alandaki yüksek rakamlarla mücadele açısından önemli başlıklar olarak dikkati çekmektedir. Tablo 9'daki 2. önemli veri ise toplam hastane ve yatak sayısıdır. Bu bağlamda 2013 yılında Erzurum'da 23 adet hastane bulunmaktadır. Bu rakam oldukça yetersizdir; çünkü ilin 20 tane ilçesi bulunmaktadır. Her ilçede 1 hastanenin var olduğu düşünülürse il merkezine 3 adet hastane kalmaktadır. Durum yatak sayısı bakımından incelendiğinde daha da açıklayıcı olacaktır. 2013 yılında Erzurum nüfusu yaklaşık 770 bindir. Toplam yatak sayısı ise 3.523'tür. Dolayısıyla yaklaşık 218 kişiye bir yatak düşmektedir. Bu oran Erzurum'a çevreden gelen nüfus da düşünüldüğünde çok daha düşmekte ve rakamlar daha olumsuz hâl almaktadır. Çevresinde bulunan yaklaşık 4 milyon nüfus da dikkate alındığında Erzurum'a yeni hastanelerin yapılması büyük önem arz etmektedir. Bununla ilgili çalışmalar yapılmasına rağmen yeni bir hastanenin tamamlanamamış olması Erzurum için olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir.

³⁴ Tüik, Seçilmiş Göstergelerle Erzurum 2013, s. 45, 141.

Tablo 10: Erzurum İlinin Sosyal Yaşam ve Yaşam Kalitesi Göstergeleri ³⁵

Sosyal Yaşam ve Yaşam Kalitesi Göstergeleri	Yıl	Birim	Erzurum	Türkiye	Sıra
Kaba Evlenme Hızı	2013	Binde	8.1	7.9	27
Kaba Boşanma Hızı	2013	Binde	0.6	1.7	67
Bin Kişi Başına Otomobil Sayısı	2013	Kişi	64	121	62
Ev Sahibi Olan Hane Halkı	2011	%	74.6	67.3	24
İçinde Borulu Su Sistemi Olan Konut	2011	%	96.1	97.4	61
Konut Satış Sayısı	2013	Adet	6.273	1.157.190	34
Kişi Başına Elektrik Tüketimi	2012	Kwh	1300	2557	64
Belediyelerde Kişi Başına Çekilen Su Miktarı	2012	Litre	364	216	3
Belediyelerde Deşarj Edilen Günlük Su Miktarı	2012	Litre	169	190	30
Isıtma Sistemi Kat Kaloriferi Olan Hane Halkı	2011	%	17.1	25.6	22

Tablo 10’da Erzurum ilinin sosyal yaşam ve yaşam kalitesi göstergeleri verilmiştir. Tablo 10’un analizinde kaba evlenme hızı bağlamında Erzurum’a ait değerlerin Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Ancak değişen sosyal yaşam koşulları nedeniyle kaba evlenme hızının daha da düşeceği tahmin edilmektedir. Özellikle ekonomik yaşamda yaşanan dönüşümlerin etkisiyle bu oranların değişikliğe uğrayacağı değerlendirilmektedir. Kaba boşanma hızı açısından değerlendirilme yapıldığında ise Erzurum’a ait değerlerin, Türkiye ortalamasının çok altında görülmektedir. Erzurum ilinde evlilik kurumuna olan bağlılığın fazla olması ile geleneklerin boşanma olgusuna olumsuz olarak yaklaşmasının da Erzurum’a ait bu oranda etkili olduğu düşünülmektedir. Bir diğer veri başlığı olan Erzurum’daki otomobil sayısına baktığımızda ise Türkiye ortalamasının çok altında bir rakamla karşılaşılmaktadır. Bu anlamda ekonomik ve sosyal koşullar bu rakamın oluşmasında oldukça etkili olmaktadır. Ev sahipliği bakımından ise Erzurum, Türkiye ortalamasının

³⁵ Tük, Seçilmiş Göstergelerle Erzurum 2013, s. 43, 57, 59, 61, 63, 65, 67.

altındadır. Geniş aile yapısının ve ekonomik nedenlerin bu durum üzerinde etkili olduğu kanaatine varılmaktadır. Erzurum'da 2013 yılından sonra artan konut fiyatları insanları kiralık konutlara yönlendirmiş; bu durum ise kira ücretlerinin yükselmesine neden olmuştur. Bu yıllardan sonra üretilen konut sayısındaki azalmayla birlikte konut fiyatlarında ciddi artışlar olmuştur. Fiyatlarda yaşanan artış, bireylerin kredi yoluyla ev sahibi olması yönünde bir tutum sergilemesine yol açmıştır. Öyle ki bu yıllarda konut fiyatları %40'lık bir artış göstermiştir.³⁶ Erzurum'a konut konusunda gerekli yatırımların yapılması önemli bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. 100 bin TL'ye mal olan bir evin 200 bin TL'ye satılmasının önüne geçmek için kamu-özel işbirliği artırılmalı ve gerekli tedbirler alınmalıdır. Önlem alınmazsa Erzurum'da, ABD'de 2008'de başlayan Mortgage krizi benzeri bir krizin vuku bulma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu düşünülmektedir. Erzurum'da bulunan belediyeler hizmet itibariyle Türkiye'de orta sıralarda bulunmaktadır. Çekilen günlük su oranında ise Erzurum Türkiye'de 3. sıradadır. Isınma sistemi olarak kat kaloriferi olan hane halkı oranı Erzurum'da %17,1 iken, Türkiye'de ise aynı oran %25,6 olup Erzurum sahip olduğu oranla Türkiye'de 22. sıradadır. İilde bulunan konutların türü ve yapısı bu oranın Türkiye ortalamasının altında olmasındaki en temel faktör olarak değerlendirilmektedir. Özellikle düşük gelirli ailelerin yoğun olarak yaşadığı alanlarda soba kullanımının yaygın olmasının da bu oranda oldukça etkili olmaktadır.

Erzurum, oluşturulan çeşitli veri tabloları kullanılarak incelendiğinde sosyal yapı özellikleri bakımından Türkiye ortalamasının çok altında bir konumda bulunmaktadır. Sosyal olanakları ve sahip olduğu konum itibariyle 21. yy'da bu alanlarda gelişmeye oldukça açık bir konumda bulunmaktadır. Ancak özellikle ilde yaşayan insanların altyapı ve üstyapı anlamında yeterince talepkâr olmaması bu problemin çözümünde karşılaşılan en büyük sorundur.

³⁶ İhsan Kumru, "Erzurum'da Talep çok, konut yok!", Erzurum Gazetesi, <http://www.projekulisi.com/5501-haber-Erzurum'da-Talep-%C3%A7ok,-konut-yok%E2%80%A6!> (12.02.2016).

III. BÖLÜM

3. CUMHURİYET SONRASI ERZURUM'UN EKONOMİK VE SOSYAL YAPISI

Erzurum, sahip olduğu coğrafi konum itibariyle çok stratejik bir öneme sahiptir. Erzurum, bu özelliğinden dolayı ticaret ve ekonomi açısından büyük olanaklar sunmaktadır. İlin kuruluşundan itibaren kurulan pazar yerleri ve kervansaraylar Erzurum'un bu açıdan ne denli önemli bir yere sahip olduğunu en büyük kanıtı olarak değerlendirilmektedir. Erzurum doğuda Çin'den başlayan “İpek Yolu”nun üzerinde bulunan bir il olmakla birlikte aynı zamanda kuzey-güney yönlü uzanan Trabzon-Tebriz ticaret yolunun da üzerinde bulunmaktadır. Erzurum, bu ticaret yollarına ek olarak Yumurtalık-Tebriz ticaret yolunun da stratejik bir noktasında bulunmaktadır. 12. yüzyılın sonlarına doğru, Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethetmiştir. Bunun sonucunda Latin tacirler, Doğu Akdeniz'den Asya içlerine gidecek alternatif yol arayışı içerisine girmişlerdir. Tacirlerin çabaları neticesinde, Payas(Yumurtalık)–Sivas–Erzincan–Erzurum-Tebriz yolu keşfedilmiştir.³⁷ Erzurum, Abbasi Sultanlığının idaresi altında iken, dikkat çeken bir ticaret merkezi konumunda bulunmaktadır. Roma döneminde Erzurum'a özel bir statü verilerek şehrin ekonomik yaşamında hareketlilik sağlanmıştır. Bu ticari canlılık Anadolu'da Moğol ayak izlerinin görüldüğü zamanlara dek devam etmiştir. Erzurum, Moğol istilasında büyük bir yara almış ve yok olmanın eşiğine gelmiştir. Moğol istilası sonucunda hem ticaret hacmi hem de ticaret yolları ciddi oranda değişime uğramıştır. Bu noktada ekonomik alanda Moğol baskısı ciddi bir bunalıma neden olmuştur.

Osmanlı hâkimiyetine Yavuz dönemiyle giren Erzurum, bu dönemden sonra hızlı bir dönüşüm yaşamıştır. Osmanlı idaresine girdikten sonra özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde Erzurum, ekonomik ve demografik olarak gelişme göstermiştir. Kanuni döneminde yapılan eserlerden en önemlisi ise Rüstem Paşa tarafından yaptırılan **Rüstem Paşa Çarşısı (Taşhan)**'dir. Bu han hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde Erzurum'da bulunan en önemli ticaret alanlarından biri olarak bilinmektedir. Erzurum'un sahip olduğu eşsiz konumu kullanmak isteyen Osmanlı devleti Erzurum'u bir gümrük merkezi haline getirmiştir. Bu amaç doğrultusunda ilin giriş çıkışları gümrük benzeri alanlarla düzenlenmiştir. Bununla birlikte İran'da yaşanan

³⁷ Bilgehan Pamuk, “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 2007, C.12, S.2, s. 3.

karışıklıklara paralel olarak ticaretin yönünde yaşanan değişim Erzurum'un gümrük gelirlerini daha da artırmıştır. İran'da yaşanan karışıklıklardan faydalanan Osmanlı devleti Kafkasya ve İran'da bazı şehirleri ele geçirerek ticari alandaki üstünlüğünü daha da pekiştirmiştir.³⁸

17. yy'da ve 18. yy'da ekonomik olarak nispeten olumlu seyreden Erzurum'da gümrük gelirlerine ek olarak tarım ve hayvancılık gelirlerinin de önem arz ettiği düşünülmektedir. Bu açıdan Erzurum genel olarak önemli tahıl merkezi ve hayvan besi alanı olma özelliği göstermektedir. Her ne kadar 17. yy'da ve 18. yy'da Osmanlı devleti gümrük üzerinden önemli miktarda gelir elde etse de 19. yy'da bu gelir kaleminde ciddi oranda düşüşler görülmüştür. Keşfedilen yeni yollar ve buharlı gemilerden ekonomik anlamda olumsuz etkilenen Osmanlı Devleti, bu gelişmelerin olumsuz sonuçlarını yok etmek için gümrük noktalarının azaltılması veya kaldırılması yoluna gitmişse de istenen sonucu elde edememiştir. Osmanlı'da gümrük gelirlerinde görülen azalma Erzurum'da da görülmüş ve ilin ekonomisi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Bunlara ek olarak 93 Harbi sırasında ilin ekonomik yapısı daha da bozulmuştur. 93 Harbi sırasında ve sonrasında birçok esnaf ve tüccar göç etmek durumunda kalmıştır. Bununla birlikte birçok köylü de köylerini terk etmiş olup ilde egemen olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri azalmıştır. 93 Harbi sonrasında ilin ticaret ve gümrük şehri olma özelliği kaybolmuştur. Bu dönemlerde ilin ana ticaret damarını oluşturan esnaf ve sanatkârlar iş yapamaz hale gelmişlerdir. Bu durum kaçınılmaz olarak göçle sonuçlanmıştır. Osmanlı Devletinde ekonomik olarak gerilemenin başlamasıyla Erzurum'da bu durumdan nasibini almıştır. Özellikle gümrük gelirleri düşen Erzurum'da ticari faaliyetlerin büyüklüğü ve alanı azalmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra Erzurum'un ekonomik durumu da daha anlaşılır hale gelmektedir. Kurtuluş Savaşı sonrası oluşan yıkımlar Erzurum'a büyük zararlar vermiş ve il adeta yeniden düzenlenmiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında ilin büyük çoğunluğu büyük hasar görmüştür. Ticaret erbabı ve köylüler 1. Dünya Savaşı yıllarında gördüğü hasarı giderememiştir. Bu durumun çözümü için merkezi idareden yardım istenmiş ve isteklerden doğrutusunda yardımlar merkezi idare gönderilmiştir. Bunun

38 Pamuk, s. 7.

sonucu olarak merkezden gelen yardımlarla bir nebze olsun nefes alma ihtimali doğmuştur. Ancak gönderilen yardımlar ilin bulunduğu olumsuz koşullara karşı yetersiz kalmıştır. Bu durum ilin gelişimini etkilemiş ve bu eksiklik Erzurum’u uzun yıllar boyunca da etkilemeye devam etmiştir. Cumhuriyet dönemi ekonomik faaliyetler incelendiğinde özellikle tarım ve hayvancılık sektörlerinin ağırlığı dikkati çekmektedir. Tarımsal faaliyetlerin haricinde küçük ticaret erbabı ve zanaatkârlar da ilin ekonomisinde önemli yer tutmaktadır.

Erzurum’un ekonomik hayatı 1950’li yıllara dek böyle devam etmiştir. 1950 ve sonrasında ise özellikle Şeker Fabrikası’nın ve Atatürk Üniversitesi’nin kurulmasıyla ilin ticaret hayatı canlanmıştır. Ancak bu yıllarda da Erzurum tarım ve hayvancılık ağırlıklı bir ekonomiye sahip olduğu görülmüştür. 1960 ve sonrasında küçük işletmeler kurulmuşsa da bunlar çok büyük ölçekli olmayıp mahalli ihtiyaçları karşılamak üzere kurulmuştur. Bu bağlamda Erzurum’da, özellikle deri, ayakkabı sanayi, tekstil gibi temel ihtiyaçlara yönelik fabrikalar dikkati çekmektedir. 1970’li yıllarda Erzurum’da görülen köyden kente göçün de etkisiyle Erzurum’da esnaf ve zanaatkâr sayısı artmıştır. 1970’li yıllarda ilin en büyük ekonomik kaynakları tarım, hayvancılık ve imalat gibi sektörlerden oluşmuştur.

Türkiye’de 1970’li yıllarda ithal ikameci sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. İthal ikameci sistemde amaç ithal edilen malın ülkenin kendi kaynaklarıyla üretilmesi ve dolayısıyla ithalatın azaltılmasıdır. Ancak iç piyasa açısından yeterince derin bir yapıya sahip olmayan ülkelerde bu sistem başarılı olamamıştır. Türkiye’de 1970’li yıllarda uygulanan ithal ikameci sistem istenen gelişmeyi sağlayamamıştır. Bu durum üzerinde Türkiye’deki iç piyasa yapısının etkili olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle 1980 yılında yapılan askeri darbenin ardından devletin her kademesinde değişimler olmuş ve ekonomi anlayışı da bundan payını almıştır. Tarihte “**24 Ocak**” kararları olarak adlandırılan ekonomik anlayış 1980 askeri darbesinden önce alınmış olsa da bu kararların altında önemli paya sahip olan **Turgut Özal**’ın darbe sonrası Başbakan olmasıyla birlikte daha rekabetçi bir ekonomik anlayış olan serbest piyasa ekonomisi anlayışı benimsenmiştir. 1980’de \$97 milyon olan yabancı sermaye, 1981 yılında \$337 milyon’a yükselirken 1987 yılına gelindiğinde bu miktar yükselişini sürdürerek \$665

milyon'a ulaşmıştır. 1987-1989 yılları yabancı yatırımların en hızlı arttığı dönemler olarak kayda geçmiştir. Fakat bu artışa rağmen yabancı sermaye yatırımları diğer gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir.³⁹ 1980'li yıllarda tüm Türkiye'de meydana gelen bu değişimlerden Erzurum çok büyük bir kazanım elde edememiştir. Bunun temel nedenleri arasında özellikle bölge insanın girişimci özelliğinin bulunmaması, ilin altyapı ve diğer illerle bağlantı noktasında yaşadığı sıkıntılar vb. gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

2000'li yılların ardından Erzurum'da ticari alanda büyük bir genişleme ve çeşitlenme görülmeye başlamıştır. İlde imalat sanayi alanında firmalar bulunmasına rağmen bu alandaki istihdam yeterince üst seviyelere çıkamamıştır. Ticaret sektörü ise oldukça gelişmiş olup, ilin ekonomisi üzerinde büyük etkiye sahiptir. Ticaret sektörünün gelişmesinde; ulaşım imkânları, üniversite öğrencileri, memur ve asker sayısının fazlalığı, coğrafi konum, bölgenin sağlık merkezi haline dönüşmüş olması ve ticari örgütlerin gelişmiş olması gibi faktörler önemli rol oynamaktadır. Nüfusun etkisiyle gelişen ve değişen Erzurum'da ticaret faaliyetleri artmış olmasına rağmen diğer sektörlerde çok büyük değişimler olmamıştır.⁴⁰

Erzurum ilinde ağırlığını gıda ürünlerinin oluşturduğu bir ticari yapı görülmektedir. Bunlar arasında süt ve süt ürünleri, et ve et ürünleri, un ve yem gibi tarımsal ürünler önemli yer tutmaktadır. İlde iş merkezleri ve büyük marketlerin yanı sıra, çeşitli ulusal ve uluslararası markalar ticari açıdan faaliyet göstermektedir. Özellikle marketçilik faaliyetleri vasıtasıyla birçok istihdam sağlanmıştır.

Erzurum ilinde; merkezde 1, Oltu ilçesinde 1, Pasinler ilçesinde 1 olmak üzere, toplam 3 adet Ticaret ve Sanayi Odasına kayıtlı 5200 üye bulunmaktadır. Esnaf ve Sanatkarlar Birliğine bağlı 42 oda ve yaklaşık 20.000 üye bulunmaktadır. Şirket sayısı ise 554'tür.⁴¹ Bu rakamlar dikkate alındığında il nüfusunun daha çok ticaret ve hizmet sektörlerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Şirket sayısı bakımından ise oldukça yetersiz

³⁹ Sabahat Bayrak Kök ve diğerleri, "Küresel Baskılar Karşısında Geçerli Bir Üstünlük Yönelimi Olarak Yabancı Sermaye ve Yabancı Sermayeye Yönelik Bakışın KOBİ'lerde Karşılaştırmalı Bir Analizi-I", **SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, S.7, 2014, s. 11.

⁴⁰ sgm.sanayi.gov.tr (17.03.2016).

⁴¹ T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu, Ankara, 2013, <http://www.ebso.org.tr/ebso-media/usefullink/6131533781-il-sanayi-durum-raporupdf.pdf> (18.12.2015), s.165,166.

olan Erzurum’da bulunan şirketlerin çoğu 100 kişiden az insanın çalıştığı şirketlerdir. Bu anlamda ilde faaliyet gösteren kuruluşların büyük çoğunluğu **Kobi** şeklindeki kuruluşlardan oluşmaktadır.

Tablo 11: Erzurum’un İhracat Verileri (2010-2014)⁴²

Yıl	İhracat Yapan Firma Sayısı	İhracat Değeri (\$1.000)
2010	41	38.361
2011	36	22.907
2012	51	45.859
2013	49	80.311
2014(Ocak-Temmuz)	47	23.545

Tablo 11’de Erzurum ilinin 2010–2014 yılları arasında ihracat değerleri verilmiştir. Özellikle 2010 yılındaki değerler incelendiğinde 41 adet ihracat yapan firmanın olduğu görülmektedir. Bu firmaların genel yapısı incelendiğinde hayvancılık, tarım ve imalat gibi sektörlerden şirketlerin olduğu görülmektedir. Yaklaşık ihracat değeri ise \$38,361 milyon olmuştur. 2011 yılında ihracat yapan firma sayısı ciddi bir azalma göstermiş olup, 2011 yılında 36 adet ihracat yapan firma kalmıştır. Bu firmaların yaptığı ihracatta ise yaklaşık %40’lık bir azalma meydana gelmiştir. Bu azalmanın en önemli nedeni ihracat yapan firmaların sayısının azalması olarak değerlendirilmektedir. 2012 yılında ise verilen teşviklerin de etkisiyle ilde ihracat yapan şirket sayısı bakımından ciddi bir artış olmuştur. 2012’de ihracat yapan firma sayısı 51’e yükselmekle birlikte toplam ihracat değeri \$45,859 milyona yükselmiştir. Bu şirketlerin temel ihraç maddelerinde ise çok büyük değişimler olmamıştır. Bununla birlikte 2013 yılında ihracat yapan firma sayısı azalmasına rağmen ihracat değeri açısından büyük bir patlama yaşanmıştır. Bunun temel nedeni ise ihraç edilen maddelerin parasal değerinin yüksek olduğu mamul maddeler olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda plastik madde ve mamullerinin ihracatında yaşanan artış bu noktada büyük bir etkiye sebep olmuştur. 2014 yılında ise ihracat yapan firma sayısında düşüş yaşanmış, bununla birlikte ihracat değeri de azalmıştır. Ancak bu durumun yanında ihracat toplam değeri ciddi miktarda azalmıştır. Bu ihracat

⁴² T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu, s.168.

azalmasında mamul madde ihracatında yaşanan azalışın en temel faktör olduğu düşünülmektedir.

Tablo 12: Erzurum'un İthalat Verileri (2010-2014)⁴³

Yıl	İthalat Yapan Firma Sayısı	İthalat Değeri(\$1.00)
2010	36	25.911
2011	61	50.336
2012	54	77.801
2013	50	35.235
2014 (Ocak-Temmuz)	30	22.107

Tablo 12’de Erzurum’un 2010 yılı ile 2014 yılı arasındaki ithalat verilerine yer verilmiştir. 2010 yılında ithalat yapan firma sayısı 36’dır. Bu firmaların genel olarak ithal ettikleri maddeler daha çok mineral yağlar, makineler, ahşap maddeleri ve tıbbi malzemeler gibi kalemlerinden oluşmaktadır. Yapılan ithalat tutarı ise \$25,911 milyon’dır. 2011 yılında ise ithalat yapan firma sayısı bakımından ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. Bu artış üzerinde 2011 yılında verilen teşvikten yararlanmak için yeni firmaların piyasaya girmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. 2012 yılına bakıldığında, ithalat yapan firma sayısı 54’e düşmüştür. Bu azalmanın temel nedeni; ilde ticaret hacminin düşmesi ve dış ticarete dayalı firmaların devamlılıklarını sağlayamaması olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte ithalat tutarı % 50 oranında artmıştır. Bu artışın yaşanmasında ithal edilen kalemlerin yüksek fiyatlara sahip ürünler olmasının etkili olduğu görülmüştür. Özellikle tıbbi cihazlar, mineral yağlar, kömür gibi ithal maddelerinin artışı bu yükselişi tetiklemiştir. 2013 yılında ise ihracat verilerine paralel olarak ithalat verileri de azalmıştır. 2013 yılında ithalat yapan firma sayısı 50’ye düşmüştür. Ancak ithalat değerinde ciddi bir azalma olmuştur. Bu azalma 2013 yılında yaklaşık % 50 oranında gerçekleşmiştir. Bu azalışta ithalat yapan firmaların ithal ettikleri ürünlerin türlerinde değişikliğe gitmeleri ya da ithalat miktarını azaltmalarının etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2014 yılında ise ithalat yapan firma sayısı bir önceki yıla göre % 40 oranında azalma göstermiştir. 2014 yılında toplam 30

⁴³ T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu 2014, s.168.

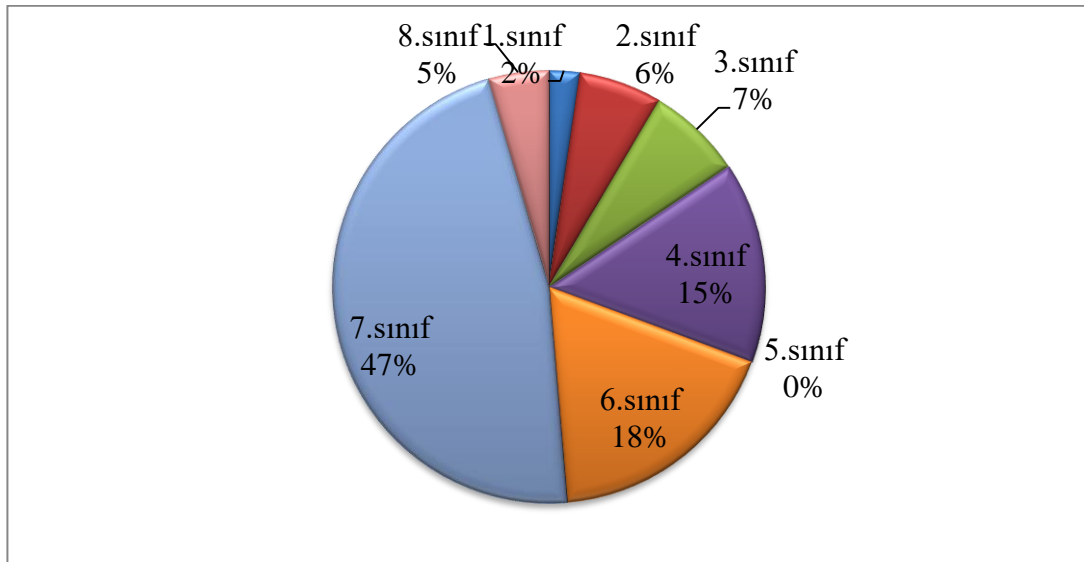
firma ithalat yapmıştır. Bu firmaların yaptığı ithalat değeri ise yaklaşık % 30 oranında azalma göstermiştir.

Tablo 11’de ve Tablo 12’de 2010 yılı sonrasında Erzurum dış ticaret verileri genel olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Erzurum ekonomisi ve dış ticareti ile ilgili veriler bu bölümde rakamsal değer itibari ile değerlendirilmiş olup, bu verilerin detaylı analizleri ise ilerleyen bölümlerde yapılacaktır.

3.1. Tarım

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan geniş düzlüklere sahip, tarım için uygun arazilere sahip bir ilimizdir. Toprak bakımından yaklaşık 25.000 km² alana sahip olan Erzurum, Türkiye’nin 4. büyük ve Doğu Anadolu’nun ise en büyük ilidir. Cumhuriyetten sonra tarım, Erzurum için önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Sahip olduğu yüzölçümü sayesinde çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştiği Erzurum’da tahıl üretimi geniş yer kaplamaktadır. Bununla birlikte Erzurum ilinin sahip olduğu toprakların niteliği de tarım için son uygun olanaklar sunmaktadır. Bu noktada ilde bulunan toprakların analizi tarım analizinde önemli bir yer tutmaktadır. Erzurum ilinin topraklarının verimlilikleri Grafik 2’de verilmiştir.

Grafik 2: Erzurum İlinin Toprak Verim Sınıflandırması(%)⁴⁴

⁴⁴ Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, [http://www.csb.gov.tr/db/ced/edirdosya/erzurum_icdr2012\(2\).pdf\(18.02.2016\)](http://www.csb.gov.tr/db/ced/edirdosya/erzurum_icdr2012(2).pdf(18.02.2016)) s.73.

Grafik 2’de Erzurum ilindeki arazinin verimlilik açısından sahip olduğu topraklar sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda bu sınıfların tek tek açıklanması grafiğin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Özellikle Erzurum’un toprak bakımından en büyük ilçeleri olan Karayazı ve İspir ilçeleri bu analizde önemli oranda yer edinmiştir.

SINIF 1: Bu topraklara sahip araziler düz veya düze yakın topraklardan oluşmaktadır. 1. sınıf arazilerin kapladığı alan 58.259 ha olup il yüzölçümünün %2,3’ünü teşkil etmektedir. Bu arazilerin 13.028 ha’da kuru tarım, 37.200 ha’da sulu tarım yapılmaktadır. 4.770 ha’da çayır-mera alanı 1.261 ha’ da diğer kullanım içindir. Bu arazilerin genel olarak bulunduğu bölgeler tarım için uygundur. Özellikle Merkez, Aşkale, Horasan, Karayazı ve Pasinler gibi ilçeler bu arazilerin yoğunlukta olduğu ilçelerdir. Bu ilçelerde yoğun olarak buğday, arpa, çavdar ve hayvancılıkta kullanılan yonca, korunga vb. gibi ürünler yetiştirilmektedir. Bu alandaki tarlalar verimlilik açısından büyük önem sahiptir. Bu noktada tarımda sulama olanaklarının artmasıyla birlikte bu alanlarda da verim artışı olacağı değerlendirilmektedir.

SINIF 2: Bu arazilerin toplam miktarı 157.046 ha olup, il yüzölçümünün % 6,2’sini teşkil etmektedir. Bu arazilerin; 54.279 ha’da kuru tarım, 41.910 ha’da sulu tarım yapılmaktadır. 2. sınıf arazilerin 43.722 ha çayır-mera, 247 ha orman funda arazisi ve 2457 ha tarım dışı arazidir. Ortalama eğimi ise %1–6 arasındadır. Bu arazilerin yoğun olduğu ilçeler; Merkez, Hınıs, Horasan, Pasinler ve Karayazı ilçeleridir. Bu bölgelerde genel olarak tahıllar, fasulye, patates vb. ürünler yetiştirilmektedir.

SINIF 3: Bu araziler 179.843 ha kapladığı alan ile il yüzölçümünün %7,1’ini teşkil etmektedir. Bu alanların kullanım oranları ise şöyledir; 79.564 ha kuru tarım, 33.115 ha sulu tarım, 49.572 ha çayır-mera, 1.032 ha tarım dışı arazi gibi dağılıma sahiptir. Bu arazilerin yoğun olduğu ilçeler Hınıs, Horasan, Karayazı ve Tekman ilçeleridir. Sulama imkânlarının artmasıyla birlikte bu tarım alanlarında verim artışı olacağı beklenmektedir.

SINIF 4: Bu araziler ilin 379.950 ha alanı ile %15'ini kaplamaktadır. Bu alanların kullanım durumları ise şöyledir; 91.851 ha'da kuru tarım, 16.335 ha'da sulu tarım, 226.868 ha'da çayır-mera, 18.453 ha'da orman-fundalık ve 841 ha tarım dışı alanlarıdır. Bu tip arazilerin yoğun olduğu ilçeler Karayazı, Tekman, Hınıs ve Merkez ilçeleridir. Bu toprak sınıfı daha çok mera hayvancılığının yaygın olduğu bölgelerde geniş yer kaplamaktadır.⁴⁵

SINIF 5: 760 ha alanı ile ilin %0,03'ünü kaplamaktadır. 760 ha alanın tamamı çayır-mera alanıdır ve derin toprak profiline sahiptir. Bu tip arazilerin yoğun olduğu bölgelerde meralar genelde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık için kullanılmaktadır. Bu sınıf toprakların yoğun olduğu ilçeler ise Hınıs, Karayazı ve Tekman ilçeleridir.

SINIF 6: 455.434 ha alanı ile ilin %17'98'ini kaplamaktadır. Bu toprakların kullanım durumları ise şöyledir; 65.644 ha'ında kuru tarım, 12.056 ha'ında sulu tarım yapılmaktadır. Bu toprakların 331.476 ha'ında çayır-mera, 24.628 ha'ında orman-funda, 1.088 ha'ında yerleşim alanı mevcuttur. Bu tip alanların yoğun olduğu bölgeler ise; İspir, Hınıs, Horasan, Merkez, Karayazı ve Tekman ilçeleridir. Bu tür toprakların bulunduğu bölgeler daha çok dağlık ve engebeli bölgelerden oluşmaktadır.

SINIF 7: 1.188.482 ha alanı ile ilin % 46,82'lik kısmını kaplamaktadır. 7. sınıf toprak alanlarının; 15.270 ha'ında kuru tarım yapılmaktadır. 7. sınıf arazilerde 934.616 ha çayır-mera, 189.900 ha orman- funda, arazisi ve 1139 ha yerleşim alanı mevcuttur. Bu tür arazilerin yoğun olarak bulunduğu ilçeler ise; İspir, Tortum, Oltu, Merkez ve Karayazı ilçeleridir. Bu noktada ilde hayvancılık faaliyetleri açısından mera hayvancılığının yaygın olduğu bölgeler bu toprak sınıfında yer almaktadır.

SINIF 8: 111.933. ha ile il topraklarının %4,47'sini oluşturur. Bu arazilerin toprak gruplarına göre dağılımı ise; 15.127 ha'ı yoğun yerleşim alanı, 722 hektarı su yüzeyi ve 96.084 ha'ı diğer arazilerden oluşmaktadır. Yerleşim alanları ise ilin 22.887

⁴⁵ mesutunal.com(13.03.2016)

ha'lık kısmını kaplamaktadır. Bu alanların 1.203 ha'ı 1. sınıf arazilerde, 2.457 ha'ı 2. inci sınıf arazilerde, 1.032 ha'ı 3. üncü sınıf arazilerde, 841 ha'ı 4. üncü sınıf arazilerde bulunmaktadır. Bu toprak sınıfının yoğun olarak bulunduğu ilçeler; İspir, Tekman, Çat ve Şenkaya ilçeleridir.⁴⁶

Tablo 13: Erzurum İli Kültüre Elverişli Arazi Kullanımı (2014)

Kullanım Şekli	Alanı(Dekar)	Toplam Alandaki Payı(%)
Tarla	2.448.844	53,21
Meyvelikler	16.024	0,35
Sebzelikler	8.571	0,19
Sera	124	0,003
Süs Bitkileri	2	0,000
Sera	1.062.335	23,08
İşlenen Toplam Tarım Alanı	3.534.897	76,80
Kullanılmayan Tarım Alanı	1.067.693	23,20
Toplam	4.602.590	100,00

Kaynak: <http://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/ilyatirimrehberleri/erzurum.pdf>

Tablo 13'de Erzurum topraklarının tarım arazilerinin kullanım şekline göre analizleri açısından önemli bilgiler yer almaktadır. Bu noktada analizdeki ilk unsur olan **tarlalar** ilin toprakların yaklaşık %53'ünü kaplamaktadır. Bu araziler Karayazı, Tekman, Aşkale, Horasan, Pasinler gibi ilçelerde yoğun olarak bulunmaktadır. Bu arazilerin çoğunluğunu ise geniş düzlüklere sahip alanlar oluşturmaktadır. Bu arazilerde yoğun olarak tahıl, baklagiller ve yem bitkileri üretimi yapılmaktadır. Meyvelikler ve bağlık alanlar ise toprakların yaklaşık % 0,35'lik kısmını oluşturmaktadır. Bu alanların yoğun olduğu ilçeler özellikle Erzurum'un Karadeniz iklimi görülen ilçeleridir. Bunların başlıcaları; İspir, Tortum, Uzundere, Oltu gibi ilçeleridir. Sebzelikler ise

⁴⁶ Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, s.73-74.

Erzurum ilinin yaklaşık % 0,19'luk kısmını oluşturmaktadır. Bu arazilerin yoğun olarak bulunduğu ilçeler; İspir, Tortum, Uzundere gibi ilçelerdir. Bununla birlikte Erzurum'da arazilerin yaklaşık %23'lük bir kısmını nadas alanları oluşturmaktadır. Bu alanların fazla yer kaplaması verimli arazilerin kullanılmaması sonucunu doğurmuştur. Özellikle köyden kente yoğun göç nedeniyle köylerde kullanılmayan tarım arazisinin oranı artmıştır. Nadas alanlarının yaygın olmasında çiftçinin tarım ve tarımsal üretim konusunda eksik veya yanlış bilgiye sahip olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Çiftçiler tarlanın veriminin düşmemesi adına bir yıl tarlanın ekilmesi, diğer yıl ise tarlanın dinlendirilmesi şeklinde bir uygulamanın doğru olduğunu düşünmektedir. Fakat yapılan araştırmalar nadas uygulamalarının tarım da verimliliği artırıcı değil azaltıcı bir etki ortaya çıkardığını göstermiştir. Tarımda verimliliği artırmak için nadas uygulaması yerine nöbetleşe ekim tercih edilmelidir. Nöbetleşe ekim ise, tarlaya ekilen ürün türlerinin bir yıl "x" bir yıl "y" şeklinde yapılan ekimdir. Örneğin bir yıl buğday ekimi yapıldıysa diğer yıl başka bir ürün ekimi yapılması tarım ve tarla verimliliği açısından faydalı olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 14: Erzurum İlinin Tarla Üretim Verileri (2007-2013)

Üretilen ürünler	YILLAR						
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancari ve yem bitkileri tohumları	290	211	782	718	744	740	81
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	8.428	62.723	57.121	67.163	88.058	67.696	87.017
Saman ve ot (yem bitkileri)	608.854	556.519	463.259	1.461.721	1.716.111	1.262.726	1.687.892
Şeker imalatında kullanılan bitkiler	96.835	76.431	84.428	108.451	114.715	63.319	106.306
Tahıllar	59.349	259.010	226.891	223.726	234.879	259.555	312.791
Yağlı tohumlar	859	3.462	1.995	4.990	3.014	2.287	2.962
Hıyar	1.657	1.594	1.751	1.193	1.188	1.179	1.229
Domates	279	260	345	331	309	341	356

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 14’te Erzurum ilinde yetişen ürünlerin 2007–2013 yılları arası üretim miktarları verilmiştir. Bu bağlamda ürünlerin dağılımının ayrıntılı analizi büyük önem arz etmektedir. Erzurum ilinde üretim bazında ilk sırayı saman, ot ve yem bitkileri yer almaktadır. Bu anlamdaki üretimin fazla olması hayvancılık faaliyetleri için saman ve yem bitkilerine olan ihtiyacın önemli olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle uzun ve sert kış koşullarında saman ve yem bitkileri hayvancılık için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda 2007 yılında toplam üretim miktarı yaklaşık 610 bin tondur. 2008 yılında ise yaşanan kuraklık saman ve yem bitkileri üretimine büyük bir darbe vurmuş, üretim miktarında düşüş yaşanarak üretim yaklaşık 550 bin ton olmuştur.⁴⁷ 2008 yılında yaşanan kuraklık dolayısıyla saman fiyatlarında büyük bir artış yaşanmış ve il dışından saman ithalatı yapılmıştır. 2010 yılında üretim yaklaşık 2009 yılının 3 katına çıkmıştır. 2010 yılından sonra ise üretim dalgalı bir seyir izlemiştir. 2013 yılında ise 1,687 milyon

⁴⁷[https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/yillik-toplam-yagis-verileri.aspx?m=erzurum#sfB\(16.02.2016\)](https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/yillik-toplam-yagis-verileri.aspx?m=erzurum#sfB(16.02.2016)).

ton civarında olmuştur. Tablo 14'te bulunan veriler incelendiğinde saman ve yem bitkileri üretiminin dalgalı bir seyir izlediği dikkati çekmektedir. Bu noktada bu denli büyük dalgalanmalarda sulama olanaklarının yeterince yaygınlaştırılmamış olmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. Son yıllarda değişen hasat yöntemleriyle birlikte ilde saman üretiminde artışlar yaşanmıştır. Bu artışların temel nedeni olarak daha önceki hasatlarda biçerdöverler vasıtasıyla hasat yapılırken, makine yalnızca ürünün başak kısmını almakta ve arta kalan kısmını ise tarlaya bırakmaktadır. Bu işlem sonucunda ortaya **anız** adı verilen bitki gövdesi çıkmaktadır. Son yıllarda geliştirilen yeni aksamlarla hasat esnasında atık ürün sorunu ortadan kaldırılmıştır. Gelişen teknoloji ile kullanıma sunulan makineler hem başak hem de samanı bir haznede toplamaktadır. Samanda görülen üretim artışında teknolojik ilerlemelerin etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Erzurum ilinde yetiştirilen ürünlerden en büyük 2. pay tahıl grubu ürünlerine aittir. Bu ürün grubunda yer alan ürünlerden özellikle buğday, arpa ve çavdar üretimi ilde önemli bir yer tutmaktadır. 2007 yılında Erzurum'daki tahıl üretimi yaklaşık 260 bin tondur. 2007 yılından 2012 yılına kadar geçen sürede genel olarak üretimde düşüşler görülmüştür. Tüm bu düşüşlerin ardından 2012 yılında tahıl üretimi tekrar yükselişe geçmiş ve yaklaşık 260 bin ton seviyesine dönmüştür. 2013 yılında ise üretime ait bu yükseliş istikrarını koruyarak yaklaşık 312 bin tona ulaşmıştır. Bu noktada sulama yetersizliği ve iklimsel nedenler bu alandaki üretimi ciddi oranda etkilemiştir. Mevsimsel geçişlerde görülen olumsuz koşullar, artan kuraklık ve don olayları üretimde ciddi dalgalanmalara neden olmuştur.

Erzurum ilinde üretilen bir diğer önemli ürün grubu, şeker imalatında kullanılan bitki olan şeker pancarıdır. 1956 yılında kurulan **Şeker Fabrikası** Erzurum'a büyük katkı sağlamış ve Şeker Fabrikası'nın kurulması bölgede yetiştirilen ürünleri çeşitlendirmiştir. Şeker pancarı üretimi ülkemizin birçok bölgesinde yapılmakta olup yetiştirme döneminde nem istemekte, olgunlaşma döneminde ise yağış istememektedir. Şeker pancarına verilen desteklemeler sayesinde Erzurum'da şeker pancarı üretimi artmıştır. Ayrıca bölgede hayvancılığın yapılmasından dolayı şeker pancarı posası (küspe) kışın hayvanlara yem katkısı olarak kullanılmaktadır. Üretim bazında

değerlendirildiğinde; 2007 yılında şeker pancarı üretimi yaklaşık 96 bin tondur. Bu üretim miktarına karşın 2008–2010 yılları arasında yaşanan kuraklık dolayısıyla üretimde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Nitekim 2008 yılında üretim yaklaşık 76 bin, 2009 yılında ise 84 bin ton olmuştur. 2010 yılında ise kuraklık etkisinin yok olmasıyla beraber üretim miktarı yükselişini hızlandırarak yaklaşık 108 bin ton değerine ulaşmıştır. 2011 yılında 114 bin ton ve 2012 yılında 63 bin tondur. 2012 yılında görülen azalmada ilde şiddetli kuraklığın etkili olduğu öngörülmektedir. Şeker pancarı üretiminin artırılmasında sulama imkânlarının artmasının üretime olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Erzurum ilinde üretilen bir diğer önemli ürün grubunu patates ve kuru baklagiller oluşturmaktadır. Patates üretiminde **Pasinler** üretimin büyük bir bölümünü üstlenmektedir. Toprak yapısının ve ikliminin üretim için uygun olması buna olanak sağlamaktadır. Diğer önemli ürün ise fasulyedir. Fasulye üretiminde Erzurum, Türkiye çapında bilinen İspir fasulyesiyle meşhurdur. Ayrıca Hınıs'ta bu konuda önemli bir yer edinmiştir. Tablo 14 incelendiğinde bu ürün grubunda yıllara göre dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Bu dalgalanmalarda ilde yaşanan şiddetli kuraklıktan kaynaklandığı düşünülmektedir. İlde sulama imkânlarının artırılmasıyla beraber bu ürün grubunda görülen dalgalanmaların azalacağı düşünülmektedir.

Tablo 14'ün analizinde bazı önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle 2008 ve 2012 yıllarında yaşanan ağır kuraklık şartları çoğu ürün grubunda üretimde ciddi miktarda azalışlara neden olmuştur. Bu yıllarda üretim neredeyse bütün gruplarda bir önceki yıla göre yaklaşık %50 oranında düşüş göstermiştir. Bu durum hem il ekonomisi hem de ülke ekonomisi açısından çok önemli bir problem olarak görülmekle birlikte problemin çözümünde ise önemli olan hususların başında tarım alanlarının sulama koşullarının iyileştirilmesinin etkili olacağı düşünülmektedir. Ayrıca tarımda modern makine kullanımının yaygınlaşmasına paralel olarak üretimde artışların olduğu görülmektedir. Bu anlamda makine kullanımı hem verimde artışa neden olmuş hem de hasatlarda meydana gelen kayıpların önüne geçmiştir.

Tablo 14’te Erzurum’da üretilen ürünler genel olarak verilmiştir. Erzurum’da en çok üretilen ürün buğdaydır. Buğday üretimi 2002 yılında yaklaşık 215 bin ton olmuştur. Yine buğday üretimi 2014 yılında ise yaklaşık 196 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Buğday üretiminde yaşanan bu düşüşte tarlaların boş kalması, yaşanan kuraklıklar vb. gibi sebeplerin etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2. en önemli ürün grubu şeker pancarıdır. Şeker pancarı üretimi 2002 yılında yaklaşık 195 bin ton olmuştur. 2014 yılında ise aynı ürün grubu yaklaşık 100 bin ton olarak gelişmiştir. 3. en çok üretilen ürün grubu arpa olup Arpa üretimi 2002 yılında yaklaşık 142 bin ton olarak gerçekleşirken 2014 yılında ise düşüşe geçerek yaklaşık 66 bin ton olmuştur. Arpa üretiminde yaşanan bu düşüşte özellikle Arpa’nın ton fiyatının düşmesinin etkili olduğu çıkarımı yapılmıştır. Erzurum’da 4. olarak üretilen ürün grubu patates olup 2002 yılında üretim yaklaşık 120 bin ton olmuş, 2014 yılında ise yaklaşık 83 bin ton düzeyinde gerçekleşmiştir.⁴⁸

Tablo 15: Erzurum İlinin Meyvecilik Verileri (2002-2014)⁴⁹

Ürün Adı	2002 üretim (Ton)	2014 üretim(Ton)
Elma	4.580	5.993
Dut	2.457	5.921
Armut	1.544	1.956
Vişne	918	1.125

Tablo 15’te Erzurum ilinde 2002 ve 2014 yıllarında en çok yetiştirilen meyveler verilmiştir. Bu bağlamda Erzurum’da en çok üretilen meyve elma olmuştur. Elma, soğuğa dayanıklılığı fazla olan ve karasal iklim koşullarında dahi yetişebilen bir meyvedir. Erzurum’da elma yetiştirilen ilçeler çoğunlukla Tortum, Uzundere, Oltu gibi ilçeler olmakla birlikte çoğu ilçe elma üretimi için uygun yetişme koşullarına sahiptir. 2002 yılında elma üretimi 4580 ton iken, 2014 yılında yaklaşık 6000 tona çıkmıştır. Bu artışta yeni bahçelerin oluşturulması ve ilin kendi ihtiyaçlarını kendinin karşılaması

⁴⁸Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Erzurum İli Tarımsal Yatırım Rehberi, http://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/erzurum.pdf, 18.02.2016, s.5.

⁴⁹Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Erzurum İli Tarımsal Yatırım Rehberi, s.6.

yönünde yapılan çalışmaların etkili olduğu düşünülmektedir. Erzurum ilinde en fazla üretilen 2. ürün ise duttur. Dut, daha çok ılıman iklimde yetişen bir meyve olmasından dolayı genelde Erzurum'un kuzey ilçelerinde yetiştiriciliği yapılmaktadır. Dut sadece meyve olarak tüketilmez; aynı zamanda yöresel olarak pestil, köme (bazı bölgelerde sucuk olarak da bilinir), pekmez gibi ürünlerin de ham maddesidir. Özellikle bu yörelerde imal edilen ürünler değişik bölgelere gönderilerek ticareti yapılmaktadır. Özellikle Olur ilçesinde bulunan **Ormanağzı** (eski adıyla Karnavas) pekmezi Türkiye çapında bilinen bir pekmezdir. 2002 yılında dut üretimi yaklaşık 2450 ton olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise üretim yaklaşık 6000 ton olmuştur. Dut üretiminde yıllara göre görülen artışta; dut ve dut ürünleri kaynaklı yiyecek maddelerinin parasal değerinde görülen yükselmenin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Erzurum'da üretimi en çok yapılan 3. meyve genel olarak ılıman iklimi seven ve genelde ılıman iklimin etkili olduğu kuzey ilçelerinde yetiştiriciliği yapılan armut olup üretimi 2002 yılında 1544 ton iken, 2014 yılında 1956 ton olarak gerçekleşmiştir. Meyvelerin üretim miktarı bazında sıralamasında armuttan sonra 4. meyve olarak vişne yer almaktadır. Vişnenin en çok üretildiği bölgeler genel olarak ılıman iklimin görüldüğü kuzey ilçeler olup 2002 yılında vişne üretimi 918 ton, 2014 yılında 1125 ton olmuştur. Erzurum ilinde meyvecilik koşullarının yaygınlaştırılması çalışmaları yapılmasına rağmen iklim şartlarının ağır olmasından dolayı üretimi artırmanın oldukça güç olduğu belirtilmektedir. Ancak özellikle uygun iklim özelliğine sahip bölgelerde gerekli teşviklerin sağlanmasıyla birlikte üretimde istenilen seviyeye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Meyvelerin üretim bölgeleriyle ilgili bilgiler çalışmanın bilgi toplama aşamasında yapılan gözlemler ve görüşmeler sonucu elde edilmiştir.

Tablo 16: Erzurum İlinin Sebzeçilik Verileri ⁵⁰

	Ürün Adı	2002 Üretim (Ton)	2014 Üretim (Ton)
1	Lahana	10.428	7.676
2	Domates	3.025	5.823
3	Hıyar	4.045	5.228
4	Fasulye	3.809	2.627
5	Soğan	2.076	802

Erzurum sahip olduğu sert karasal iklimden dolayı sebze üretimi için çok elverişli koşullara sahip değildir. Fakat artan seracılık faaliyetleri ve tarımsal desteklemeler sonucu sebzeçilik faaliyetlerine olan ilgi son yıllarda artmaya başlamıştır. Özellikle iklimin ılıman olduğu bölgelerde yapılan sebze üretimine ek olarak; sağlanan teşviklerle bu üretim daha da ileri seviyelere ulaşmıştır. Erzurum ilinde en fazla üretilen sebze lahanadır. Lahana daha çok yetiştirme döneminde ılıman koşulları seven bir bitkidir. Erzurum'daki üretim sadece Erzurum ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz aynı zamanda komşu illerin de lahanaya ihtiyaçlarının karşılanmasında rol oynamaktadır. Erzurum'un Pasinler, Aziziye ve kuzey ilçelerinde yoğun olarak yetiştirilmektedir. Birçok yemekte kullanılan lahanaya, aynı zamanda turşularda da kullanılan önemli bir sebzedir.⁵¹ 2002 yılında lahanaya üretimi yaklaşık 10 bin ton iken; 2014 yılında yaklaşık 7700 ton civarındadır. Lahana üretimindeki bu azalışın temel sebebinin tarlalarda başka ürünlerin üretiminden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bu noktada ürünün satışında ve pazarlamasında görülen problemlerin bu üretim düşüşünde önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Erzurum'da en çok üretilen 2. sebze ise domatestir. İlin dışarıya bağımlılığının azaltılmasında büyük rol oynayan bu sebze grubunun üretiminde uygulanan teşviklerle üretim artışı sağlanmıştır. Ayrıca domatesin parasal değerinin yüksek olmasının da bu artışta önemli olduğu değerlendirilmektedir. Domates üretimi

⁵⁰ Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Erzurum İli Tarımsal Yatırım Rehberi, s.6.

⁵¹ Rüyeyda Kızıloğlu Ve Vedat Dağdemir, "Erzurum İlinde Beyaz Lahananın Üretim ve Pazar Maliyeti; Aziziye, Yakutiye Ve Pasinler İlçeleri Örneği", Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, S.2, 2012,s.2.

yoğun olarak ılıman bölgelerde yapılmasına rağmen son yıllarda seracılık faaliyetlerindeki artışa paralel olarak değişik bölgelerde de üretimi başlanmıştır. 2002 yılında domates üretimi 3025 ton iken; 2014 yılında bu üretim 5823 tona çıkmıştır. Erzurum ilinde en çok üretimi yapılan 3. sebze ise hıyardır. Hıyar (salatalık) daha çok ılıman koşullarda yetişen bir ürün olma özelliği taşımaktadır. Erzurum'da birçok farklı yerde üretimi yapılan hıyar daha çok ilin kendi ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmaktadır. Seracılık faaliyetlerinin artması ve hıyarın parasal değerinin olması üretimde artışa neden olmuştur. 2002 yılında üretimi 4045 ton iken; 2014 yılında ise 5228 ton olmuştur. Erzurum'da en çok üretilen 4. sebze ise fasulyedir. Fasulye daha çok yetiştiği dönemde yumuşak bir hava isteyen bir sebzedir. Fasulye üretiminde İspir, Hınıs ve Pasinler önemli üretim merkezleridir. Özellikle İspir kuru fasulyesi Türkiye çapında meşhurdur. Ancak özellikle üretimin zor ve zahmetli olmasından dolayı üretimde dalgalanmalar olmuştur. 2002 yılında 3809 ton olan üretim; 2014 yılında 2627 tona gerilemiştir. Erzurum'da en çok üretimi yapılan 5. sebze ise soğandır. Soğan daha çok karasal iklim kuşağında yetiştirilebilen bir sebzedir. Erzurum'un sert iklime sahip bölgelerinde yetiştirilebilmesine rağmen üretimi diğer ürünlere göre oldukça azdır. Bu üretim miktarında; soğanın parasal değerinin diğer ürünlere göre düşük olması, üretiminin istenilen seviyede olmaması vb. gibi sebeplerin etkili olduğu düşünülmektedir. 2002 yılında yaklaşık 2100 ton olan üretim 2014 yılında 802 ton olarak gerçekleşmiştir.

3.1.1. Tarım ve Sulama İmkânları

Erzurum için sulama kaynaklarının kullanımı tarımsal üretim için hayati öneme sahiptir. Erzurum su kaynakları bakımından zengin bir ilimizdir. Erzurum ilinin sahip olduğu su kaynakları Tablo 17'de verilmiştir. Aynı zamanda akarsu gücünün değerlendirilmesindeki önemli kıstaslardan biri olan debi miktarları da verilmiştir. Debi, 1 saniyede belli bir noktadan geçen su miktarı olarak ifade edilmektedir. Tablo 17'de aynı zamanda akarsuların Türkiye'de hangi akarsuyun kolu olduğuna dair bilgiler de verilmiştir. Ayrıca Tablo 17'de verilen akarsuların kullanım amaçları da sunulmuştur.

Tablo 17: Erzurum İlinde Bulunan Akarsular⁵² (2014)

Akarsu	Toplam Uzunluğu(Km)	Debi(m ³ /Sn)	Kolu Olduğu Akarsu	Kullanım Amacı
Karasu	---	5,417	Fırat	Hes+Sulama
Serçeme Deresi	---	6.756	Fırat	Baraj+Hes+Sulama
Pulur Çayı	---	1.457	Fırat	Sulama
Tuzla Çayı	---	9.473	Fırat	Baraj+Sulama
Karasu İl Sınırı (Fırat)	971	21.352	Fırat	Hes+Sulama
Göksu	---	1.400	Fırat	Sulama
Ahrıçimen Çayı	---	3.365	Fırat	Sulama
Hıms Suyu	---	3.588	Fırat	Sulama
Hıms Suyu Karaçoban İl Çıkışı	---	18.454	Fırat	Sulama
Oltu Çayı	---	5.210	Çoruh	Sulama+Hes+Alabalık
Tortum Çayı	---	11.831	Çoruh	Sulama+Hes+Alabalık+Göl
Çoruh (İspir Girişi)	---	6.861	Çoruh	Sulama+Hes+Alabalık
Çoruh (Oltu İl Çıkışı)	---	21.156	Çoruh	Sulama+Hes+Alabalık
Bardız Çayı	---	2.240	Çoruh	Sulama+Hes+Alabalık
Haskale Çayı	---	5.722	Aras	Hes+Sulama
Süngütaş Deresi	---	4.009	Aras	Sulama
Soğuksu Deresi	---	2.232	Aras	Sulama
Karasu Deresi	---	1.267	Aras	Sulama
Aras Nehri (İl Sınırı)	548	37.666	Aras	Sulama+Hes+Alabalık
Çoruh (İspir İl Sınırı)	376	57.236	Çoruh	Baraj+Hes+Sulama

Erzurum il sınırları içerisinde yer alan akarsular 3 büyük nehrin parçalarıdır. Bunlar; Fırat, Çoruh ve Aras Nehirleridir. Tablo 17’de Erzurum ilinde bulunan akarsular verilmiştir. Özellikle Dumlu Dağından doğan ve sularını Fırat’a ulaştıran Karasu, Erzurum için en önemli akarsulardan biri olarak ifade edilmektedir. Üzerinde birçok barajın bulunduğu Karasu Nehrinden ayrıca sulama için de faydalanılmaktadır. Erzurum’da bulunan 2. önemli su kaynağı Hıms suyudur. Bu kaynak Erzurum’un güney

⁵²Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, s.18.

ilçelerinde tarımda sulamanın yaygınlaştırılması amacıyla kullanılmaktadır. Diğer önemli su kaynağı ise Tortum Çayıdır. Bu akarsu da Çoruh Nehrine katılarak elektrik üretiminde kullanılmaktadır.

Tablo 18: Erzurum İlinde Bulunan Barajlar(2012)⁵³

BARAJ ADI	SU KAYNAĞI	Max. Göl Hacmi (hm ³)	İçme İçin Kullanılan Su Miktarı (hm ³ /yıl)	Sulama Alanı(ha)	AMACI	Toplam Enerji (GWh/Yıl)
İnşaatı Devam Eden Barajlar						
Pazaryolu Barajı	Değirmen Deresi	3,331	-----	605	Sulama	-----
Hınıs Başköy Barajı	Başköy Deresi	176,55	-----	20.585	Sulama	-----
İşletmede Olan Barajlar						
Kuzgun barajı	Serçeme Çayı	311,77	-----	50.193	Sulama-Enerji	22,65
Demirdöven Barajı	Tımar Çayı	34,65	-----	8.328	Sulama	-----
Palandöken Barajı	Lezgi ve Pisyan	227,44	70,3	11.408	Sulama İçme	-----
Kapıkaya Göleti	Karsemit Deresi	1,04	-----	230	Sulama	-----
Köyceğiz Göleti	Beyaztaş Deresi	5,68	-----	1.350	Sulama	-----
Palandöken Göleti	Gedikçayır Dersi	1,558	-----	340	Sulama	-----
Porsuk Göleti	Maşat Deresi	0,765	-----	170	Sulama	-----
Şenkaya Göleti	İncesu Deresi	2,45	-----	350	Sulama	-----
Olur Ürünli Göleti	Yayla Deresi	5,62	-----	1.273	Sulama	-----
Yatırım Programındaki Barajlar						
Narman Şehitler Barajı	Karapınar Dere, Büyüksu Dere	12,060		4.706	Sulama	
Planlaması Tamamlanan Barajlar						
Narman Şehitler Barajı	Karapınar Dere, Büyük su Dere	12,060		4.706	Sulama	
Hınıs Başköy Barajı	Başköy Deresi	176,55		20.585	Sulama	

Tablo 18’de Erzurum ilinde bulunan barajlar ve kullanım amaçları verilmiştir. Kuzgun barajı 1980 yılı sonrasında Erzurum’un Daphan Ovasının su probleminin çözülmesinde kilit rol oynamıştır. Kuzgun Barajının yapımı 1985–1996 yılları arasında olmuştur. Baraj yapımından sonra Daphan Ovası, su ile üretim miktarını arttırmıştır. Kuzgun barajından su küçük kanal sistemleri aracılığıyla Daphan Ovasına taşınmaktadır. Kuzgun barajının yapımında ve barajdan suyun tarım alanlarına

⁵³ Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, s.27.

ulaşmasında DSİ görev almıştır. Daha sonra yapılan özelleştirme sonucunda suyun kullanımı için bir çiftçi birliği kurulmuş ve suyun kullanımı parasal bir değere bağlanmıştır. Suyun parasal değere bağlanmasıyla birlikte su kullanımında ciddi düşüşler gözlemlenmiştir. Kuzgun Barajı aynı zamanda elektrik üretiminde de kullanılan bir barajdır. Sulama alanı olarak da yaklaşık 50 bin hektarlık bir alana sahiptir. Suladığı alanda yoğun olarak tahıl, şekerpancarı, yonca gibi ürünler yetiştirilmektedir. Baraj yapımından sonra Daphan Ovasında ciddi oranda üretim ve verim artışları görülmüştür. Erzurum ilinde bulunan 2. önemli baraj ise **Palandöken Barajıdır**. Barajın yapımı 1994–2001 arasında tamamlanmıştır. Palandöken Barajı Çat ilçesi sınırlarında bir barajdır. Palandöken barajı, ayrıca 2012 yılında Erzurum’da içme suyu temininde kullanılan tek baraj olma özelliği taşımaktadır. Baraj kullanım amacı olarak sulama ve içme suyu temininde kullanılmak amacıyla inşa edilmiştir. Baraj yaklaşık olarak 11,5 ha alanın sulamasında rol oynamaktadır. 1994–2001 yılları arası inşası yapılmış olan baraj Erzurum ilinin su ihtiyacının da giderilmesini amaçlanmıştır. Erzurum ilinde bulunan 3. önemli baraj ise **Demirdöven Barajıdır**. Erzurum ili Pasinler ilçesinde kurulu olan baraj, 8328 hektar alan sulama kabiliyetine sahiptir. Yapımı 1986–1996 yılları arasında olan baraj özellikle Pasinler ovasının sulanmasında büyük öneme sahiptir.⁵⁴ Bununla birlikte özellikle güney ilçelerinin su probleminin çözülmesinde rol oynayacak olan Hınıs **Başköy Barajı** da çok önemli bir barajdır. Yapımından sonra bölgedeki üretime ciddi oranda katkı sağlayacağı beklenmektedir. Yaklaşık olarak 20.585 hektarlık alanda suluma yapılmasına olanak sağlayacaktır.

Erzurum’un yüzölçümü ve iklim şartları tarım açısından uygun olanaklar sağlamaktadır. Özellikle gelişen tarım teknikleriyle beraber tarımsal üretim şartlarının doğa koşullarına bağımlılığı azalmıştır. Aynı zamanda sulama olanaklarının artmasıyla birlikte Erzurum’un tarımsal üretim miktarını da artmıştır. Bu olumsuz koşulların düzelmesiyle beraber Erzurum’da tarımsal aktivite yapmak cazip hale gelmiştir. Bu bağlamda Erzurum’a tarımsal alanda yatırım yapmak için gerekli nedenler şunlardır:

⁵⁴Su ürünleri sektör raporu Tra1 düzey 2 bölgesi
http://kudaka.org.tr/apb/tarim_raporlari/tra1_bolgesi_su_urunleri_sektoru_strateji_dokumani.pdf
(18.04.2016), s.2.

1. Erzurum sahip olduğu konum itibariyle kuzey–güney ve doğu–batı ticaret destinasyonların kesiştiği noktada bulunan bir ilimizdir. Özellikle son yıllarda yapılan yatırımlarla beraber hava, kara ve demiryolu ağında oldukça önemli iyileşmeler olmuştur.

2. Bulunduğu coğrafyanın bir kavşak nokta olmasından dolayı Erzurum’da yetiştirilen ürünlerin pazar kaygısının daha az olacağı değerlendirilmektedir. Yeni yapılan geçitlerin ve yolların sağladığı kolaylıklardan dolayı uzak illere ulaşım artık daha kolay ve güvenilir hale gelmiştir. Kavşak noktasında bulunduğu bölgelerin, üretim ve ürün çeşitliliği anlamında ticarete oldukça elverişli olması bu anlamda atılacak adımları destekler nitelikte olacaktır.

3. Erzurum sahip olduğu geniş arazi yapısıyla da oldukça önemli bir yere sahiptir. Özellikle ilin kuzey ve kuzeydoğusunda kalan ve daha ılıman iklime sahip bölgeler, daha kurak ve ova özelliği gösteren bölgeler ve daha sert kuraklığın hakim olduğu bölgeler ticareti cazip kılacak bir nitelik taşımaktadır. Bu noktada en az 2 farklı iklim tipinin görülmesinin, ekonomiyi durgunluktan uzak bir konuma taşıyacağı düşünülmektedir. Bu bölgelerin sahip olduğu toprak tipi, bitki örtüsü, yağış rejimi vb. farklılıklar oldukça önemli bir ticari değer taşımaktadır.

4. Erzurum sahip olduğu geniş tarım ve hayvancılık imkânları nedeniyle geniş bir tarımsal ve hayvansal destekleme portföyüne sahiptir. Bu bakımdan ilde bu alanda yapılacak projeler devlet tarafından çeşitli kuruluşlar aracılığıyla desteklenmektedir. Özellikle **Tarım Bakanlığı, TKDK, KOSGEB** ve **KUDAKA** tarafından gerek hibe gerekse düşük faizli kredi olanakları oldukça geniştir.

5. Türkiye’nin 4. büyük ili olan Erzurum ili; yüzölçümü ve mera alanlarının genişliğinin yanı sıra, meralarının ülkemizin diğer bölgelerine oranla daha az tahrip olması ve çok fazla kimyasal kirliliğe maruz kalmamış olması gibi önemli avantajlara sahip olduğu belirtilmektedir. Arıcılık açısından da önem arz eden zengin florası dikkat çekicidir. Yem bitkileri ekiminin tarla bitkilerine oranı ülkemizde %10’larda iken ilimizde %36’dır. 2002 yılında yaklaşık 22.751 hektar olan yem bitkisi ekim alanlarının 2015 yılı rakamlarına göre yaklaşık 85.776 hektara yükselmesi bölgede yem bitkisi ekimine olan ilginin arttığını göstermektedir. Bu durum bölgedeki hayvansal üretimin

gelişmesine katkı sağlayacak önemli bir girdinin karşılanması açısından kayda değer bir kaynak sağlamaktadır.⁵⁵

6. Erzurum aynı zamanda sahip olduğu genç, dinamik ve eğitilmiş nüfus bakımından da tarım için önemli bir kaynak sunmaktadır. Bünyesinde barındırdığı Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesinde bulunan Veterinerlik ve Ziraat gibi fakültelerle tarım-üniversite işbirliğinin oluşturulması açısından önemli bir alt yapıya sahiptir.

3.2. Hayvancılık

Ülkemiz 1980'li yıllardan itibaren sanayileşme ve gelişme hızını artırmıştır. Buna paralel olarak köyden kente göç artmıştır. Özellikle gelişmemiş bölgelerde yaşayan insanlar daha iyi yaşam koşulları adına göç etmek durumunda kalmıştır. Bu durum Türkiye'nin ekonomi kalemlerini de değiştirmiştir. Tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomi anlayışı terk edilmiş yerine daha çok sanayi ve hizmet sektörü odaklı gelişme stratejisi benimsenmiştir. 1980'li yıllardan 2000'li yıllara dek bu durum olumlu karşılanmış ve bu anlayış uygulanmaya devam edilmiştir. 1980'li yıllarda tarım ve hayvancılıkta Dünya'da ve Avrupa'da söz sahibi olan Türkiye, özellikle 2000'li yıllardan sonra tarım ve hayvancılık alanlarında ithalat yapar pozisyona gelmiştir. Türkiye'de hayvancılık konusu özellikle 2010'dan sonra daha da önem kazanmıştır. Et ve süt fiyatlarında yaşanan dalgalanmalar daha önce uygulanan politikaların sorgulanmasına neden olmuştur. Nitekim 2010'dan sonra Türkiye Cumhuriyeti et ithal eden bir konuma gelmiş ve ithal olarak canlı hayvan temin edilmiştir. Ancak yapılan bu ithalatta ette ve sütte dalgalanmaları önleyememiştir.

Erzurum ili, Doğu Anadolu bölgesinin sosyo-ekonomik gelişmesine katkıda bulunabilecek bir yapıya sahiptir. Sahip olduğu geniş ulaşım ağı ve içinde barındırdığı kaynakları ile bunu sağlayabilecek özelliktedir. Kırsal ekonomik varlığının büyüklüğü bu anlamda önemli bir nedendir. Sahip olduğu hayvan sayısı bakımından bölgenin gelişmesi için çok önemli bir ilimizdir. Özellikle hayvancılık sektörünün yaşamsal öneminden dolayı ciddi bir istihdama kaynaklık etmesi, işsizliği azaltması, göçleri önlemesi bağlamında Erzurum kilit bir öneme sahiptir. Türkiye'de hayvancılık sektöründe büyük dalgalanmalar görülmesine rağmen Erzurum'un hayvancılık

⁵⁵ Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Erzurum İli Tarımsal Yatırım Rehberi, s.10.

konusunda büyük bir dalgalanma göstermemesi de bu noktada dikkat çekici bir durum olarak belirtilmektedir. İlin sahip olduğu çayırlar, Türkiye çayırlarının yaklaşık % 12'sini kaplamaktadır. Özellikle hayvancılığın temel besin kaynaklarından ve temel giderlerinden biri olan ot ihtiyacının karşılanması açısından meralar, doğal bir kaynak olma niteliği taşımaktadır. Erzurum'un bir diğer önemli özelliği ise tarıma uygun arazinin payının toplam arazi içindeki oranının yaklaşık %15 seviyelerinde olmasından dolayı çayırlar zorunlu bir ihtiyaç giderme kaynağı olarak kullanılmıştır. Ayrıca il, meraları bakımından da hatırı sayılır bir orana sahiptir. Türkiye'de bulunan meraların %10'u Erzurum'da bulunmaktadır. Mera hayvancılığı temelde hayvanların sabahın erken saatlerinde köyden ayrılıp akşam saatlerinde köye dönmesi şeklinde özetlenebilecek bir hayvancılık türüdür. Ancak bu terim küçükbaş hayvancılıkta farklı şekilde işlemektedir. Bu bağlamda küçükbaş hayvanlar için mera hayvancılığında hayvanlar, günün belli vakitlerinde (genellikle güneşin en dik olduğu vakitlerde) köye gelir, sağım yapılır ve hayvanlar dinlendirilir ve daha sonra tekrar köy terk edilir, gece ya dışarıda ya da belli bir bölgede hayvanlar yatırılmaktadır. Havalarda çok soğuyuncaya ve kar etkili oluncaya dek bu süreç devam etmektedir. Şüphesiz mera hayvancılığı Erzurum'da hayvancılığın gelişmesinde büyük öneme sahiptir ancak bunun yanında özellikle hayvanların kat ettikleri mesafe ve aldıkları besin bağlamında ciddi problemler ortaya çıkmaktadır. Erzurum'da mera hayvancılığının gelişmesinin temel nedenlerinden biri mera sayısının fazla olmasıdır; ancak bunun bir başka önemli sebebi ise ahır hayvancılığının zahmetli ve pahalı bir özellik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle uygun ahır koşullarının oluşturulamaması ve hayvan giderlerinin yüksek olmasından dolayı mera hayvancılığı mecburi olarak uygulanmıştır. Ayrıca son yıllarda artan yem fiyatları hayvan besleme maliyetlerini ciddi oranda artırmıştır. Bu alanda maliyetleri karşılayamayan birçok yeni işletme kepenk kapatmak zorunda kalmıştır. Bu kapsamda atılacak adımların hayvancılık açısından oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Erzurum'da hayvancılığın gelişmesinde ildeki “**ışsizlik**” oranının etkili olduğu düşünülmektedir. Erzurum, Doğu Anadolu'nun en büyük illerinden biri olmasına rağmen sanayi odaklı işletme sayısı oldukça azdır. İlde 2016 yılı itibarıyla 2 adet organize sanayi bulunmaktadır. Ancak bunlardan istifade eden insan sayısı veya

istihdam çok düşük seviyelerde gerçekleşmektedir. Bu nedenle insanlar genelde hayvancılık ve tarım faaliyetlerini zorunlu olarak yürütmek zorunda kalmaktadır. İlde yaygın olarak yapılan aktivite olan ticari faaliyetler bağlamında ciddi bir gelişme olmasına rağmen bu sektörde çalışan insanların gelirlerinin yeterli olmaması da hayvancılığın yaygın olarak yapılmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca hayvancılıkla ilgili oluşturulacak yeni iş imkânlarının işsizlik rakamları üzerinde olumlu etki oluşturacağı düşünülmektedir. Bu anlamda oluşturulacak modern hayvancılık tesisleri birçok insana istihdam oluşturma potansiyeli taşımaktadır.

Tablo 19: Erzurum İlindeki Hayvan Sayısının Yıllara Göre Değişimi(2009-2014)

Canlı Hayvanlar (Baş)	YILLAR					
	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Keçi	43987	39191	47754	60070	63694	84453
Koyun	358669	457159	514488	514143	565371	633390
Kümes Hayvanı	255210	225957	234448	226761	245752	183107
Manda	1215	1032	1116	1113	1159	1268
Boğa ve Öküz	41835	39348	35806	31496	43418	42401
Dana ve Buzacağı (Dişi)	68043	68510	85766	95422	95287	94438
Dana ve Buzacağı (Erkek)	55623	58771	72630	78598	94399	87587
Düve (1-2) Yaş	78877	81178	85488	89450	87152	86377
İnek 2 Yaş ve Üzeri	224426	221559	241061	268094	289942	283337
Tosun (1-2 Yaş)	2445	67616	66140	60809	59326	60428

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 19’da yıllara göre hayvan sayılarında görülen değişimler verilmiştir. Keçi daha çok dağlık ve engebeli arazilerde yaşamaya elverişli olan bir hayvan ırkıdır. Keçinin etinden, sütünden ve derisinden faydalanılmaktadır. Daha çok ormanlara verdiği tahribattan dolayı gündeme geldiğinden son yıllarda sayısında azalmalar görülmüştür. Erzurum sahip olduğu coğrafi koşullar nedeniyle keçi varlığının az olduğu bir il olarak dikkati çekmektedir. Keçi, genel olarak Erzurum’un dağlık ve engebeli bölgelerinde bulunmasına rağmen diğer bölgelerinde de bulunmaktadır. Erzurum’da 2008–2010 yıllarında görülen kuraklıktan dolayı keçi sayısında ciddi oranda düşüş görülmüştür. Özellikle kuraklık şartlarının hafiflemesiyle 2011 yılında keçi sayısında

ciddi bir artış yaşanmıştır. 2011 yılında 47.754 olan keçi sayısı, bir sonraki yıl daha da artarak 60.070'e çıkmıştır. 2014 yılında ise keçi sayısı 84453'e çıkmıştır. Bu noktada keçi sayısı 2014 yılında 2009 yılına göre yaklaşık 2 katı düzeyde gerçekleşmiştir. Bu veri bölgenin sahip olduğu yapı dikkate alındığında olumlu bir gelişmedir. Özellikle bölge insanının et yeme ve süt içmede temel olarak kullandıkları hayvanların çeşitlerinin artması bakımından da sosyo-kültürel anlamda olumlu etkileri de olmuştur. Son yıllarda keçi sütünün anne sütüne en yakın süt olduğu yönünde oluşan anlayışın keçi sayısındaki artışta etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Erzurum'da yetiştiriciliği yapılan en önemli küçükbaş hayvan türü koyundur. Koyun geleneksel olarak Türklerin Asya içlerinden başlayıp Anadolu'ya ve Tuna'ya dek uzanan tarihinde bulunan en önemli hayvandır. Genel olarak konar-göçer insanların uğraştığı bir hayvan olan koyun, bugün hala aynı özelliklerini devam ettirmektedir. Koyun daha çok kurak ve kıraç toprakların egemen olduğu bölgelere uygun bir tür olmakla beraber, Türkiye'nin hemen hemen her bölgesinde yetiştirilmektedir. Koyunun etinden, sütünden ve derisinden faydalanılmaktadır. Bu anlamda koyun ekonomi açısından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle zor doğa koşullarına uyum sağlaması ve mera hayvancılığı konusunda yapısının uygun olmasından dolayı yetiştirilme alanı oldukça geniştir. 2009 yılında ilde bulunan koyun sayısı 358.669'dur. Bu rakam keçi sayısının yaklaşık 8 katından fazladır. 2012 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle koyun sayısı azalmış ve sayı 514.143'e düşmüştür. 2014 yılında koyun sayısı daha da artarak 633.390'a yükselmiştir. 2014 yılındaki koyun sayısı 2009 yılındaki koyun sayısından yaklaşık %75 oranında fazladır. Tablo 19'a dayanarak Erzurum'da koyun sayısının ciddi miktarda artış gösterdiği görülmektedir. Bu artışta koyundan elde edilen gelirden görülen iyileşmelerin etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Erzurum'da kümes hayvancılığı gelişmemiştir. Özellikle sahip olduğu nüfusun fazla olması nedeniyle bu alandaki yatırımların ciddi miktarda artırılması gereken bir ilimizdir. Kümes hayvancılığında temel ürünler yumurta ve ettir. Yumurta, insan bedeni için çok değerli içeriğe sahip bir besindir. Tavuk eti ise bu alandaki diğer önemli çıktıdır. Tavuk eti, büyükbaş hayvan etinin pahalı olmasından dolayı alternatif bir besin kaynağı olarak kullanılmaktadır. 2009 yılında Erzurum'da 255.210 adet kümes hayvanı

bulunmaktadır. 2012 yılında kümes hayvanı sayısı 226.761'e düşmüştür. Ancak 2014 yılında bazı işletmelerin kapanmasıyla birlikte sayı çok azalmış ve hayvan sayısı 183.107'e düşmüştür. Bu noktada il, ihtiyacı olan kümes hayvancılığı ürünlerini dışarıdan alır bir hale gelmiştir. 2014 yılında yaşanan düşüş fiyatlara da yansımış ve dar gelirli insanların yaşamlarını etkilemiştir. Bu alanda yapılacak yeni tesisler Erzurum için oldukça önemli sonuçlar doğuracaktır. Yapılacak yeni yatırımlarla birlikte hem işsizlik oranları azalacak hem de ilin ekonomisine kendi iç dinamiklerinden önemli bir kaynak oluşturulacaktır.

Daha çok bol yeşillikli ve sulak alanlarda yetiştirilen manda, son yıllarda sayısı azalan bir tür olmuştur. 2009 yılında Erzurum'da bulunan manda sayısı 1.215 olmuştur 2009–2014 yılları arasında sayısında dalgalanmalar görülmektedir. Bu dalgalanmada kuraklık etkisinin en önemli faktör olduğu düşünülmektedir. Manda yetiştiriciliği, uygun koşullarda yapıldığında ekonomiye katkısı istenen düzeyde olmaktadır. Bu anlamda Erzurum açısından manda yetiştiriciliğinin oluşturduğu ekonominin diğer türlere oranla daha dar olduğu değerlendirilmektedir.

Sürdürülebilir hayvancılığın en önemli unsurlarından biri büyük baş hayvanlardan yavru elde etme olarak ifade edilmektedir. Özellikle işletme maliyetlerinin giderilmesi açısından her yıl bir yavrunun elde edilmesi büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte Tablo 19'un daha iyi analiz edilebilmesi için bazı kavramların açıklanması gerekmektedir. Tablo 19'da dişi/erkek dana ve buzağı sayıları verilmiştir. Bu sayıların bir toplam halinde değerlendirilmesi analizler açısından daha uygun olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda 2009 yılında toplam sayı 123.666'dır. Bu sayının yarısından fazlasını dişi yavrular oluşturmaktadır. 2012 yılında toplam hayvan sayısı 174.020 olmuştur. Özellikle dişi sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. 2014 yılında ise hayvan sayısı 182.025 olmuştur. Bu sayılar temel alındığında genel olarak yıllara göre yavru sayılarında ciddi artışların olduğu görülmektedir. Et talebinin yüksek olduğu 2013 yılında ciddi bir erkek yavru artışı olmuştur. Bu noktada bu hayvanların et ihtiyacını gidermek için diğer bölgelerden satın alındığı değerlendirilmektedir. Tablo 19'da 2011–2013 arası dönemde bu gruptaki hayvan sayısının sürekli artması dikkat

çekmektedir. Bu noktada özellikle artan kırmızı et fiyatlarının bu alandaki artışta önemli rol oynadığı değerlendirilmektedir.

Hayvancılık için bir diğer önemli kavram ise düve kavramıdır. Bu dönemde hayvanların ileride doğuracağı yavrunun yapısal özelliklerinin hazırlanması açısından beslenmesine çok dikkat edilmektedir. Düvelik, hayvancılıkta yavru üretimi öncesi önemli bir duraktır. Erzurum'da 2009 yılındaki düve sayısı 78.877'dir. 2012 yılında bu artış devam etmiş ve düve sayısı 89.450 olmuştur. Ancak 2012 yılında olan kuraklık doğumlar üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuş ve yavru sayısı azalmıştır. Ancak bu yıllarda yaşanan ekonomik ve finansal problemler nedeniyle düve sayısı daha da azalmış ve 2014 yılında 86.377 olmuştur. Sayısal olarak meydana gelen azalışta kombine et ihtiyacını gidermeye yönelik düve kesimlerinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Hayvancılık açısından önemli dönemlerden biri de inek dönemidir. İnek, doğum yapmış olan dişi büyükbaş hayvanlara verilen genel isimdir. Hayvanların bu döneminde etinden, sütünden ve yavrusundan faydalanılmaktadır. Bu dönemde bulunan hayvanlar genellikle süt üreticiliğinde yaygın olarak kullanılmaktadır; ayrıca köylerde geleneksel olarak yavru elde etme açısından da kullanılmaktadır. 2009 yılında toplam inek sayısı 224.426'dır. Bununla birlikte 2012 yılında yaşanan kuraklık inek sayılarını negatif yönde etkilememiş ve inek sayısı 268.094 olmuştur. Yaşanan artışta hayvancılık sektörüne verilen desteklemelerin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Bu artış 2013 yılında da devam etmiş ve inek sayısı 289.942'a yükselmiştir. 2014 yılındaki inek sayısı azalarak 283.337 olmuştur. Bu azalışta et fiyatlarının yüksekliğinden dolayı bazı süt hayvanlarının kesilmesinin etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Hayvancılık sektörünün en temel işlevlerinden biri de kırmızı et temin etmektir. Son yıllarda artan nüfusa paralel olarak et ihtiyacında da artışlar yaşanmış ve sonuçta büyükbaş erkek hayvana duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu bağlamda et ihtiyacının giderilmesi için tosun sayısı çok önemlidir. Tosun, 1 yaşından büyük erkek büyükbaş hayvanlara verilen genel isimdir. Tosunlar karkas ve kombine et ihtiyacının giderilmesinde hayati rol oynamaktadır. Erzurum'da bulunan 1-2 yaş aralığındaki tosun sayısı Tablo 19'da verilmiştir. Buna göre 2009 yılında tosun sayısı, 62.445'tir. 2012

yılında tosun sayısı 60.809'a kadar gerilemiştir. 2014 yılında bu sayı 60.428 olmuştur. Erzurum'da tosun sayısında genel olarak dalgalı bir seyir olduğu görülmektedir. Bu durumun oluşmasında nakit paraya olan ihtiyaçtan dolayı yapılan erken kesimlerin ve 2013 yılından sonraki yıllarda ortaya çıkan et ihtiyacından dolayı ilden dışarıya dana ve buzağı satılmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü bir önceki yıl yavru hayvan sayıları ile bir sonraki yıl tosun sayıları birbiri ile örtüşmemektedir. Bunun nedeni ani ölümlerin dışında, ilden başka yerlere yapılan canlı hayvan satışı olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 19'dan çıkarılabilecek en önemli sonuç; Erzurum hayvancılığının meraya bağımlılığının yüksek olması durumudur. Hayvan sayılarında yaşanan dalgalanmalar Erzurum'da yaşanan kuraklıklarla paralellik göstermektedir. Dolayısıyla Erzurum'da hayvancılığın meraya bağımlılığı ciddi bir problem olarak değerlendirilmektedir. Tablo 19'dan çıkarılabilecek 2. önemli sonuç ise, çiftçilerin ekonomik olumsuzluklar karşısında oldukça kırılgan bir yapıya sahip olduğudur. Özellikle olumsuz ekonomik koşulların yaşandığı dönemlerde çiftçilerin ya hayvan keserek ya da hayvanlarını satarak durumun üstesinden gelmeyi amaçladıklarına Tablo 19'dan yola çıkılarak ulaşılmıştır. Bu durum ise hayvancılığın gelişmesinde önemli bir dezavantajdır. Çünkü yeterince olgunlaşmadan sistemden çıkan her bir hayvan hem verim hem de para kaybı anlamına gelmektedir. Erzurum'da hayvancılık sektöründe hayvan ırkları açısından da ciddi değişimlerin olduğu ve yerli ırkların yerini melez veya kültür ırklarının aldığı okunan metinlerden ve analizlerden anlaşılmıştır. Tablo 19'da görülen düşüşlerin nedenlerinden birinin de bu değişim nedeniyle olduğu değerlendirilmektedir. Çünkü kültür ve melez ırklı hayvanların fiyatları yerli hayvanlara göre yüksektir.

Tablo 20: Erzurum İlinin Hayvancılık Üretim Verileri(2009-2014)

Hayvansal Ürünler	YILLAR					
	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Bal (Ton)	1429	1520	2048	2104	1328	1244
İnek Sütü (Ton)	378378	486952	485782	545580	723594	714253
Keçi Sütü(Ton)	2073	1526	1404	2155	2961	3754
Koyun Sütü(Ton)	15725	12633	17470	19755	21322	23126
Manda sütü (Ton)	256	422	286	364	390	428
Tavuk Yumurta Sayısı (1000)	22463	25498	-	--	-	-
Kırmızı Et Üretim Miktarı(Ton) ⁵⁶	10.421	9.431	12.468	10.956	11.738	-

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Erzurum ilinin hayvancılık üretim istatistikleri Tablo 20’de verilmiştir. Bu kapsamdaki ürünler ticari faaliyetlerde oldukça önemli bir paya sahiptir. Tablo 20’de yer alan ilk ürün baldır. Bal, yüzyıllardan beri insanoğlunun en önemli besinlerinden biridir. Son yıllarda artan araştırmalarla birlikte önemi daha da iyi anlaşılmış ve sağlıklı bir yaşam için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Balın üretiminde rol oynayan en önemli unsur ise uygun doğa koşullarıdır. Bu bakımdan Erzurum sahip olduğu meraları, çayırları, dağları ve yayları bal üretimi için büyük olanaklar sunmaktadır. Coğrafyanın bozulmadığı bölgelerde bal üretimi yaygındır. Özellikle İspir, Aşkale, Hınıs, Karayazı gibi ilçeler bal üretiminde önde gelen ilçelerdir. 2009 yılında Erzurum’da üretilen bal miktarı 1.429 tondur. 2009 yılındaki veri baz alındığında dikkat edilecek ilk unsur, Erzurum’da 2008 yılında şiddetli kuraklığın ortaya çıkardığı olumsuz durumdan dolayı bal üretimi düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Buna karşın 2010 yılında üretim 1.520 tona çıkmıştır. Bu artışta kuraklık etkisinin ortadan kalkması ve coğrafyanın kendini toparlamasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2012 yılında ise üretim bir miktar daha artmış ve 2.104 tona yükselmiştir. Ancak 2012 yılındaki kuraklık 2013 yılındaki üretimi etkilemiş ve üretim azalmıştır. 2014 yılında ise üretim daha da azalarak 1.244 ton olmuştur. Bal üretim miktarında yaşanan bazı düşüşler doğadaki değişikliklerle

⁵⁶ Bu veri 2. Erzurum Çalıştay ve Ortak Akıl Platformu sunumları verileri yardımıyla oluşturulmuştur.

açıklanabilmektedir. Ancak özellikle iki yıl üst üste bal üretiminde azalmanın olması yalnızca doğa koşullarıyla ilgili olan nedenleri sorgulatmaktadır. Bu düşüşlerde rol oynayan bir diğer unsurun ise **artan bal arzı** olduğu düşünülmektedir. Belirtilen yıllarda balın genel piyasalarda arzının artmasına rağmen talebinin aynı oranda artmaması bal üretimini olumsuz etkilemiştir. Üretim ve bakım koşullarının zorlu olmasından dolayı bal fiyatının düşmesi şüphesiz bu sektörden kazanç sağlayan insanları zor duruma sokmuştur. Bununla birlikte televizyonlarda yapılan reklamların balın fiyatını olumsuz etkilediği değerlendirilmektedir. Bu problemin üstesinden gelmek adına sahte bal konusunda çeşitli bilgilendirme toplantıları düzenlenmiş ve sahte bal konusunda halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.⁵⁷

Tablo 20’de yer alan diğer önemli ürün ise inek sütüdür. Son yıllarda devlet destekli projelerle birçok yeni tesis kurulmuştur. Erzurum sahip olduğu büyükbaş hayvan bakımından Türkiye’de önde gelen illerden biri konumundadır. Bu bakımdan et ve süt üretiminde de önemli bir yerdedir. Erzurum’da Horasan, Aziziye, Pasinler gibi ilçeler önemli süt üretim noktalarıdır. 2009 yılında Erzurum’da üretilen süt miktarı yaklaşık 380 bin tondur. 2010 yılında üretim yaklaşık 487 bin tona çıkmıştır. 2012 yılında ise süt üretiminde ciddi bir artış olmuştur. Üretim yaklaşık 546 bin ton olmuştur. Bu yıllar arasında üretimde rekor kırılan yıl ise 2013 yılı olmuştur. 2013 yılında üretim yaklaşık 724 bin ton olmuştur. Gerçekleşen bu artışta, süt fiyatlarının artmasından dolayı bu alanda yatırımların artmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. Ancak 2014 yılında üretim bir miktar azalarak yaklaşık 714 bin ton civarında olmuştur. Tablo 20’de bulunan veriler incelendiğinde Erzurum’da süt üretim miktarlarının dalgalı bir seyir izlediği dikkati çekmektedir. Süt üretiminde dalgalı seyir görülmesinde; meraya bağlılık ve artan desteklemeler dolayısıyla yapılan yatırımların artmasının etkili olduğu çıkarımı yapılmaktadır. Erzurum’da büyükbaş hayvandan elde edilen süt miktarının artırılması için süt verimi fazla olan kültür ırkları seçimi oldukça önemlidir. Ancak ildeki iklim koşulları dikkate alınmadan yapılacak hayvan ırkı değişimleri olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Özellikle süt odaklı üretim yapan şirketlerde yem ve ot giderleri son yıllarda ciddi artışlar göstermiştir. Bu anlamda yapılacak teşvikler ile bu alandaki tesislerin mali yapısında ciddi oranda rahatlamalar olacaktır.

⁵⁷ [http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2015/02/05/sahte-bala-gecit-yok\(04.17.2016\)](http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2015/02/05/sahte-bala-gecit-yok(04.17.2016)).

Süt konusunda Tablo 20’de yer alan ikinci veri ise keçi sütüne aittir. Keçi sütü, bebeklerin gelişimi için oldukça faydalı bir süttür. Özellikle gelişim dönemindeki bebekler ve çocuklar için faydalı olan keçi sütü sahip olduğu kalsiyum, demir, fosfor gibi mineraller açısından da en zengin süt türüdür. Ayrıca anne sütüne oldukça yakın değerlere sahip olduğu için de iyi bir bebek sütü olma niteliği taşımaktadır. Erzurum’da keçi sütü üretimi diğer sültere göre daha düşük seviyede bulunmaktadır. Bunun temel nedeni ise, keçinin uygun yaşama koşullarının Erzurum’da bulunmaması ve keçinin bölgede üreticiler tarafından tercih edilmemesidir. 2009 yılında Erzurum’da üretilen keçi sütü miktarı 2.073 tondur. Keçi sayısının artmasıyla beraber 2014 yılında keçi sütü üretimi daha da artmıştır. 2014 yılında toplam 3754 ton keçi sütü üretilmiştir.

Süt konusunda üçüncü önemli kaynak ise koyundur. Koyun sütü inek sütüne oranla daha yağlı bir süt çeşididir. Koyun, mera bağımlılığı yüksek olduğu için iklim koşullarından çok fazla etkilenmektedir. 2009 yılında koyun sütü miktarı yaklaşık 16 bin tondur. 2012 yılında üretim artmış ve yaklaşık 20 bin ton olmuştur. 2012 yılındaki koyun sayısı bir önceki yıla göre ciddi oranda artmamasına rağmen süt üretiminde yaşanan artışın süt verimindeki artıştan kaynaklandığı değerlendirilmektedir. 2013 yılında da koyun sütü miktarı artmış ve yaklaşık 21 bin ton olmuştur. Ancak bu dönemde koyun sayısında da yaklaşık 50 binlik bir artış olmuştur. Bu bağlamda 2013 yılında meraların bir önceki seneye nazaran daha kötü durumda olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır. 2014 yılında ise koyun sütü miktarı yaklaşık 23 bin ton olmuştur. Erzurum’da koyun yetiştiriciliği büyük oranda meraya bağımlıdır. Bu bağlamda hayvan ölümleri gibi nedenlerin dışında süt miktarında meydana gelen değişimlerde iklim koşullarının etkili olduğu düşünülmektedir. Şüphesiz hayvanlar için meralar en önemli doğal yem ve beslenme alanlarıdır. Bu alanların korunması oldukça önemlidir. Bu noktada aşırı otlatma, çölleşme gibi unsurlar dikkate alınmalıdır. Koyun sütü üretiminin artırılmasında bir diğer önemli pay sahibi ise çobanlarıdır. Bu noktada çobanların yaşam standartları daha olumlu hale getirilmeli ve uygun sosyal haklar verilmelidir. Ayrıca sürünün konaklayacağı noktalarda gerekli düzenlemelerin yapılmasının verim artışına olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tablo 20’de yer alan diğler önemli süt çeşidi ise manda sütüdür. Manda, daha çok sulak alanlarda yetiştirilen ve diğler hayvanlara göre daha farklı yaşam koşulları isteyen bir hayvandır. Manda sütü ise oldukça faydalı bir besin kaynağı olarak bilinmektedir. Sahip olduğu kalsiyum ve protein bakımından diğler sütlere göre daha zengindir. Yaşama koşulları açısından sulak ortamı seven mandaların, sütü de yedikleri yeşillik nedeniyle çok değerlidir. Erzurum’da ise yetiştirilme alanı çok olmayan manda daha çok akarsu kenarlarının bulunduğu bölgelerde yetiştirilmektedir. Ancak uygun koşullarının bulunmaması nedeniyle manda sütü üretimi oldukça azdır. 2009 yılında Erzurum’da 256 ton manda sütü elde edilmiştir. 2014 yılında ise üretim atmış ve 428 tona çıkmıştır. 2014 yılında manda sayısında ciddi bir artış olmasına rağmen süt artışı buna oranla daha az olmuştur.

Tablo 20’de yer alan diğler önemli bir besin ise yumurtadır. 2000’li yıllarda oldukça tartışılan ve kolesterolü yükselttiği nedeniyle kötü bir üne kavuşturulan yumurta, son yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde bu olumsuz etkilerin doğru olmadığı tespit edilmesiyle beraber tüketimi artan bir besin maddesi olmuştur. İçerisinde kalsiyum, omega 3, fosfor, kolin, selenyum gibi mineraller bulunur. Bununla birlikte beyin gelişimi açısından oldukça önemli mineralleri de barındırmaktadır. Sahip olduğu zengin vitamin ve mineraller nedeniyle önemli bir besindir. Ülkemizde özellikle büyük şehirlere yakın şehirlerde büyük tavuk eti ve yumurta çiftlikleri bulunmaktadır. Erzurum ise bu alanda oldukça yetersiz bir yapıya sahiptir. Erzurum’da yumurta üretiminde önde olan ilçeler Yakutiye, Karaçoban, Çat, Oltu ve Narman ilçeleridir. 2009 yılında yaklaşık 22,5 milyon olan yumurta üretimi, 2010 yılında 25 milyona çıkmıştır. Ancak daha sonraki yıllara ilişkin veriler elde edilememiştir. Bu noktada bu konuda üretim yapan şirketlerin kapanması durumu akıllara gelmektedir. Araştırma yapılan dönemde yumurta ve tavuk üretimi anlamında büyük işletmelerin Erzurum’da bulunmadığı ticari sektör temsilcileriyle yapılan görüşmelerle belirlenmiştir.

Tablo 20’de yer alan bir diğler önemli besin ise kırmızı ettir. Kırmızı et, yüksek oranda protein, çinko ve demir kaynağıdır. Türkiye’de ise uygulanan yanlış tarım ve hayvancılık politikalarına paralel olarak kırmızı et fiyatları çok artmış ve tüketim çok düşük seviyelerde kalmıştır. Bunun sonucunda ise dışarıdan hayvan ithalatı ile çözüm

aranmış ancak sonuçlar yine istenen seviyede olmamıştır. Erzurum hayvan sayısı bakımından Türkiye’de önemli bir yerdedir. Erzurum’da hayvancılık büyük oranda meraya bağımlıdır. Ancak son yıllarda devlet desteklemelerinin artmasıyla beraber Erzurum’da yeni tesisler kurulmuştur. 2009 yılında Erzurum’da üretilen kırmızı et miktarı 10.421 tondur. 2011 yılında ise et üretimi artmış ve 12.468 ton olmuştur. 2011 yılında yaşanan bu artışta devlet destekli ahırların kurulmasının etkili olduğu düşünülmektedir. 2012 yılında et üretimi azalmış ve üretim 11.956 tona inmiştir. Bu noktada hayvansal yem ve gıda maddelerinin çok pahalı olması çiftçiyi çaresiz bırakmış ve birçok çiftçi hayvanlarını satmak durumunda kalmıştır. 2013 yılında ise Erzurum’da kırmızı et üretimi 11.738 ton olmuştur. Erzurum Türkiye’de kırmızı et üretiminde ön sıralarda yer almaktadır. Ancak üretim koşullarında insan gücünün yoğun olduğu yöntemler kullanıldığı için verimin düşük olduğu düşünülmektedir. Erzurum kırmızı et üretimi için büyük bir kapasiteye sahip olmasına rağmen bu kapasiteden yeterince faydalanamamaktadır. Bu sorunun çözümü için alınabilecek önlemler şunlardır:

1. Hayvancılık açısından en büyük maliyetlerden biri olan yem maliyetlerinin düşürülmesi noktasında ciddi çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu noktada ilde bulunan yem firmalarının sayısının artırılması, var olan kuruluşların üretim kapasitelerinin daha da geliştirmesi gerekmektedir.

2. Hayvancılıkla uğraşan çiftçinin eğitime önem verilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda hayvancılıkla uğraşan kişilerin çeşitli seminer, konferans ve köy toplantıları yapılarak bilinçlendirilmelidir. Bu noktada “**her beldeye bir uzman**” tarzında projelerle çiftçinin sorunlarına en kısa zamanda çözüm üretecek kurumsal bir yapının oluşturulması gerekmektedir.

3. Bütün bu önerilerden daha önemli olan bir unsur olan **kooperatifleşme** ve örgütlenmenin organize edilmesi ilin hayvancılığı için büyük önem taşımaktadır. Bu noktada faaliyet gösteren kuruluşların ise tarım ve hayvancılık konusunda yetkinliklerinin sürekli denetlenmesinin hayvancılığa olumlu katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

4. Hayvan ıslahının artırılması gerekmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalar daha da hızlandırılmalı ve bu konuda teşvikler artırılmalıdır. Bu konudan kamu kaynakları etkin kullanılmalı ve çiftçinin hayvan ırkları konusunda gerekli eğitimi alması sağlanmalıdır. Et ve süt veriminde artışın sağlanması için hayvan yaşam koşulları iyileştirilmelidir. Bu konuda verilen teşviklerde uygulanan sistem karmaşası giderilmelidir.

Tablo 21: 2013 Yılı İlçe Bazlı Hayvansal Ürünler Üretim Miktarları⁵⁸

İlçeler	Süt (Ton)	Kırmızı Et (Ton)	Yün-Kıl-Tiftik (Ton)	Yumurta (Adet)	Kültür Balıkçılığı (Ton)	Bal (Ton)
Aşkale	33.404	351	41.2	255.288	0	113.1
Aziziye	51.838	904	59	1.386.000	1390	41
Çat	48.413	58	141.4	1.732.896	0	216
Hınıs	33.973	66	90	264.00	0	108.4
Horasan	74.374	63	71.4	1.407.252	0	32.9
İspir	22.507	184	16.4	1.109.592	52	97.2
Karaçoban	27.646	168	72.2	2.057.088	15	106
Karayazı	43.693	210	91	909.612	0	117.5
Köprüköy	27.213	253	27.6	139.788	0	36.7
Narman	37.309	247	4	1.888.392	0	73.9
Oltu	26.033	638	56.6	1.686.168	12	63.3
Olur	11.981	276	19.9	398.244	25	28
Palandöken	23.408	632	19.7	595.320	0	22
Pasinler	49.725	295	44.3	1.294.392	285	29.1
Pazaryolu	5418	29	9.9	258.456	0	9.3
Şenkaya	49.679	356	77.1	1.279.080	40	52.3
Tekman	44.476	252	218.8	643.632	0	60
Tortum	30.618	110	41.2	818.664	62	62.2
Uzundere	3420	81	28.8	81.840	64	25.1
Yakutiye	27.002	5964	32.1	10.184.600	8	34.6
Toplam	682.129	11.738	1162.6	28.390.304	1953	1328,5

⁵⁸ ETSO, “2. Erzurum Çalıştayı ve Ortak Akıl Platformu Sunumları”, Erzurum, 2014, s.50.

Tablo 21'in analizinde her bir ürünün en çok üretildiği ilçelere ve bu ilçelerdeki alanlara ilişkin bilgiler verilecektir. Süt üretiminin en fazla olduğu ilçeler Horasan, Aziziye Pasinler ve Şenkaya'dır. Erzurum'da süt üretimi hem mera odaklı hem de ahır odaklı yapılmaktadır. Bunun en temel göstergesi ise yukarıda verilen sıralamadır. Horasan ilçesinde süt üretiminin fazla olmasında süt üreten ahırların bulunmasının önemli bir payı bulunmaktadır: çünkü Horasan mera anlamında Erzurum'da ön sıralarda yer almamaktadır. Bölgede kurulan modern çiftlikler süt üretimine hatırı sayılır bir katkıda bulunmaktadır. Horasan Erzurum'un doğu kolunda bulunan ve transit yol güzergâhında yer alan stratejik bir ilçedir. İlçenin yükseltisi 1530 metredir. İlçe topraklarının büyük bir çoğunluğunu 4. 6. ve 7. sınıf topraklar oluşturmaktadır. Bu toprak sınıflarının bir yerde bulunması, bu yerde çayır-mera ve otlakların yaygın olduğunu göstermektedir. İkinci sırada yer alan Aziziye ilçesi ise mera bakımından oldukça iyi konumdadır. Bununla birlikte özellikle son yıllarda büyük ölçekli ahır ve çiftlik yatırımlarıyla da süt üretiminde önemli bir yer edinmiştir. Pasinler'de mera bakımından iyi konumdadır. Son yıllarda özellikle ahır hayvancılığında yem probleminin çözülmesi yönündeki çalışmalarla beraber Pasinler'de de yeni tesisler kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca hayvancılık potansiyeli son derece yüksek olan bazı köylerde de süt üretimi oldukça iyi seviyelerde bulunmaktadır. Süt üretiminde diğer önemli ilçe Şenkaya'dır. Şenkaya Erzurum'un kuzeydoğusunda yer alan ilçelerinden biridir. Erzurum-Göle-Ardahan ve Kars karayolunun geçiş güzergâhında bulunan Şenkaya, 1850 metre rakıma sahiptir. İlçede yoğun olarak 4. 6. ve 7. sınıf topraklar bulunmaktadır. Bu toprak sınıfları çayır ve mera anlamında oldukça iyi koşullara sahiptir.

Tablo 21'de bulunan ikinci veri ise kırmızı et üretimidir. Erzurum'da kırmızı et alanında önde gelen ilçeler Yakutiye, Aziziye, Oltu ve Palandöken ilçeleridir. Yakutiye ilçesinin kırmızı et üretiminde zirvede olmasının en büyük nedeni büyük çiftliklerin ve ahırların bulunmasıdır. Özellikle ilin merkezine yakın olmasından dolayı kırmızı et üretimi yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Bu alanda üretim yapan tesisler genelde kültür ve melez ırkın yoğun olduğu tesisler olma niteliği taşımaktadır. Kırmızı et üretiminde ikinci sırada yer alan ilçe ise Aziziye'dir. Aziziye ilçesi, Erzurum'un batı ucunda bulunan ve Aşkale-Erzurum arasında kalan bir ilçedir. İlçe, bulunduğu stratejik konum

nedeniyle birçok yeni yatırımın merkezi haline gelmiştir. Bununla birlikte ilçedeki köylerde de önemli derecede kırmızı et üretimi yapılmaktadır. Kırmızı et üretiminde üçüncü olan ilçe ise Oltu ilçesidir. Oltu, 1334 metre rakıma sahiptir. Toprak yapısı bakımından ise çoğunlukla 6. 7. ve 8. sınıf topraklar bulunmaktadır. Bu sınıf topraklar ise çayır ve mera anlamında ilçenin iyi bir durumda olduğunu göstermektedir. Ayrıca sahip olduğu nüfus ve sosyal yapı bakımından oldukça iyi seviyelerdedir. Bununla birlikte ilçenin Erzurum'a uzaklığının fazla olması nedeniyle bölgede kırmızı et üretimi yoğun olarak yapılmaktadır. Kırmızı et üretiminde diğer önemli ilçe ise Palandöken'dir. Yoğun nüfusa sahip olan ilçede genellikle ahır hayvancılığı konusunda tesisler yaygındır; çünkü bulunduğu alanda mera ve çayır arazileri büyük bir yer kaplamamaktadır.

Tablo 21'de yer alan bir diğer önemli çıktı ise küçükbaş hayvanlardan elde edilen yün –kıl –tiftiktir. Özellikle tekstil ve halı sanayinde önemli olan bu malzemeler küçükbaş hayvan sayısının yoğun olduğu bölgelerde fazlaca elde edilmektedir. Bu alanda önde olan ilçeler ise Tekman, Çat, Şenkaya ve Horasan ilçeleridir. Tekman Erzurum'un güney ilçelerinden biridir. Ortalama yükseltisi 1950 metredir. İlçe topraklarının büyük çoğunluğunu ise 6. , 7. ve 8. sınıf topraklar oluşturmaktadır. Erzurum'a olan uzaklığı fazla olmakla birlikte son yıllarda yapılan projelerle hem yol uzunluğu azalmış hem de seyahat konforu daha iyi bir konuma gelmiştir. İlçede özellikle mera alanları yoğun bir yer kaplamaktadır. Buna paralel olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmaktadır. Erzurum'un diğer bir ilçesi olan Çat, Erzurum'un güneybatı tarafında yer alan bir ilçesidir. İlçe Erzurum'un Güneydoğu'ya bağlantısında önemli güzergâhlardan biridir. Ortalama yükseltisi 1960 metredir. İlçe topraklarının çoğunluğunu 6. , 7. ve 8. sınıf topraklar oluşturmaktadır. İlçede meralar geniş bir alan kaplamaktadır. Özellikle konargöçerler her yıl bu meraları kullanmaktadır. Bu alanda üçüncü sırada yer alan ilçe ise Şenkaya'dır. Şenkaya'da mera ve çayırlar geniş bir yer kaplamakta olup bu alanlar özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Tablo 21'de yer alan bir diğer önemli ürün ise yumurtadır. Yumurta genelde nüfusun yoğun olduğu bölgelere yakın alanlarda tesisleşmiş çiftliklerin bulunduğu

alanlarda üretimi yapılan önemli bir hayvansal üründür. Yumurta üretiminde açık havadan kopuk bir üretim benimsenmektedir. Genel olarak en büyük gider olan yem maliyetleri tesisleşmede karşılaşılan en önemli sorun olarak değerlendirilmektedir. Yumurta üretiminde önde gelen ilçeler ise Yakutiye, Karaçoban, Oltu ve Çat ilçeleridir. Yakutiye, nüfusun yoğun olduğu alanlara yakın olduğu için önemli yumurta üretim alanlarını içerisinde barındırmaktadır. İkinci sırada yer alan ilçe olan Karaçoban ise, Erzurum'un güney ilçelerinden biridir. Ortalama yükseltisi 1550 metredir. Nüfusun yoğun olduğu bölgelere yakın olmasından dolayı yumurta üretimi fazladır. Yumurta üretiminde 3. sırada yer alan ilçe ise Çat'tır. Çat'ta yine nüfusun yoğun olduğu bölgelere yakın olma özelliği taşımaktadır. Yumurta üretiminde 4. sırada yer alan Oltu ilçesi de nüfusun yoğun olduğu ve ekonomik bakımdan çevresine göre gelişmiş bir bölgedir.⁵⁹

Tablo 21'de yer alan önemli bir ürün olan kültür balıkçılığı üretimi ise daha çok barajlar ve göletler vasıtasıyla yapılmaktadır. Erzurum'da alabalık üretimi yaygın olarak yapılmaktadır. Kültür balıkçılığında önde gelen ilçeler Aziziye, Pasinler, Tortum ve Uzundere ilçeleridir. Aziziye'nin üretimde en önde gelmesinin en önemli nedeni ise Kuzgun Barajıdır. Erzurum'da bulunan en büyük baraj olan Kuzgun Barajı bu anlamda da ilçeye büyük bir katkı sağlamaktadır. Kültür balıkçılığı alanında ikinci sırada yer alan ilçe ise Pasinlerdir. İlçede kültür balıkçılığının önde gelmesinde Demirdöven Barajında kafes balıkçılığının yapılmasının etkisi büyüktür. Kültür balıkçılığında üçüncü sırada yer alan ilçe ise Tortum'dur. Tortum'da ise üretim köylere yakın alanlarda yapılmaktadır. Bu noktalarda su varlığı oldukça önemli bir etkidir. Bu alandaki 4. sıradaki ilçe Uzundere'dir. Uzundere'de kültür balıkçılığı üretim alanları olarak Tortum şelalesi kaynaklı göletler ve diğer sulak alanlar ön plana çıkmaktadır.

Tablo 21'de yer alan diğer bir ürün ise baldır. Bal daha çok coğrafyanın bozulmadığı ve bitkisel çeşitliliğin fazla olduğu bölgelerde üretimi yaygın bir şekilde yapılan bir üründür. Bal üretiminde önde gelen ilçeler ise; Karayazı, Aşkale, Hınıs ve Karaçoban ilçeleridir. Bal üretiminde ilk sırada yer alan Karayazı ilçesi zengin bitki çeşitliliğine sahip geniş çayır ve meraların bulunduğu bir ilçe olup, bitkisel çeşitliliği

⁵⁹ Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, s.74

zengin bir ilçedir. Ortalama yükseltisi 2450 metre olduğundan dolayı zengin bir bitki florasına sahiptir. Bal üretiminde ikinci sırada yer alan ilçe ise Aşkale'dir. Aşkale zengin bitki örtüsüne sahiptir. Ortalama yükseltisi 1650 metredir. Özellikle Daphan ovası bal üretiminde kilit bir rol oynamaktadır. Ayrıca geniş çayır ve mera varlığı da bal üretiminde önemli rol oynamaktadır. Bal üretiminde üçüncü sırada yer alan Hınıs, yüksek bir rakıma sahip, çayır ve meraların geniş yer kapladığı bir ilçedir. Bal üretiminde dördüncü yer alan ilçe Karaçoban'dır. Karaçoban ortalama yükseltisi fazla olmamasına rağmen, zengin bitki çeşitliliği bal üretimine olanak sağlamaktadır.

3.3. DAP ve Erzurum

Türkiye'de bölgeler arasında ciddi oranda eşitsizlikler mevcuttur. Bu eşitsizliklerinin üstesinden gelebilmek için devlet çeşitli tedbirler almakta ve bunu kamuoyuyla paylaşmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin en geri kalmış bölgelerinden biri olan Doğu Anadolu bölgesi için de bir kalkınma ve gelişme programı hazırlanmıştır. "Doğu Anadolu Projesi (DAP), Erzurum Kalkınma Vakfı (ER-VAK) bünyesinde yer alan 22 ihtisas komisyonu tarafından hazırlanmış olan ve Doğu Anadolu'daki 16 ili ele alan bir rapor sonucu ortaya çıkmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın sorumluluğunda Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nün denetimi ve koordinasyonu altında bölgede yer alan Erzurum Atatürk, Elazığ Fırat, Malatya İnönü, Kars Kafkas ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitelerinin oluşturduğu **Ortak Girişim** bu planı hazırlamıştır. Ancak plana en son şeklini Gazi Üniversitesi vermiştir."⁶⁰ Bu bağlamda değerlendirildiğinde DAP, Doğu Anadolu'nun bütün illerini kapsayan genişlikte hazırlanmış olup, çok çeşitli parametreler doğrultusunda hazırlanmış bir programdır. Planın hazırlanmasında özellikle üniversitelerden katkı sağlanmıştır. Bununla birlikte plan hazırlanırken özellikle bölgenin sosyal refah ve standart seviyesinin yükseltilmesi için çeşitli ana hedefler oluşturulmuştur. DAP Ana Planı'nda 7 öncelikli müdahale alanı belirlenmiştir;

⁶⁰Kudaka, Doğu Anadolu Projesi'nin (Dap) Tra 1 Düzey 2 Bölgesi İçin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi Raporu , <http://www.kudaka.org.tr/ekler/433e3>
dap_TRA_duzey2_bolgesi_icin_uygulanabilirliğinin_degerlendirilmesi.pdf (15.12.2015), s.6.

1. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi
2. Örgütlenmenin yaygınlaştırılması
3. Altyapı temini
4. Mera ıslahı ve yönetimi
5. Çevre kalitesinin iyileştirilmesi
6. Yoksullukla mücadele
7. Finansman⁶¹

Doğu Anadolu bölgesi, Türkiye nüfusu içinde geçimini tarım ve hayvancılığa dayalı yapan ve bu anlamda en önde gelen bölgelerden biridir. Bu bağlamda bölgede yer alan insanların bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi DAP'ın en temel hedefi olarak planlanmaktadır. Bölge, Türkiye'deki büyükbaş hayvan sayısının neredeyse % 50'sini karşılarken, bu orana paralel olarak aynı oranda verim sağlanamamaktadır. Aynı şekilde tarımdaki arazilerin kullanımı ve üretim konusunda da ciddi problemler bulunmaktadır. Bu problemlerin aşılmasının en önemli aracı eldeki insan kaynaklarının geliştirilmesidir. Doğu Anadolu bölgesi, eğitim alanında Türkiye ortalamasının altında bir bölge olmasıyla birlikte, bölgede örgütlenme oranı da oldukça düşüktür. Bu problem şüphesiz üretimden tüketime kadar her alanı etkilemekte ve problemlerin çözümü için gerekli organların bulunmamasından dolayı problemlerin sürekli devam etmesine yol açmaktadır. Özellikle 2014 ve 2015 yıllarında ülkemizde görülen et fiyatlarındaki artış bu durumu destekler niteliktedir. Hayvan sayısı bakımından ülkemizin lider bölgesi olan Doğu Anadolu'da örgütlenme eksikliğinin etkisiyle sektöre müdahalede ciddi problemlerle karşılaşmıştır. Doğu Anadolu bölgesinin en az gelişmiş bölgelerden biri olmasının en önemli nedenlerinden biri altyapı yetersizlikleridir. Özellikle bölgeye büyük sanayi kuruluşlarının kurulmayışının en önemli nedenlerinden biri olan bu problem DAP ana hedefler grubunda yer almaktadır. Doğu Anadolu bölgesi

⁶¹ Kudaka, Doğu Anadolu Projesi'nin (Dap) Tra 1 Düzey 2 Bölgesi İçin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi Raporu, s.7.

yüzölçümü olarak yaklaşık Türkiye'nin %21'ini kapsamaktadır. Bu alanların önemli bir kısmı da tarıma elverişli olmayan mera ve çayırardan oluşmaktadır. Bölgede yapılan hayvancılık türünün mera hayvancılığı olmasından dolayı meraların korunması büyük önem arz etmektedir. Doğu Anadolu bölgesinin en önemli problemlerinden biri de çevre koşullarının uygun olmamasıdır. 21. yy'da her şeyin hızlı olarak ilerlediği bir Dünya'da çevre olanakları bir yerin gelişmesinin en temel öğelerinden biridir. Bu problemin çözümü için de çeşitli tedbirlerin alınması gerekmektedir. Ülkemizde yoksulluk en temel problemlerden biridir. Yoksul insanların geçim kaynakları dikkate alındığında tarım ve hayvancılık ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda özellikle yoksul insanların yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde bu problem ciddi bir risktir. Ayrıca bölgede sadece kamu ve ticaret kaynaklı geçinen insanlardan oluşan bir kitlenin var olması ve sanayi sektörünün kısıtlı olmasından dolayı yoksulluk probleminin çözümünün bölge için çok önemli olduğu değerlendirilmektedir. Bunlara ek olarak bölgede finansman problemi yatırımlar açısından en büyük problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada bölgedeki finansman probleminin çözülmesi gerekmektedir. Yeni yatırımlar için kaynak bulmakta karşılaşılan zorlukların ortadan kaldırılması için bu madde çok önemlidir. Bölgede kurulacak ve işsizliği azaltmada etkin rol oynayacak yeni tesislerin kurulması açısından finansman desteği oldukça önemli bir yere sahiptir.

Buraya kadar olan bölümde DAP'ın genel uygulama esasları üzerinde durulmuştur. Erzurum DAP içinde yer alan en önemli illerden biridir. Barındırdığı nüfus, sahip olduğu yüzölçümü sebebiyle proje Erzurum içinde çok önemlidir. Erzurum ve DAP ilişkisini temel maddeler üzerinde açıklamak daha doğru olacaktır.

Erzurum ilkokullaşma oranında Türkiye ortalamasına yakın olmasına rağmen ortaöğretim okullaşma oranı bağlamında Türkiye ortalamasının çok altında bulunmaktadır. Bu oranda ailelerin maddi nedenlerle çocuklarını okutamamasının etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kız çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmasının bu oranda etkili olduğu düşünülmektedir. Erzurum ilinde okuma yazma bilenlerin oranı en yüksek olan ilçeler; Merkez ilçe, İspir, Pazaryolu, Şenkaya ilçeleridir. Okuma yazma bilenlerin oranının en az olduğu ilçeler ise Karaçoban, Karayazı ve Horasan'dır. Genel olarak okuma yazma oranlarının yüksek olduğu ilçeler daha çok doğa ve yaşam

şartlarının zor olduğu ilçeler (merkez ilçe hariç) olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte okuma yazma oranının en az olduğu ilçeler ise tarım ve hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı ilçeler olarak öne çıkmaktadır. Ülkemizdeki YİBO'ların (yatılı ilköğretim bölge okulları) yaklaşık yüzde 41'i bölgede yer almaktadır. Yatılı bölge ilköğretim okulları (YİBO) en fazla Erzurum'da bulunmaktadır. YİBO'da okuyan öğrenci sayısının en fazla olduğu ilçeler ise Horasan, Çat, Karayazı ve Hınıs ilçeleridir. Bu okullarda normal eğitim yapılması bölgedeki eğitim kalitesi açısından olumlu olarak değerlendirilmektedir. Ancak gerek devlete maliyetinin daha düşük olması, gerekse öğrencinin çevre ile bütünleşmesi yönünden daha avantajlı olan PİO'ların (pansiyonlu ilköğretim okulları) sayısı azdır.⁶² YİBO'ların yoğun olduğu ilçeler daha çok tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan olan ilçelerdir. Bu noktada köylerden taşımali eğitimden ziyade daha az maliyetli olan bu eğitimin tercih edilmesi anlaşılır olmaktadır.

Diğer bir önemli unsur olan sağlıkta ise; Erzurum bölge illerine nispeten iyi durumda bulunmaktadır. Erzurum'da 23 adet sağlık kuruluşu (hastane) bulunmaktadır. Hemen hemen her ilçede bir hastane olmasına rağmen bu rakam yeterli olarak görülmemektedir. Çünkü Erzurum bölgenin sağlık açısından bir merkezi olduğundan dolayı çevre il ve bölgelerden birçok hasta ile gelmektedir. Bu durum ise in sağlık koşullarını daha da kötüleştirmektedir.

DAP'ta yer alan bir diğer parametre ise tarım ve hayvancılıktır. Rakımı fazla olan yörelerde patateste hastalık taşıyan afid popülasyonunun düşük olması, buralarda virütük yollarla bulaşan hastalıkların taşınmamasını sağlamaktadır. Erzurum-Gümüşhane-Bayburt eksenini virüsten arı patates tohumculuğu bakımından bir ekolojiye sahiptir. Ayrıca yayla ve platoların çokluğu nedeniyle, yetiştiricilerin bu alanlara daha az uyum sağlayan siyah-beyaz (Holştayn) sığır ırkları yerine İsviçre Esmeri ve Simental gibi hem süt hem et özelliği olan kombine ırkları tercih ettikleri dikkati çekmektedir.⁶³ Erzurum Doğu Anadolu bölgesinde patates tarımının yapıldığı en önemli bölgelerden biridir. Özellikle Pasinler Ovası bu konuda ilin ekonomisinde büyük yer edinmiştir. Tarımda artan makineleşme ve tohum ıslahı çalışmalarıyla da bölgedeki

⁶² Kudaka, Doğu Anadolu Projesi'nin (Dap) Tra 1 Düzey 2 Bölgesi İçin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi Raporu, s.15-16.

⁶³ Kudaka, Doğu Anadolu Projesi'nin (Dap) Tra 1 Düzey 2 Bölgesi İçin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi Raporu, s 20.

verim artırılmıştır. Erzurum, hayvancılıkta ise sahip olduğu büyük avantajı yeterince kullanamamaktadır. Özellikle iş birliğine dayalı örgütlenmenin olmayışı ve eski yöntemlerin kullanılması Erzurum'da hayvancılık konusunda karşılaşılan en önemli problemlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Erzurum'da genel olarak yerli ırklar bulunmasına rağmen son yıllarda yeni kurulan çiftliklerle verimli ırkların (et veya süt verimi yüksek olan) sayısı da ciddi bir artış göstermiştir. Tarımla ilgili en önemli problemlerden biri de sulama problemidir. Tarımın daha iyi koşullara getirilebilmesi ve verimin artırılabilmesi için sulama olanakları büyük önem arz etmektedir. Bu konuda son yıllarda sulama barajları ve göletlerinin yapımına hız verilmiştir. Ayrıca sulama olanaklarının artırılmasına paralel olarak bilinçli sulamanın da anlatılmasının önemli olduğu değerlendirilmektedir.

DAP-Erzurum ilişkisi bağlamında genel bir değerlendirme yapılacak olursa DAP'tan hedeflenen seviyelere tam olarak ulaşamadığı düşünülmektedir. Hedefler bağlamında GAP'a benzer hedefler güdülse de sonuçlar bağlamında GAP'a kıyasla Erzurum'da Dap öncesi ve sonrası ciddi gelişme farklılıkları görülmemektedir. Bu anlamda iki alanda (tarım ve hayvancılık) çok önemli düzenlemeler gerekmektedir. DAP'ın daha yararlı olması adına atılabilecek bazı adımlar şunlardır:

1. Tarım alanına uygun olan ürünlerin seçilmesi
2. Tarım alanına uygun verim basamaklarının oluşturulması
3. Tarladan alınan ürün miktarına göre destekleme verilmesi
4. Çalışan çiftçiye yönelik desteklemelerin olması
5. Kullanılmayan tarım arazilerinin kira yoluyla bir üretim mekanizmasına dâhil edilmesi
6. Geniş, çiftçi merkezli, denetlenebilir bir örgütlenmenin sağlanması
7. Köylülere hayvancılık konusunda eğitimin verilmesi
8. Hayvancılık konusunda geniş katılımlı üniversite-çiftçi buluşmalarının sağlanması
9. Özellikle yem konusunda çiftçiye kolaylıklar sağlanması

Erzurum Doğu Anadolu bölgesinde ticaretin en yoğun olduğu illerden biridir. Bu durumda Erzurum'un bölgenin en önemli cazibe merkezlerinden biri olmasından

kaynaklanmaktadır. Ancak artan terör olayları nedeniyle bu ticaret hacmi ciddi oranda sekteye uğramıştır. Bölgedeki ticari sirkülasyona ek olarak Erzurum iç dinamikleri açısından da ciddi bir ticaret hacmine sahiptir. Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi ilin ticari hayatına büyük katkı sunmaktadır.

Enerji bağlamında ise son yıllarda artan **HES** projeleri önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu projelerde gerekli hassasiyetin gösterilmesinin yaşanacak olumsuz çevre olaylarının önlenmesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Erzurum, yer altı kaynakları bakımından da önemli bir ilimizdir. Son yıllarda madencilik alanında faaliyet gösteren firma sayısında artış meydana gelmiştir. Bu durum ise Erzurum'da hem işsizliğin azaltılması açısından hem de ticaret hacminin genişlemesi açısından pozitif bir katkı sağlamaktadır.

3.4. Sanayi ve Ticaret

Erzurum, kurulduğu günden beri ticari hayatın çok hareketli olduğu bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Osmanlı himayesine girdikten sonra **gümrük şehri** olmasının yanı sıra Erzurum, bir ticaret merkezi haline de gelmiştir. Erzurum'un **İpek Yolu'nun** üzerinde olmasından dolayı birçok han, hamam ve kervansaray yaptırılmıştır. Erzurum, İpek Yolu'na ek olarak Trabzon-Tebriz ticaret yolunun da önemli bir merkezi konumunda bulunmuştur. Farklı bölgelerden deniz yoluyla Trabzon'a gelen mallar, Erzurum aracılığıyla İran'a, İran'dan ise diğer bölgelere gönderilmiştir. Erzurum, bu dönemde sadece bir konaklama merkezi olarak değil mamul ve yarı mamul maddelerin ticaretinin yapıldığı bir yer olmuştur. Osmanlı döneminde hayvancılık ürünlerinin ticareti de önemli olmuştur. Ayrıca birçok esnaf da ilin ticaretini canlı tutmuştur. Ancak 1877–78 Osmanlı Rus harbi sırasında Erzurum ciddi bir darboğaza girmiş ve birçok tüccar ve esnaf Erzurum'u terk etmiştir. Savaşın ardından Erzurum bir toparlanma ve dönüşüm evresine girmiştir. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda bölgenin en önde olan illerinden biri olan Erzurum, bir lojistik ve toptancı merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde yoğun olarak insan gücüne dayalı ticaret hâkimdir.

Erzurum, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi açısından oldukça kötü durumda bulunmaktadır. Ticaret faaliyetleri olarak küçük esnaflar ve işletmeler yoğunlukta

bulunmaktadır. Erzurum'da, 1927 sanayi sayımı verileri incelendiğinde 880 civarı işletmenin olduğu bunların büyük bir çoğunluğunun ise küçük esnaf olduğu görülmektedir. Erzurum'da ilk önemli sanayi kuruluşu; ilin ana sektörlerinden olan tarım odaklı yapılmış olan **un fabrikası** olmuştur. Nitekim ilerleyen yıllarda yine ilin ana ekonomik faaliyetlerinden biri olan deri fabrikası kurulmuştur. Tarım ve hayvancılık odaklı sanayi tesislerine ek olarak Erzurum'da 1938 yılında tuğla ve kiremit fabrikası da açılmıştır. Bu fabrika özellikle bölgede imalat sanayinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren bölgede cazibe merkezi olan Erzurum 1939'da tren yolunun Erzurum'a gelmesiyle ticaret daha canlı bir hale gelmiştir. Tren yolu hattının Erzurum'dan geçmesiyle birlikte il göç almış ve ticari faaliyetler çeşitlenmiştir. 1950'li yıllara dek Erzurum'da ticari hayat gelişmeye devam etmiştir. Bu yıllara dek ilde yeni un fabrikaları kurulmuştur. Bununla birlikte 1944 yılında **Toprak Mahsulleri Ofisi**'nin Erzurum'da açılmasıyla birlikte ilin ticari hayatı daha da canlı hale gelmiştir. Bu tarım ürünleri toplama merkezinde, çevreden gelen tarım ürünleri devlet tarafından alınmıştır. Ancak 1950 yılında Ankara-Diyarbakır yolunun yapılmasıyla ilde ekonomik alanda bir durağanlaşma ve gerileme görülmüştür. Özellikle güneyinde bulunan alanlar için bir lojistik merkez konumunda olan Erzurum, bu tren yolu hattından olumsuz etkilenmiştir. 1950'li yıllarda ise Erzurum'da tarım ve hayvancılık alanında hizmete giren kuruluşlar ticareti büyük oranda hareketlendirmiştir. 1953 yılında hizmete giren **Et Kombinasyonu** ilin hayvancılık potansiyelinin kullanılması açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca bu fabrikada 500'den fazla da işçinin çalışması ilde var olan ticari hayatın hareketlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu et kombinasyonunda sadece Erzurum ve çevre illerinin et ihtiyacı karşılanmakla kalmıyor ayrıca kesilen etler tren vasıtasıyla İstanbul'a kadar ulaştırılıyormuş. Erzurum'da kurulan bir diğer önemli tesiste 1954 yılında kurulan **Şeker Fabrikası'dır**. Bu fabrika yalnızca ildeki şeker pancarı üretimini desteklemekle kalmamış aynı zamanda çevre iller için de aynı vazifeyi görmüştür. Şeker Fabrikası bölgedeki hayvancılık açısından da büyük faydalar sağlamıştır. Özellikle kışların sert ve uzun olduğu bölgenin kışlık hayvan yem katkısı olan **küspenin** temininde çiftçilere büyük kolaylık sağlamıştır. Bunlara ek olarak 1950'li yıllarda kurulan bisküvi ve şekerleme fabrikaları da ilin ticari hayatına olumlu katkı sağlamıştır. 1950'li yıllarda tarım ve hayvancılık odaklı yatırımlara ek olarak 1957 yılında Atatürk Üniversitesinin kurulması ilin ekonomisine

olumlu etki oluşturmuştur. İl dışından gelen öğrenciler sayesinde ildeki ticaret hacmi genişlemiştir. Erzurum’da birçok yeni esnaf ve sanatkâr bu dönemde işe başlamıştır 1962 yılında Eğitim fakültesinin kurulmasıyla beraber bu canlılık daha da artmıştır.⁶⁴

Tablo 22: 1963 Yılında Erzurum İlinin Ticaret Profili⁶⁵

Sektörler	İş Yeri Sayısı
İmalat	1016
Toptan Ticaret	189
Perakende Ticaret	1272

Tablo 22’de Erzurum ilinde 1963 yılında bulunan işletmelerin genel dağılımı verilmiştir. İldeki en önemli iktisadi faaliyet perakende ticaret sektörü olmuştur. Bu başlık altında ise en önemli faaliyetler şunlardır: bakkal, manifatura ve tuhafiyeciler, elbiseci ve fırın vb. Erzurum’da bu başlık altında bulunan en önemli ticari kuruluşlar bakkalidir. Erzurum’da 1963 yılında 409 adet bakkal bulunmaktadır. İlin birçok bölgesinde bulunan bakkallar ticareti canlı tutmuştur. Bu bakkallarda genelde 1- 2 kişi çalışmaktadır. Perakende sektöründe 2.sırada yer alan manifaturacılar ise genellikle ilin Taşmağazalar mevkiinde konumlanmıştır. Erzurum’da 156 adet manifaturacı ve tuhafiyeci bulunmaktadır. Bu kategori de 3. olarak en çok bulunan ticari kuruluşlar elbisecilerdir. Bu dönemde Erzurum da 90 tane elbiseci bulunmaktadır. Bunlar yoğun olarak **Taş mağazalar** caddesi civarında bulunmaktadır. Bir diğer önemli faaliyet alanı ise fırındır. Erzurum’da 1963 yılında 45 adet fırın bulunmaktadır. Bu fırınların çoğunluğunu ise daha çok mahallelere özgü fırınlar oluşturmaktadır. Erzurum ilinde 1963 yılında en çok faaliyet gösteren 2.alan ise imalat sanayi alanıdır. Bu dönemde imalat sanayinde yer alan en önemli faaliyetler şunlardır: terzi, oto tamircileri, ayakkabı imalatı, mobilya ve tahta sanayi, vb. Erzurum’da imalat sanayide en yaygın olan faaliyet alanı terziliklidir. 1963 yılında 289 tane terzi bulunmaktadır. Bunlar genelde ilin nüfus bakımından kalabalık olduğu bölgelerde toplanmıştır. Diğer önemli faaliyet olan oto

⁶⁴ Abdurrahman Zeynal, **XIX-XX. Yüzyılda Erzurum Ekonomisi**, 1. Basım, İstanbul: Bayrak yayıncılık, 2011, s.103-116.

⁶⁵ Arıkan, s.60.

tamircileri de ilin bir nakliye ve lojistik merkezi olmasından dolayı önemli bir sektör olmuştur. 3. önemli sektör ise ayakkabı imalatı alanıdır. Bu alanda özellikle deri fabrikaları ve kara lastik fabrikaları dikkat çekmektedir. İldeki diğer önemli faaliyet alanı olan mobilya sanayi de hem ilin hem de bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.⁶⁶

Erzurum'da bulunan diğer bir faaliyet olan toptan ticarete ise genel olarak kereste, sebze ve kantariye sektörlerinde faaliyet gösteren kuruluşlar faaliyet göstermiştir. Kereste sektörü bölgenin ihtiyaçlarına da cevap veren bir yapıya sahip olmuştur. Ayrıca ilin önemli bir lojistik ve cazibe merkezi olmasından dolayı çok sayıda kantariye kuruluşu da faaliyet göstermiştir.

1970'li yıllara dek Erzurum da kurulan işletmeler genelde küçük işletmeler ve imalathaneler özelliği taşımıştır. Ancak 1969 yılında **Aşkale Çimento'nun** kurulmasıyla beraber Erzurum bu alanda büyük bir atılım yapmıştır. Kurulduğu dönemden sonra hızla büyümeye başlayan **Aşkale Çimento** hem istihdama katkı sağlamış hem de ilin ticari hayatını hareketlendirmiştir. Bununla birlikte Aşkale Çimento, 2008–2010 yılları arasında Türkiye'de en büyük ilk 500 firma arasına girmeyi başarmıştır. 1975 yılında **Ergaz** şirketi kurulmuştur. Bu şirket Erzurum'un ve bölgenin tüp ve petrol ürünlerine ulaşmasında kolaylıklar sağlanmıştır. Bu kuruluşu ait birçok benzin istasyonunda çok sayıda insan istihdam edilmiştir. İzleyen yıllarda ise Erzurum'da **Organize Sanayi Bölgesi** kurulması amaçlanmış ve 1975 yılında bu bölge kurulmuştur. Ancak bölgenin tamamlanması 1982 yılına kadar devam etmiştir. Organize sanayi bölgesi yaklaşık 132 hektar arazi üzerine kurulmuştur. Bu sanayi bölgesinde 2014 yılında 5000 kişi çalışmaktadır. Ağırlıklı olarak gıda ürünleri üretimi, iletişim hizmetleri, kauçuk ve plastik sanayi ile basım ve dağıtım alanında kuruluşlar bulunmaktadır.⁶⁷ 24 Ocak 1980 tarihinde Turgut Özal'ın açıkladığı kararlarla Türkiye'de ekonomik alanda bir anlayış değişikliğine gidilmiştir. Daha önce uygulanan ithal ikameci sistem terk edilmiş ve serbest piyasa ekonomisine geçiş sağlanmıştır. Bununla birlikte ihracat ve rekabet odaklı bir ekonomi politikası benimsenmiştir. Ancak bu politikalar 1980 sonrası Erzurum açısından hiç de olumlu sonuçlar doğurmamıştır.

⁶⁶ Arıkan, s.60-75.

⁶⁷ ETSO, 2. Erzurum Çalıştayı ve Ortak Akıl Platformu Sunumları, s.37.

Erzurum ilinde sanayi sektöründeki firmalarda %29'luk oranla gıda ürünleri imalatının ön plana çıkmaktadır. Bir başka önemli sektör ise diğer metalik olmayan ürünlerin imalatı sektörüdür. Bu sektörleri madencilik ve taş ocakçılığı sektörleri takip etmektedir.⁶⁸

Erzurum ilinde yer alan önemli imalat sanayi üretim tesisleri şunlardır⁶⁹:

- Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı (yapılarda kullanılan plastik malzemeler ve plastik şişeler)
- Ev iç dekorasyonunda kullanılan malzemeler (çelik kapı, ısıtma sistemleri, inşaat malzemeleri)
- Gıda ürünleri ve içecek imalatı (et ve mamulleri, süt ve mamulleri)
- Tekstil ürünleri imalatı (hazır giyim ürünleri ve çorap üretim tesisleri)
- Metalik olmayan ürünler üretimi (bu ürünler genelde inşaat ve peyzaj çalışmalarında kullanılan maddeler)
 - Basım ve yayım işleri (her türlü basılı yayın; kitap, dergi, gazete)
 - Kimyasal madde ve ürünlerinin imalatı (temizlik ve ev dekorasyon malzemeleri)
- Motorlu kara taşıtı ve tarımsal aletler ürünleri üretimi Ana metal ürünleri imalatı

Sanayi sektöründe faaliyet gösteren işletmeler imalat sanayi alanında yoğunlaşmıştır. Bu sektörün hammaddesi tarım ve hayvancılık kaynaklı ürünlerden oluşmaktadır. Bununla birlikte Erzurum'un doğal kaynaklarını kullanmaya yönelik maden ve maden işletmeciliği yönünde üretim yapan işletmeler önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Erzurum'da son yıllarda tekstil üretimine yönelik ürünlerin üretimi de artmaktadır. Sanayi sektöründeki işletmeler genelde Kobilere dayanmaktadır. Bu

⁶⁸ T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu, 2014, [http://www.tarsusticaretborsasi.com/DOSYALAR/pdf/81%20IL%20SANAYI%20DURUM%20RAPORU.pdf\(06.09.2016\)](http://www.tarsusticaretborsasi.com/DOSYALAR/pdf/81%20IL%20SANAYI%20DURUM%20RAPORU.pdf(06.09.2016)) s.166.

⁶⁹ T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu, s.165.

tesislerdeki üretim daha çok bölgesel pazara hitap etmektedir. Ayrıca bu tesislerde oldukça düşük istihdam olanakları sunmaktadır.

Tablo 23: Erzurum İlinde Açılan ve Kapanan Şirket Sayıları (2010-2015)

Yıl	Açılan Şirket Sayısı	Kapanan Şirket Sayısı
2010	366	442
2011	437	240
2012	327	246
2013	378	465
2014	372	661
2015	428	337

Kaynak: ETSO

Tablo 23'te Erzurum'da 2010–2015 yılları arasında açılan ve kapanan şirket sayıları verilmiştir. 2010 yılında açılan şirket sayısı 366 olmuştur. Bu şirketlerin genel dağılımında genel olarak küçük ve orta ölçekli şirketlerin sayıca fazla olduğu değerlendirilmektedir. 2010 yılında kapanan şirket sayısı ise 442 olmuştur. Kapanan şirketlerin türlerin de açılan şirketlere benzer nitelikler taşıdığı düşünülmektedir. 2010 yılında Erzurum'da toplam şirket sayısında bir düşüş görülmüştür. 2011 yılında ise özellikle Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları nedeniyle şirket sayıları bir önceki yıla göre yaklaşık 200 adet artmıştır. Bu durumda organizasyon neticesinde Erzurum'da ticari hareketliliğin yaşanmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2014 yılında ise şirket sayısında ciddi bir azalma olmuştur. 2014 yılında ise bir önceki yıla göre şirket sayısı 289 azalmıştır. 2014 yılında Erzurum'da toptan ve perakende sektöründe ciddi daralma olmuştur. İlin ticaret hacmi ciddi olarak azalmıştır. Bu daralma da Türkiye'de görülen büyüme oranlarının azalması ve bu nedenle ekonomide görülen dalgalanmaların etkili olduğu düşünülmektedir. 2015 yılında Erzurum'da ticari alanda bir toparlanma olmuştur. 2015 yılında şirket sayısı bir önceki yıla göre 91 artmıştır. Verilen periyottaki şirket sayıları incelendiğinde, ilde faaliyet gösteren şirketlerin sayısının 2010 yılı başlangıç seviyesinden daha alt seviyelerde olduğu görülmektedir. İlde faaliyet gösteren

firma sayısında görülen bu azalmanın en büyük sebebi ildeki firmaların rekabet yeteneklerinin eksik olması olarak açıklanmaktadır. Bu alanda gerçekçi ve yenilikçi çalışmaların yapılmasının ilin ekonomik hayatına olumlu sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

Erzurum’da varlığını sürdüren **Kobiler** ilin ticari hayatının en önemli parçasını oluşturmaktadır. Uygulanan politikalar ve desteklemeler sayesinde önemi daha da artmıştır. Erzurum ilinde faaliyet gösteren **KOSGEB, KUDAKA, DAP** gibi projeler neticesinde de var olan **Kobi** sayılarında ciddi bir artış yaşanmıştır. Türkiye’de özellikle bölgesel ticaretin geliştirilmesinde büyük öneme sahip Kobiler sayesinde Gaziantep ve Denizli gibi iller büyük yol kat etmiş, ihracatta ve üretimde önemli bir seviyeye ulaşmışlardır. Ancak Erzurum’da Kobiler ve Kobilerin finansmanı konusunda yaşanan sıkıntılara paralel olarak kapasitelerinde ciddi bir artış yaşanmamış, daha çok yerel pazara yönelik üretim yapan bir hal almıştır. Bu noktada bölgesel dinamiklerin geliştirilmesi adına Kobiler büyük öneme sahiptir.

Tablo 24: Erzurum İlinin En Çok İhracat Yaptığı Ülkeler (2011–2015) (\$)

En Çok İhracat Yapılan Ülkeler					
Ülke	2011	2012	2013	2014	2015
Azerbaycan	15.871.139,74	28.392.000	16.838.000	12.445.000	6.604.000
Gürcistan	1.719.417,69	2.682.000	4.705.000	2.858.000	3.625.000
Rusya	1.824.602,66	2.894.000	1.363.000	512.000	1.142.537
İran	1.246.062	1.761.000	4.547.000	3.100.000	878.090
Irak	770.013,60	981.000	6.027.000	6.683.000	4.762.000

Kaynak: www.tim.org.tr

Tablo 24’te Erzurum ilinin en çok ihracat yaptığı 5 ülkeye ait istatistikler verilmiştir. Bu 5 ülke arasında Erzurum ilinin en fazla ihracat yaptığı ülke Azerbaycan–Nahcivan’dır. Azerbaycan–Nahcivan ile Erzurum arasındaki mesafenin yakın olması ve tarihi kardeşlik unsurunun olması ticareti etkileyen en önemli etken

olarak görülmektedir. Bu ülkeye olan ihracat 2011 yılında \$15.871.139'dır. Bu ihracat miktarı 2012 yılında \$28.392.000'a çıkmıştır. 2014 yılında ihracatta ciddi bir daralma meydana gelmiştir. 2014 yılında ihracat miktarı \$12.445.000'a gerilemiştir. Bu verilen tarih aralığında en az ihracat yapılan yıl 2015 yılıdır. 2015 yılında ihracat miktarı \$6.604.000'dır. Özellikle sosyal ve siyasi alanda yaşanan problemler, Suriye krizi vb. gibi nedenler ihracatta ciddi miktarda düşüslere neden olmuştur.

Tablo 24'e göre Erzurum ilinin en çok ihracat yaptığı 2. ülke ise Gürcistan'dır. Özellikle Bakü Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattından sonra Türk-Gürcü ilişkileri ciddi oranda gelişme göstermiştir. 2011 yılında Gürcistan'a yapılan ihracat tutarı \$1.719.417'dir. 2013 yılında ihracat artmış ve \$4,705 milyon'a yükselmiştir. Ancak 2014 yılında ihracatta ciddi bir daralma olmuştur. Bu daralmada bölgesel risklerin artması ve Türkiye'de meydana gelen siyasi ve sosyal istikrarsızlıkların etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2014 yılında ihracat \$2,858 milyon olmuştur. İhracatta 2015 yılında artış yaşanmıştır. 2015 yılında Gürcistan'a olan ihracat \$3,625 milyon olmuştur

Tablo 24'te Erzurum'un en çok ihracat yaptığı 3. ülke Irak olmuştur. Irak aslında Erzurum ilinin ihracatında 2000'li yılların başında çok büyük orana sahip bulunmamaktadır. Ancak bölgede yaşanan siyasi olumsuzluklar Erzurum lehine gelişmiş ve Erzurum ihracat miktarını son yıllarda artırmıştır. 2011 yılında Irak'a yapılan ihracat tutarı \$770.013'dir. İhracatta en yüksek rakamlara ise 2014 yılında ulaşılmıştır. 2014 yılında ihracat tutarı \$6,683 milyon olmuştur. İhracatta yaşanan bu artışta bölgede yaşanan savaş ortamının ticaret yollarının yönünü değiştirmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak 2015 yılında Irak'ta savaşın şeklinin değişmesi ve siyasi istikrarsızlığa paralel olarak ihracat miktarı ciddi bir düşüş göstermiştir. 2015 yılında ihracat tutarı \$4,762 milyon olmuştur.

Erzurum ilinin en fazla ihracat yaptığı 4. ülke İran'dır. Özellikle İran-Erzurum arası mesafenin az olması ve İran'dan Erzurum'a olan turizm faaliyetlerinin etkisiyle İran ihracatta Erzurum için önemli bir ülke konumunda bulunmaktadır. 2011 yılında İran'a yapılan ihracat tutarı \$1.246.062'dir. 2013 yılında ihracat rekor seviyeye ulaşmış ve \$4,557 milyon olmuştur. 2015 yılı ise ihracatta bu periyottaki en kötü yıl olmuştur. İhracat tutarı yaklaşık ciddi oranında azalarak \$878.090 olmuştur. Bu noktada ihracat

istatistikleri bölgede yaşanan olumsuz koşullara benzer bir şekilde dalgalanmalar yaşamıştır. 2015 yılında hem Türkiye’de meydana gelen terör olaylarının hem de bölgede yaşanan olumsuz siyasal ve ekonomik koşulların etkisiyle ihracat tutarında ciddi azalmalar görülmüştür.

Erzurum’un en çok ihracat yaptığı 5. ülke Rusya Federasyonu’dur. Bölgesel ve tarihsel bağlar nedeniyle bu ülkeye yapılan ihracat önemli bir paya sahiptir. 2011 yılında Erzurum’un Rusya’ya yaptığı ihracat tutarı \$1.824.602’dır. 2011 yılından sonra ihracatta dalgalı bir seyir görülmüştür. Erzurum’dan Rusya’ya yapılan ihracatın bu denli dalgalı seyir izlemesinde hem Türkiye’de hem de Rusya’da görülen olumsuz ekonomik ve sosyal koşulların etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 25: Erzurum İline Ait İhracatın Sektörlere Göre Dağılımı (2009–2013) (Bin \$)

Yıllar	Tarım ve Ormancılık	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	İmalat	Perakende ve Toptan Ticaret
2009	175	419	23769	-
2010	91	840	37508	-
2011	597	478	21832	-
2012	14	830	45014	1
2013	8866	1141	70204	2

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 25’te Erzurum ilinin ihracatının sektörel dağılımı verilmiştir. Bu sektörler arasında en önemli ihracat sektörü imalat sanayi grubudur. İmalat sanayi; tarım ve maden üretimi sonucu elde edilen maddelerin işlendiği, işe yarar bir hale getirildiği sektör olarak tanımlanabilmektedir. Enerji üretimi, gıda üretimi, otomotiv sanayi, vb. bu grupta yer almaktadır. İmalat sanayi grubunun 2009 yılındaki ihracat tutarı \$23.769.000 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında imalat sektöründeki ihracat

miktarı daha da artmış ve \$70,204 milyon olmuştur. Bu artışta ciddi miktarda devlet teşviklerin artmasının etkili olduğu görülmüştür.

Aynı zamanda ihracat yapılan bölgelerdeki siyasi ve konjonktürel şartların daha olumlu olmasının da bu artışta etkili olduğu düşünülmektedir. Erzurum'da 2. önemli ihracat alanı ise madencilik ve taş ocakçılığı sektörü grubudur. Metalik madenler bakımından ildeki en önemli metalik madenler bakır, molibden, krom ve cıva cevherleşmeleri olarak tespit edilmiştir. İldeki önemli bakır-molibden cevherleşmesi İspir ilçesinde % 0,31 bakır ve % 0,022 Molibden oranı ve 73,6 milyon ton muhtemel rezerve sahip Ulutaş (Vank) bakır-molibden cevherleşmesidir. Narman ilçesinde bulunan cıva yatağı geçmiş yıllarda bir süre işletilmiştir. Aşkale ilçesi ile Palandöken bölgesi krom bakımından önemli potansiyele sahiptir. Buradaki toplam krom rezervi yaklaşık 300.000 tonun üzerindedir. Bu rezervin 200–250 bin tonu işletilmiştir.⁷⁰ Endüstriyel hammaddeler bakımından Erzurum ili özellikle jips, perlit, tuğla-kiremit ve mermer açısından önem arz etmektedir. Aziziye, Aşkale ve Pasinler ilçeleri tuğla-kiremit ve perlit bakımından önemli potansiyellere sahiptir. Bu ilçelerde iyi kalitede toplam 15 milyon ton jeolojik tuğla-kiremit rezervi bulunmaktadır. Pasinler ilçesi ise özellikle perlit bakımından zengin rezerve sahiptir. İlçede genleşme oranı 4,5 ile 12 arasında değişen yaklaşık 117 milyon ton görünür+muhtemel perlit rezervi bulunmaktadır. Jips yatakları il genelinde genellikle Oltu, Aşkale, Narman ve Tortum ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Buralardaki toplam rezerv 20 milyon ton civarındadır. İspir ilçesinde mermer olarak değerlendirilebilecek potansiyele sahip volkanik ve magmatik kayaların varlığı bilinmektedir. Karayazı ilçesinde Şakirköy sahasında kaplama ve döşeme taşı olarak kullanılabilir nitelikte 4,5318 milyon ton görünür mermer rezervi bulunmaktadır.⁷¹ 2009 yılında bu sektördeki ihracat tutarı \$419.000'dır. 2011 yılında ihracatta artış yaşanmasına rağmen Dünya'da bu sektörde ciddi bir daralma olmuştur. 2011 yılındaki ihracat \$478.000 olmuştur. 2011 yılında yaşanan bu daralma da küresel piyasalarda yaşanan kriz ve imalat sanayinde yaşanan yavaşlamanın etkili olduğu düşünülmektedir. Bu yavaşlamanın etkisiyle madencilik sektörü ciddi oranda daralmıştır. Özellikle 2011 yılının ağustos ayına dek madencilik sektöründe fiyatlar çok

⁷⁰ erzurumdayatirim.kudaka.org.tr(15.12.2015)

⁷¹ MTA, Erzurum İli Maden ve Enerji Kaynakları,

[Http://www.Mta.Gov.Tr/V2.0/Turkiye Maden/Maden Potansiyel 2010/Erzurum Madenler.Pdf](http://www.Mta.Gov.Tr/V2.0/Turkiye_Maden/Maden_Potansiyel_2010/Erzurum_Madenler.Pdf) (18.12.2015), s.1-2.

yüksek seviyelerde seyretmiştir. Bu fiyat artışına paralel olarak dünya piyasasında yaşanan daralma Erzurum’u da etkilemiş ve 2012 yılında ihracat düşmüştür. Bu kalemdaki ihracat 2013 yılında rekor düzeyde olmuştur. 2013 yılındaki ihracat tutarı \$1,141 milyon olmuştur.

Erzurum ilinden yapılan diğer önemli ihracat alanı da tarım ve ormancılık sektörüne aittir. Bu sektörde yer alan ürünler ise genel olarak kuru meyve ve mamulleri, hububat, bakliyat ve yağlı tohum ürünleri, zeytin ve zeytinyağı, mobilya, kâğıt ve ağaç ürünlerinin yer aldığı ülke bazlı değerlendirmelerden elde edilmiştir. 2009 yılında bu sektördeki ihracat miktarı \$175.000 olmuştur. 2010 yılında ihracat miktarı ciddi bir miktarda azalarak \$14.000 olmuştur. İhracatta yaşanan bu azalmanın kuraklık etkisinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. İhracat tutarı 2013 yılında ciddi bir oranda artış göstermiş olup \$8,866 milyon olmuştur. 2013 yılındaki bu alandaki ihracat tutarı verilen periyotta en yüksek rakamlarına ulaşmıştır. Bu sektörde yaşanan büyük dalgalanmaların en büyük sebebi 2010 ve 2012 yıllarında yaşanan büyük kuraklıktır. Bu kuraklık etkisiyle özellikle tarımsal üretim ciddi miktarda azalmıştır. Nitekim kuraklık sonrası yıllarda ihracat rakamlarında ciddi iyileşmeler görülmüştür. Ayrıca bu gruptaki ihracatta görülen olağandışı dalgalanmalarda ihracat verilerinin yanlış saptanmasının da etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 26: Erzurum İline Ait İthalatın Sektörlere Göre Dağılımı (2009-2013)(Bin \$)

Yıllar	Tarım ve Ormancılık	Balıkçılık	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	İmalat	Perakende ve Toptan Ticaret
2009	57.308	25	3.165	53.944	173
2010	25912	132	11.864	13934	-
2011	50.3366	3.938	19.429	26963	-
2012	77.801	9	19.832	57.959	-
2013	35.235	508	12.933	21.874	-

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 26’da Erzurum iline ait ithalatın sektörel dağılımı verilmiştir. Erzurum ilinin ithalatında en önemli ürün grubu tarım ve ormancılık sektörü grubudur. 2009 yılında bu sektördeki ithalat tutarı \$57,308 milyon’dır. Bu rakamın bu denli yüksek

olması 2008 yılında yaşanan kuraklığın etkili olmasına bağlanmaktadır. Özellikle tahıl ve hububat alanında yapılan ithalat büyük tutarlara ulaşmıştır. 2010 yılında bu sektördeki ithalat tutarı \$25,912 milyon olmuştur. Bir önceki yıla göre bu denli ciddi bir ithalat azalışı olmasında kuraklık etkisinin azalmasının etkili olduğu düşünülmektedir. 2012 yılında ithalat tutarı \$77,801 milyon olmuştur. Özellikle iç piyasada kuraklık, dış piyasadaki yüksek fiyat ithalat tutarını etkilemiştir. Erzurum ithalatında orman ürünleri de büyük bir önem taşımaktadır. İldeki orman ve orman ürünlerini kullanan firmaların sayısında yaşanan artışa paralel olarak bu ürün grubunun ithalatı da artmıştır. Bu noktada bu ürün grubunun ithalatında yaşanan artış ve azalışlar hammaddeye duyulan ihtiyaç bağlamında değerlendirilmektedir.

Erzurum ithalatında 2. büyük gider kalemini imalat sektörü oluşturmaktadır. Bu noktada ildeki işletmelerin çoğunluğunu oluşturan imalat sektöründe gerekli olan hammadde ithalat yoluyla temin edilmeye çalışıldığı düşünülmektedir. Özellikle makine ve teçhizat alımında ve firmaların modernizasyonunda bu giderlerin oldukça geniş bir yer edindiği düşünülmektedir. 2009 yılında imalat sektöründe ithalat tutarı \$53,944 milyon'dır. Bu azalışta 2010 yılında Erzurum'daki şirket sayısının azalması etkili olmuştur. Bu azalışa paralel olarak imalat sektöründeki ithalat miktarı da büyük oranda azalmıştır. 2011 yılında ise imalat sektöründeki ithalat artmış ve \$26,963 milyon olmuştur. Bu artışta Erzurum'daki imalat sektöründe faaliyet gösteren şirket sayısının artmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2012 yılında Erzurum'da açılan şirket sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu bağlamda ithalat artmıştır. Özellikle yeni kurulan işletmelerin makine ve teçhizat giderleri oluşmuştur. 2012 yılında bu alandaki ithalat tutarı \$57,959 milyon olmuştur. 2013 yılında ise Erzurum'da kapanan şirket anlamında ciddi bir artış yaşanmıştır. Nitekim bu sonuçlar da ithalatta azalma meydana getirmiştir. 2013 yılında imalat ithalatı \$21,874 milyon olmuştur.

Erzurum ithalatında 3. önemli gider kalemi ise madencilik ve taş ocakçılığı sektöründedir. Erzurum'da bu sektörün en önemli kalemini "**kömür**" ithalatı olmuştur. Erzurum'da doğalgaz sistemi mevcut olmasına rağmen bazı mahallelerde kömür kullanılmaktadır. Özellikle kışların sert geçtiği ilde kömür kullanımı hala daha önemli bir düzeyde bulunmaktadır. Erzurum'da bulunan binaların ısı yalıtımı konusunda

yeterince iyi durumda olmaması, insanların doğalgaz yerine kömür kullanmasının temel nedeni olarak düşünülmektedir. Çünkü ısı yalıtımının iyi olmadığı bir binada doğalgaz maliyeti çok yüksek olmaktadır. Bu sektördeki diğer maden ürünlerinin ithalatı kömüre göre oldukça düşük olduğu düşünülmektedir. Kömür ithalatında kalorisi yüksek olan **kok kömürü** tercih edilmekte olup bunun en önemli tedarikçisi de Rusya'dır.⁷² 2009 yılında bu alandaki ithalat tutarı \$3,165 milyon'dur. 2010 yılında ithalat tutarı dış piyasalarda meydana gelen olumsuz durumdan etkilenmiştir. Maden ürünlerinin fiyatının artması ithalat tutarını da etkilemiştir. Aynı zamanda iç tüketimde yaşanan dalgalanmalara paralel olarak ithalat tutarı artış göstermiş ve ithalat 2011 yılında \$19,429 milyon olmuştur. Küresel piyasalarda yaşanan durgunluk ve maden fiyatlarındaki artış 2012 ağustos ayına dek sürmüştür. 2012 yılının ardından dünya maden piyasasında yaşanan olumlu gelişmeler ve iç tüketimin azalmasıyla doğru orantılı olarak ithalat tutarı azalmış ve 2013 yılında \$12,933 milyon'a gerilemiştir.

Bu bölümde Erzurum ilinin ticaret ve sanayisini ilgilendiren birçok farklı veri kullanılarak ilin sanayi ve ticaret yapısı derinlemesine analiz edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu alanda akademik anlamda çok fazla yayının bulunmamasından dolayı yalnızca resmi veriler detaylı olarak analiz edilmiş ve akademik bir perspektife uygun analiz yapılmaya çalışılmıştır.

3.5. Turizm

Erzurum, doğal ve tarihi güzellikleri ile her yıl birçok turiste ev sahipliği yapmaktadır. Sanayi ve istihdamda görülen eksiklere rağmen Erzurum turizm açısından nispeten iyi konumda bulunmaktadır. Ancak sahip olduğu turizm potansiyelinin daha iyi bir şekilde kullanıldığında turizmin daha iyi bir seviyeye geleceği düşünülmektedir. Erzurum'un turizm olanakları açısından bazı ana başlıklar altında incelenmesi Erzurum'da turizmin analizini daha işlevsel kılacaktır. Bunlar:

- i. Kış turizmi
- ii. Kültür-tarih turizmi
- iii. Doğa turizm
- iv. Termal turizm

⁷² <http://www.haberhayat.net/kok-komuru-en-cok-rusyadan-aliniyor.html>(19.03.2016).

Kış turizmi, Erzurum ilinin en önemli turizm faaliyetlerinden biridir. Erzurum, sahip olduğu doğal olanaklar bakımından Türkiye'nin ve Dünya'nın en önemli kış turizm merkezlerinden biri konumunda bulunmaktadır. Ayrıca Erzurum'da bulunan kayak pistleri uzunluk bakımından Dünya'nın en önemli pistleri arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Erzurum'daki kar tanelerinin yapısı da kış turizmi için oldukça elverişli koşullar sağlamaktadır. Yaklaşık 150 gün olan kayak sezonu, kış turizmi açısından oldukça uzun bir dönem sunmaktadır. Bununla birlikte Erzurum, kış turizmi açısından 2 ana merkeze sahiptir.

Bunlardan birincisi Palandöken dağında ilin merkezine 6 km uzaklıkta bulunan kayak tesisleridir. Erzurum'a gelen turistler içinde havalimanından servis imkânı sunulmaktadır. Palandöken'de bulunan kayak pisti, Dünya'nın en uzun pist mesafesine sahip pisti olarak tescillenmiştir. Yaklaşık pist uzunluğu toplam 28 km uzunluktadır. Pistin sahip olduğu yükseklik 2150 metre ile 3100 metre arasında yer almaktadır. Ortalama kar derinliğinin 2-3 metre olması ve kışın havanın çok soğuk olması nedeniyle kış turizmi için uygun olanaklar sunmaktadır. Kayak alanı olarak yaklaşık 2390 hektar bir alana sahiptir. Pist sahip olduğu yapısından dolayı **Kuzey Alpin kayak** ve **snowboard** türünde sporlarına uygun koşullar bulunmaktadır. Sahip olduğu 16 mekanik araç imkânıyla saatte 8500 kişinin aynı anda kayak yapma imkânı sağlamaktadır. Palandöken kayak merkezinde 5 adet otel bulunmakta olup bunların hepsi 3 yıldız ve üzerinde olan otellerdir. Bu otellerden 2 tanesi 5 yıldızlı olup diğer 2 tanesi 4 yıldızlı, bir otel ise 3 yıldızlıdır. Diğer önemli kış turizmi merkezi Konaklı'da bulunmaktadır. Konaklı, Erzurum-Çat karayoluna yakın bulunan ve Teke deresi mevkiinde konumlandırılmış bir merkezdir. İl merkezine 17 km, havaalanına ise 24 km uzaklıkta bulunmaktadır. Konaklı kayak merkezi 2000-3250 metre arasında bulunan yükseltisi ile kış turizmine hizmet etmektedir. Pistlerde bulunan kar kalınlığı ise ortalama 2-3 m'dir. Sahip olduğu pist yapısı **slalom**, **giant slalom** ve **süper g** tarzlarında sporlara olanak sağlamaktadır. Konaklı'da bir saatte 12 bin kişinin aynı anda kayak yapmasına olanak sağlayan gelişmiş mekanik altyapı bulunmaktadır. 2011'de yapılan Üniversitelerarası Kış Olimpiyatlarından sonra bölge ciddi olarak gelişmiştir.

Bununla birlikte Erzurum'da kış turizmi açısından farklı alanlar da bulunmaktadır. **Atlama kulesi** Türkiye'deki tek atlama kulesi olma özelliğine sahiptir. Atlama kuleleri bölgesinde 2 adet kule bulunmakta olup bunlardan biri 95 metre olan (K95) kulesi ve 125 metre olan (K 125) kulelerdir. Bunlara ek olarak bölge 3 adet antrenman kulesine bulunmaktadır. Bunlar 25 m, 40 m ve 60 m yüksekliğe sahiptir. Diğer önemli merkezlerden biri ise buz hokeyi merkezidir. Toplam 3500 kişi kapasitesine sahip olan merkezlerde birçok spor faaliyeti yapılmaktadır. Ayrıca **Kandilli beldesinde** bulunan tesisler de turizm açısından oldukça önemlidir. Kandilli 'de bulunan merkezde kayaklı koşu ve biathlon aktiviteleri yapılabilmektedir. Bu merkezde 90 kişilik yatak kapasitesine sahip bir barınma merkezinin yansın kafeterya, spor merkezi ve sağlık hizmetlerinin bulunduğu bir kompleks bulunmaktadır. Bu tesislerden birçoğu 2011 üniversite kış olimpiyatları için yapılmıştır.⁷³ Bu alandaki tesislerin kullanımı son yıllarda ciddi oranda artmıştır. Bu artışta ilde yapılan olimpiyat sonrası artış dikkat çekicidir. Olimpiyatlar sonrasında ilde olimpik sporlara gösterilen ilgi dikkat çekici oranda artış göstermiştir.

⁷³ Kudaka, Winter Tourism Erzurum-Erzincan-Bayburt, <http://www.Kudaka.Org.Tr/Ekler/28ccc-Erzurum-Erzincan-Bayburt-Tourism-Potential.Pdf>(15.12.2015), s.12-31.

Harita 1: Erzurum Kış Turizmi Merkezleri⁷⁴

⁷⁴ Kudaka, Winter Tourism Erzurum-Erzincan-Bayburt, s.11.

Erzurum bir diğer önemli turizm faaliyeti olan **kültür ve tarih turizmi** açısından da büyük olanaklar sunmaktadır. Erzurum’da bulunan birçok cami, medrese, türbe, han, hamam gibi mekânlar her yıl birçok turiste ev sahipliği yapmaktadır. Camiler, Erzurum tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bunlardan bazıları **Ulu Cami**, Kale Mescidi, **Lala Paşa Cami**, Murat Paşa Cami, Gürcükapı Cami, Caferiye Cami ve Kurşunlu Camileridir. Özellikle Ulu Camii ve Lala Paşa Camileri her yıl ziyaretçi akınına uğramaktadır. Erzurum’un diğer önemli tarihi mekânlarından biri ise medreselerdir. İlin en önemli ve tanınmış medresesi ise **Çifte Minareli Medresedir**. Diğer önemli medreselerden bazıları ise Ahmediye medresesi, Kurşunlu medresesi, Pervizoğlu Medresesi ve Şeyhler Medresesidir. Diğer bir önemli tarihi eser grubu ise türbelerdir. **Abdurrahman Gazi Türbesi**, Ebu İshak-ı Kazuruni Türbesi ve Habipbaba Türbeleri önemli dini merkezler olarak bilinmektedir. **Üç Kümbetler**, Erzurum’daki en önemli türbelerden biri olarak sayılmaktadır. Bu bölgede 3 adet kümbet bulunmakta olup en büyüğünün **Emir Saltuk’a** ait olduğu tahmin edilmektedir. Diğer önemli kümbetler ise; Cincime Sultan Kümbeti, Rabia Hatun Kümbeti, Ahi baba Kümbeti, Mehdi Abbas Kümbeti, Ane Hatun Türbesi ve Mahmud Paşa Türbesidir.⁷⁵

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasına rağmen Erzurum merkezinde Selçuklu döneminden kalan hiçbir han bulunmamaktadır. Erzurum’da Osmanlı dönemine ait çok sayıda han bulunmaktadır. Erzurum’da bulunan hanlar daha çok Osmanlı dönemine aittir. Osmanlı dönemindeki hanlardan ise en önemlisi **Rüstem Paşa Hanıdır**. Bu han **Taşhan** adıyla bilinmekte olup günümüzde **Oltu taşından** yapılmış eşyaların satıldığı birçok dükkânı içinde barındırmaktadır. Erzurum’da tarihi öneme sahip diğer bir yapı grubu da hamamlardır. Erzurum’da bulunan hamamların en önemlisi tarihi Boyahane hamamıdır. Diğer önemli hamamlar ise; Lala Paşa Hamamı, Kırkçeşme hamamı, Küçük Hamam, Saray Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Gümrük Hamamı, Tahta Hamamı, Cafer Efendi Hamamı, Ayas Paşa Hamamı, Çifte Göbek Hamamı, Şeyhler Hamamı, Pastırmacı Hamamıdır.⁷⁶

⁷⁵ Rahmi Hüseyin Ünal, “Erzurum (Mimari)” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Y.1995, s.332.

⁷⁶ Ünal, s.333.

Erzurum’da turizm açısından 3. önemli kategori ise doğa turizmi alanına aittir. Erzurum 1850 metrelik ortalama kent merkezi rakımıyla, dünyada deniz seviyesinden yüksekte kurulmuş **213 kent arasında** Sri Lanka’nın Nuwara Eliya kentinin ardından **49’uncu**, Türkiye’de ise Van-Başkale’den sonra **2. sırada** yer almaktadır. Erzurum ilinin en yüksek noktası olan İspir–Erzurum arasında yer alan 3239 metre rakımlı “**Mescit Dağları**” esas alındığında ise, Dünya sıralamasında **213 kent arasında 16. sıraya** yükselmektedir. Bu sıralama Erzurum’un doğa turizmi potansiyeli açısından bir “**Alpin Bölge**” olması, uluslararası düzeyde markalaşmasına katkı sağlayacak niteliktedir. Erzurum’da ülkenin en önemli kayak merkezlerinden biri olan Palandöken Dağı, Tortum Şelalesi, Yedigöller, Çoruh Kanyonları, Narman Peri Bacaları, zengin bitki örtüsü, kuş, kelebek gözlem alanlarına sahip dağları, yaylaları ve mağaraları ile kırsal turizme oldukça elverişli bir yapıya sahiptir.⁷⁷ Birçok farklı iklim ve bitki örtüsüne ev sahipliği yapan Erzurum, doğa turizmi açısından da oldukça önemli bir tabiat varlığına ev sahipliği yapmaktadır. Karadeniz iklimi görülen Kuzey ilçelerinde tabiat güzellikleri bakımından oldukça fazla alan bulunmaktadır. 2011 yılında yapılan Üniversitelerarası kış Olimpiyatlarında tabiat varlıklarının da tanıtımı yapılmış ve son yıllarda tabiat ve doğa turizmi anlamında ciddi bir turist artışı gözlemlenmiştir. Tablo 27’de Erzurum’da bulunan doğa turizm alanlarını içeren bilgiler sunulmuştur.

⁷⁷ Orman ve Su İşleri Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü 13. Bölge Müdürlüğü, Erzurum Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023, 2013, s 32.

Tablo 27: Erzurum İli ve İlçeleri Doğal Güzellikler Matrisi⁷⁸

İlçe DG	Y	Az	Ho	Aş	Pz	İ	Oltu	Olur	To	U	Hı	Ç	Kç	Ky	Pd	Ş	N	Te	Pa	Kk
DT	17	13	3	7	16	26	10	9	17	23	5	2	1	2	13	3	5	1	4	1
R					+	+			+	+										
M						+		+		+				+						
Db		+			+	+				+										
Dyg	+					+	+	+		+					+				+	
Pg		+	+		+	+			+	+										
Yk		+								+										
Ddg	+	+		+	+	+			+	+					+					
P									+	+										
Ay						+	+	+		+										
Keg	+			+	+	+				+					+					
Kug	+			+	+	+			+	+										
Sob			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	
Mp	+														+					
Ksp	+														+					
Aks	+														+					
Eş										+										
Eg		+				+			+											
Bg	+	+					+	+			+				+		+		+	
Ta			+	+	+														+	+
Yhg						+	+					+								
Gyh	+			+	+	+			+	+					+					
Bg		+			+					+										
Yp	+	+				+														
Pa	+	+			+	+	+	+	+	+					+					
Ebg						+			+	+					+		+			
Kp				+		+	+	+	+	+						+	+			
Çş																+				
As		+			+	+	+	+												
Arm	+					+			+	+										
Dbk						+														
Yg	+	+			+	+				+										
Ts	+				+	+	+	+	+	+	+				+					
Şg									+											
Pd	+	+			+	+	+		+	+	+				+					
Jd										+							+			
Bgi	+					+			+	+	+				+					
Agu	+	+			+	+				+										
Mk										+										

⁷⁸ Erzurum Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü 13. Bölge Müdürlüğü, Erzurum Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023, s.46-48.

Tablo 28: Tablo 27’deki Kısaltmaların Açık Halini Gösteren Tablo Anahtarı

Kısaltma	Açık Hali	Kısaltma	Açık Hali
Dt	Değerler Toplamı	Y	Yakutiye
R	Rafting	Az	Aziziye
M	Mağaracılık	Ho	Horasan
Db	Dağ Bisikletçiliği (Db)	Aş	Aşkale
Dyg	Dağ-Yayla Gezisi İmkânı	Pz	Pazaryolu
Pg	Peyzaj Güzelliği/Fotosafari	İ	İspir
Yk	Yaylada Konaklama/Kamping	To	Tortum
Ddg	Düzenlenmiş Doğa Gezisi Rotası	U	Uzundere
P	Pansiyonculuk(P)	Hı	Hıms
Ay	Aktif Yaylacılık(Ay)	Ç	Çat
Keg	Kelebek Gözlemciliği İmkânı	Kç	Karaçoban
Kug	Kuş Gözlemciliği İmkânı	Ky	Karayazı
Sob	Sportif Olta Balıkçılığı İmkânı	Pd	Palandöken
Mp	Milli Park Vb Sahalar(Mp)	Ş	Şenkaya
Ksp	Kış Sporları Potansiyeli(Ksp)	N	Narman
Aks	Aktif Kış Sporları Merkezi	Te	Tekman
Eş	Estetik Şelale Bulunan Yerler	Pa	Pazaryolu
Eg	Estetik Göl/Baraj Olan Yerler	As	Av Sporları
Bg	Botanik Gezilerine Uygun Saha	Ar.M	Arkeolojik Merkez
Ta	Tescilli Avlak Sahası (Avs)	Dbk	Dokusu Bozulmamış Kırsal Miras
Yhg	Yabana Hayatı Geliştirme Sahası	Yg	Yaya Gezi İmkânı (Y)
Gyh	Garantili Yaban Hayatı Gözlemi	Ts	Tarihi Eserler, Sit Alanı (Ts)
Bg	Bisikletle Gezinti	Şg	Şelale Görme İmkânı
Yp	Yamaç Paraşütü	Pd	Peyzaj Değeri Yüksek Yerler,
Pa	Piknik Alanları	Jd	Jeolojik Ve Jeomorfolojik Değerler
Ebg	Endemik Bitkilerin Gözlemi	Bgi	Botanik Gezisi İmkânı (Bt)
Kp	Köy Pazarları	Agu	Atla Geziye Uygun (At)
Çş	Çayır Şeklinde Gruplanmış Dağ Çiçekleri Gezisi	Mk	Muhafaza Karakterli Korunan Alanlar
DG	Doğal Güzellikler		

Tablo 27’de ilk olarak dikkati çeken ilçe İspir’dir. İspir, sahip olduğu doğal güzellikleri bakımından Erzurum’un en önemli ilçesidir. İspir’in barındırdığı doğal güzelliklerinde hem Karadeniz iklim tipinin hem de sahip olduğu yer şekillerinin etkisi büyüktür. Özellikle Çoruh nehri bu ilçedeki doğal güzelliklere etki eden en büyük faktörlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle İspir, Erzurum’un yeşil varlığı bakımından en önemli ilçelerinden biri konumundadır. İlçede kış sporlarına uygun alanlar dışında doğal güzelliklerin çoğu mevcuttur. Tablo 27’de yer alan diğer önemli ilçe olan Uzundere’de İspir’e benzer özellikler taşımaktadır. Sahip olduğu dağlık ve iklimsel yapı doğa turizmi açısından büyük olanaklar sunmaktadır. Diğer önemli ilçe olan Yakutiye’de ise daha çok insan eliyle oluşturulmuş alanlar bulunmasına rağmen önemli doğal turizm alanları da bulunmaktadır.

Erzurum'un turizm açısından 4. önemli turizm çeşidi ise **termal turizmdir**. Termal turizm için uygun bölgeler genelde fay hatlarının hala aktif olduğu bölgelere yakın bölgelerdir. Erzurum bu termal sular bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Özellikle suların sahip olduğu klor-sodyum ve bikarbonat suyun kalitesini artıran bir niteliğe sahiptir.⁷⁹ Erzurum sahip olduğu bu zengin yeraltı sularından yeterince faydalanamamaktadır. İnsanlar birçok termal alanda genelde ilkel ve sağlıksız koşullarda sulardan istifade etmektedir. Erzurum'da **çermik** olarak nitelendirilen kaplıcalar, Erzurum halkının en önemli turizm aktivitelerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Özellikle yaz mevsiminde hafta sonu kaplıcalarda doluluk oranı oldukça yüksektir. Tablo 29'da Erzurum ilinin sahip olduğu termal havzalar ile ilgili veriler sunulmuştur. Tablo 29'un analizinde ise bölgede çıkarılan suların genel özelliklerine ve tesislerin durumuna ilişkin bilgiler verilecektir.

Tablo 29: Erzurum'un Önemli Termal Alanları(2010)⁸⁰

Sıra No.	Cinsi	Yeri	Sıcaklık(°c)	Debi (Lt/Sn)	Açıklama
1	Termal Su	Pasinler (Sondaj)	40-43	325	Termal Otel ve Kaplıca
2	Termal Su	Aziziye (Sondaj)	38	75	Termal Otel ve Kaplıca
3	Termal Su	Hamamderesi-Küçüktüy	30	22	Tesis Yok
4	Termal Su	Akdağ	30	5	İlkel Tesis
5	Termal Su	Arzutı	31	5	İlkel Tesis
6	Termal Su	Köse Mehmet	25	10	Tesis Yok
7	Termal Su	Hölenk (Çat)	32	4	Tesis Yok
8	Termal Su	Olur	38	5	Tesis Yok
9	Termal Su	Köprüköy	27	10	Çamur Havuzları
10	Termal Su	Meman (Tekman)	45	2	İlkel Tesis
11	Termal Su	Hamzan (Tekman)	56	12	İlkel Tesis
12	Termal Su	Çimenözü (Çat)	33-56	14	İlkel Tesis
13	Termal Su	Hızır İlyas (Horasan)	57	11	İlkel Tesis

⁷⁹ Süleyman Toy, Selim Çatakçı, Emine Bilgen Eymirli, Murat Karapınar, Erzurum Termal Turizm Potansiyeli, Kudaka, Erzurum, 2010, [http://www.remote.ikg.gov.tr/upload/2011-05/34db5c5f-6282-4cba-ae66-54ba1b3cbf28.pdf\(15.12.2015\)](http://www.remote.ikg.gov.tr/upload/2011-05/34db5c5f-6282-4cba-ae66-54ba1b3cbf28.pdf(15.12.2015)), s.7.

⁸⁰ Toy ve diğerleri, s.8.

Pasinler, Erzurum'un en önemli termal havzalarından biridir. Pasinler, sondajla çıkarılan suyun debisinin fazla olmasından dolayı her yıl birçok yerli ve yabancı turiste ev sahipliği yapmaktadır. Son yıllarda yapılan yeni yatırımlarla bölgenin termal kaynaklarının kullanımı artmıştır. Pasinler merkezde bulunan kaplıcalar uzun senelerden beri insanlara hizmet etmektedir. Ayrıca bölgede bulunan termal kaynaklara yakın bir yerde konumlandırılmış olan piknik ve mesire alanları, birçok yerli ve yabancı turiste hem günü birlik hem de kamp şeklinde yapılan konaklamalara olanak sağlamaktadır. Pasinler'de bulunan termal kaynaklar günlük 35 bin kişilik bir kapasiteye sahiptir. Pasinler'de bulunan termal kaynak suyunun romatizmalı hastalıklara, sinir ve kas yorgunluğuna, metabolizma hastalıklarına iyi geldiği tespit edilmiştir. Erzurum'da bulunan diğer önemli termal alan ise Erzurum'un Aziziye ilçesinde bulunan kaynaktır. Uzun yıllar boyunca ilçeye adını vermiş olan kaynaklar ilçenin gelişmesinde ve dönüşümünde büyük bir öneme sahiptir. Son yıllarda ilçe belediyesinin çalışmaları sonucu yenilenen ve daha modern bir hale gelen kaplıcalar daha çok ziyaretçiyi çeker bir hal almıştır. Aziziye ilçesinde bulunan kaynak günlük 7200 kişinin yararlanabileceği bir alt yapıya sahiptir. Erzurum'da bulunan önemli termal sahalardan olan Köprüköy ise diğer termal kaynaklardan farklı bir özelliğe sahiptir. Bölgede bulunan termal kaynak günlük 3600 kişinin kullanabileceği bir olanağa sahiptir. Ayrıca bölgede bu termal su imkânına ek olarak şifalı bir çamur da bulunmaktadır. Birçok hastalığa iyi gelen bu çamur, bölgenin turizm potansiyelini artıran bir özelliğe sahiptir.⁸¹ Erzurum'da termal turizm açısından en büyük problem hiç kuşkusuz tesisleşme eksikliğidir. Bölgede bulunan termal kaynakların zengin içeriğine ve faydalı özelliklerine rağmen kaynaklar yeterince verimli olarak kullanılamamaktadır. Son yıllarda kamu ve özel yatırımlarıyla daha da gelişen bu turizm alanı yapılacak olumlu tanıtım etkinlikleriyle beraber Erzurum'da işsizlikle mücadelede olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Erzurum sahip olduğu turizm potansiyeli açısından Türkiye'nin en önemli illerinden biridir. Son yıllarda artan turizm faaliyetleri nedeniyle kente büyük bir önem verilmiş ve turizm ekonomik gelişme ve büyüme açısından lokomotif sektör olarak belirlenmiştir. 1980 sonrası dönemde hızla gelişen ve büyüyen Erzurum'da en önemli

⁸¹ Toy ve diğerleri, s.10,13,16-17.

sektörlerden biri olan turizm il ekonomisine büyük bir katkı sağlamaktadır. Erzurum, sahip olduğu turizm potansiyelini yeterince kullanamamaktadır. Ulaşım ve konaklama koşullarının gelişmesine rağmen hala istenilen başarı tam olarak elde edilememiştir. Türkiye’de yaşanan olumsuz sosyal ve ekonomik koşullar turizmi olumsuz etkilemiştir. Tablo 30’da Erzurum iline 2000–2015 yılları arasında gelen turist sayılarına ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo 30: Erzurum İlinde Turistik İşletme Belgeli Otellere Gelen Yerli ve Yabancı Turist Sayısı (2000–2015) (Kişi)

Yılı	Yerli	Yabancı	Toplam
2000	143.882	9500	153.382
2001	115.298	8467	123.765
2002	143.997	14.441	158.438
2003	127.201	13.096	140.297
2004	145.086	22.892	167.978
2005	148.475	37.263	185.738
2006	142.059	14.883	156.941
2007	165.850	15.866	181.685
2008	154.190	21.540	175.730
2009	133.598	22.197	155.795
2010	185.280	22.512	207.792
2011	193.975	27.072	221.047
2012	198.095	24.244	222.339
2013	191.161	31.011	222.572
2014	179.186	28.066	207.252
2015	160.787	22.890	183.677

Kaynak: Erzurum İl Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü

Tablo 30'un analizinde ilk olarak yerli turist sayısında meydana gelen dalgalanmalar incelenecektir. Tablo 30'da 2000 yılının ardından ilk düşüş 2001 yılında yaşanmıştır. Bu düşüşte 2001 yılında meydana gelen ekonomik krizden dolayı insanların tatil planlamalarını ertelemesinin etkili olduğu düşünülmektedir. 2001 krizinde Türkiye ekonomisi büyük bir darboğaza girmiş birçok işletme kepenk kapatmak zorunda kalmıştır. Bu krizde Türkiye IMF'den ve Dünya Bankasından yardım istemek durumunda kalmıştır. Tablo 30'da yerli turist sayısında yaşanan bir diğer dalgalı durum ise 2010 yılında yaşanmıştır. 2010 yılında turist sayısı yaklaşık %45 oranında artış göstermiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında 2010 yılında yaşanan olumlu ekonomik koşulların etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Erzurum'da 2011 Üniversitelerarası kış Olimpiyatları için yapılan yatırımlarında bu artışta payının olduğu değerlendirilmektedir. Diğer önemli yıl olan 2015 yılı ise Erzurum'da yerli turist açısından en sıkıntılı yıllardan biridir. 2015 yılında turist sayısında yaşanan azalışta, 2015 yılında Türkiye'de oluşan olumsuz seçim atmosferi ve olumsuz ekonomik verilerin etkili olduğu düşünülmektedir.⁸²

Diğer bir önemli unsur olan yabancı turist sayısında 2005 yılında ciddi bir artış olmuştur. Bu artışta daha önceki yıllarda yaşanan turist artış ivmesine paralel bir artış olmuştur. 2006 yılında Erzurum'a gelen yabancı turist sayısında azalma olmuştur. Bu azalmada 2005 Palandöken dağında bulunan önemli bir otelin yıkıldığı ve yeni otelin temelinin ise 2006 Haziran ayında atılması etkili olmuştur. Bu bağlamda otel sayısında meydana gelen azalışa paralel olarak gelen yabancı turist sayısında azalma olmuştur. 2013 yılında yabancı turist sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Özellikle İran'dan gelen turist sayısında yaşanan artış bunda en önemli nedenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca 2013'te Polonya'dan gelen turist sayısında da artış olmuştur. Polonya'da yapılan tanıtım faaliyetlerinin bu artışta etkili olmuştur. 2015 yılında ise yabancı turist sayısında bir düşüş görülmüştür. Bu azalışta Suriye'de yaşanan olumsuz havanın etkisiyle özellikle Rusya'dan gelen turist açısından ciddi azalmaların olması, Avrupa'da artan Türkofobi ve İslamofobi gibi unsurların etkili olduğu düşünülmektedir

⁸²[http://www.haberturk.com/gundem/haber/1173199-turkiye-2015te-bunlari-yasadi/17\(03.04.2016\)](http://www.haberturk.com/gundem/haber/1173199-turkiye-2015te-bunlari-yasadi/17(03.04.2016)).

3.6. İstihdam ve İşsizlik

Türkiye oldukça genç ve dinamik bir nüfusa sahiptir. Son yıllarda üniversiteli genç mezun sayısı her yıl artmaktadır. Bu bakımdan yeni istihdam alanlarının oluşturulması gerekmektedir. Bu istihdam koşullarının oluşturulabilmesi için her yıl birçok gencin istihdama katılmasına olanak sağlayacak yeni imkânların oluşturulması gerekmekte olup bunun gerçekleştirilmesi için büyük oranda finansal kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu yatırımları Türkiye'nin kendi iç piyasası ile finanse etmesinin oldukça güç olduğu düşünülmektedir. Çünkü Türkiye'de iç finansmanda en önemli unsurlardan biri olarak değerlendirilen **tasarruf oranı** oldukça düşük seviyelerde bulunmaktadır. Bu problemin üstesinden gelebilmek için devlet ve özel kuruluşlar dışarıdan finansman sağlamak zorunda kalmaktadır. Ulaşım ağının yapısı, tarihi ve coğrafi özellikleri, limanlara yakınlık, terör ve suç oranları bu finansmanı etkileyen en önemli nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de batıda bulunan iller bu finansman ve dış borçlanma konusunda daha büyük olanaklara sahiptir. Gelişmemiş bölgelerde istihdamın oluşturulmasında teşviklerin büyük bir etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ancak teşvik için girişimciye ihtiyaç bulunmaktadır. Fakat Erzurum'da bu girişimci alt yapısının oldukça zayıf olduğu düşünülmektedir. Nitekim Erzurum'da büyük işletmelerin sayısı oldukça sınırlıdır. Ayrıca ilde bulunan işletmelerin birçoğunun **Kobi** tarzında bulunan işletmelerden oluştuğu yapılan incelemelerde tespit edilmiştir.

Tablo 31: 2013 Yılında Erzurum'a Yapılan Kamu Yatırımları (Bin TL)⁸³

Yatırım Alanı	Miktarı
Tarım	82.107
Madencilik	343
İmalat	3.300
Enerji	11.002
Ulaştırma	45.958
Turizm	1.000
Konut	9.967
Eğitim	65.363
Sağlık	36.500
Adalet, Emniyet	21.680
Sosyal Hizmetler	83.026
Muhtelif İllerle Birlikte Yürütülen Projelere Ayrılan Erzurum Yatırımları	214.961

Tablo 31'de 2013 yılına ait kamu yatırım tutarları verilmiştir. 2013 yılında Erzurum'a yapılan kamu yatırımlarından en büyük payı muhtelif illerle yapılan projeler almıştır. Bu kapsamda illerin fiziki yapılarının iyileştirilmesi anlamında yapılan projeler büyük öneme sahiptir. Bu grupta yer alan enerji, sulama ve ulaştırma gibi önemli faaliyetler yatırım planındaki en önemli faaliyetler olarak öne çıkmaktadır. Erzurum'da kamu yatırımlarından en çok payı alan 2. alan ise sosyal hizmetler alanı olmuştur. Özellikle bölgede yaşayan halkın yaşam ve refahını artırmaya yönelik projeler bu kapsamda büyük önem taşımaktadır. Erzurum'a yönelik kamu yatırımlarında 3. önemli pay sahibi sektör ise tarım sektörüdür. Bu noktada tarım için uygulanan teşvikler ve yapılan yardımlar büyük öneme sahiptir. Ayrıca tarımsal üretimin artırılması adına çeşitli ıslah faaliyetleri de bu tutarda büyük bir paya sahiptir. Erzurum'da kamu yatırımları anlamında 4. olarak en fazla paya sahip alan ise eğitim alanı olarak belirtilmektedir. Erzurum, eğitim anlamında okullaşma oranı yüksek bir ildir. Ancak fiziki şartların daha iyi bir hale getirilmesi için kamu yatırımları büyük öneme sahiptir. 2013 yılında kamu yatırımlarından en az pay alan sektörler turizm ve madencilik sektörleridir. 2013 yılında turizm yatırımları 1 milyon TL'dir. Bu noktada Erzurum için

⁸³ ETSO, Erzurum Çalıştay ve Ortak Akıl Platformu Sunumları, s.172-173.

en önemli istihdam alanlarından biri olan turizm sektörüne kamu yatırımlarının bu denli düşük olması ildeki turizmi oldukça olumsuz etkileyen bir durum olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Erzurum’da zaten girişimci probleminden dolayı istihdam oranı az iken bir de kamu yatırımlarının bu denli düşük olması turizmin gelişimini olumsuz etkileyen bir durumdur. 2013 yılında kamu yatırımları bakımından en az paya sahip olan sektör madencilik sektörüdür. Bu alanda kamu yatırım tutarı 343.000 TL’dir. Bu ise oldukça düşük bir tutardır. İlin sahip olduğu zengin madencilik alt yapısına rağmen kamu yatırımlarının oldukça düşük olması madencilik sektörü açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada Erzurum’da, inşaat alanında kullanılan malzemelerin hammaddesi konumunda bulunan madenlerden yeterince faydalanılamamaktadır. Bu anlamda bu alanda yapılacak kamu yatırımlarının ekonomiye önemli ölçüde katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Tablo 32: Erzurum İline Verilen Teşvik Belgeleri (2004-2013)⁸⁴

Yıllar	Belge Sayısı	Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)	İstihdam
2004	17	35.9	414
2005	28	117.3	720
2006	17	16.1	271
2007	15	71.7	460
2008	23	477.1	302
2009	17	248.7	759
2010	48	357.7	1228
2011	32	246.8	496
2012	18	155.5	301
2013	20	678.3	323
Toplam	235	2.045,5	5274

⁸⁴ETSO, 2. Erzurum Çalıştayı ve Ortak Akıl Platformu Sunumları, s.176.

Tablo 32'deki verilerde 2004 yılına ait teşvik belgesi sayısı 17 olarak verilmiştir. Bu teşvik belgelerinin toplam tutarı 35,9 milyon TL olarak belirtilmiştir. Yine bu yıl belgeyi almaya hak kazanan kuruluşlarda toplam 414 kişi istihdam edilmiştir. Bu bağlamda bir firmaya ait ortalama istihdam yaklaşık 25 kişi olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda kurulan işletmelerin büyüklüğünün Kobi niteliği taşıdığı düşünülmektedir. Verilen yıllar arasında teşvik belgesi sayısının en fazla olduğu yıl 2010 yılı olmuştur. 2010 yılında teşvik belgesi almaya hak kazanan kuruluş sayısı 48 olmuştur. Bu belgelerin toplam bedeli ise 357,7 milyon TL olmuştur. Toplam istihdam ise 1228 kişi olmuştur. Ortalama bir belgeye düşen istihdam sayısı 26 kişidir. Bu belgelerin çoğunluğunu yine Kobi büyüklüğünde şirketlerin oluşturduğu düşünülmektedir. 2011 Üniversitelerarası Kış Olimpiyat Oyunlarına yönelik planlanan yatırımlar bu kapsamda büyük bir yer edindiği düşünülmektedir. Yatırım teşvik belgesi almaya hak kazananların yatırım maliyeti bakımından en yüksek tutara sahip olduğu yıl 2013 yılıdır. Bu yıl teşvik belgesi almaya hak kazanan yatırımların toplam maliyeti 678,3 milyon TL'dir. 2013 yılında teşvik belgesi almaya hak kazanan kuruluş sayısı 20'dir. Bu teşvik belgelerinin istihdama katkısı toplam 323 kişidir. Belge sayısına düşen ortalama istihdam miktarı 16'dır. 2013 yılında önceki yıllarda belge sayısı ve yatırım maliyeti bağlamında düşünüldüğünde bu teşvik belgesi alan kuruluşların çoğunluğunu ise hizmet ve imalat sektöründeki kuruluşların oluşturduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda yatırım teşvik tutarının diğer yıllardan daha fazla olmasından dolayı 2013 yılında teşvik belgesi almaya hak kazanan şirketlerin detaylı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme ayrıca Erzurum'a ait yatırım teşviklerinin genel yapısının analizi açısından büyük önem arz etmektedir.

Tablo 33: 2013 Yılında Erzurum’da Verilmiş Olan Yatırım Teşvik Belgelerinin Sektörel Analizi⁸⁵

Sektör	Belge	Sabit Yatırım(Milyon)	İstihdam
Enerji	2	549,320	18
Hizmetler	6	67,620	104
İmalat	11	59,355	191
Madencilik	1	2,055	10
Tarım	0	0,000	0
Toplam	20	678,349	323

Tablo 33’te Erzurum’da 2013 yılına ait teşvik belgelerini gösteren veriler sunulmuştur. 2013 yılında en çok yatırım teşvik belgesi alan sektör imalat sektörüdür. 2013 yılında imalat sektöründe 11 adet firma teşvik belgesi almaya hak kazanmıştır. Firmaların aldığı toplam teşvik tutarı 59,335 milyon TL, sağladığı istihdam ise 191 kişi olmuştur. Genel olarak firmalar ise ürün çeşitlendirme, tevsi, nakil, lastik imalatı, inşaat ürünleri üretimi, gıda ve içki gibi alanlarda teşvik belgesi almışlardır. Erzurum’da 2013 yılında diğer bir önemli teşvik sektörü hizmet sektörü olmuştur. 2013 yılında hizmet sektöründe teşvik belgesi almaya hak kazanan 6 kuruluşta 104 kişiye iş imkânı sağlamıştır. 2013 yılında teşvik tutarı en fazla olan sektör ise enerji sektörüdür. Enerji sektöründe yatırım tutarı yaklaşık 550 milyon TL civarındadır. Bu alandaki yatırımlarda doğalgaz alt yapısının düzenlenmesi ve enerji üretiminin yapılacağı yeni yatırımların etkili olduğu düşünülmektedir.

⁸⁵ ETSO, 2. Erzurum Çalıştay ve Ortak Akıl Platformu Sunumları, s.172.

Tablo 34: İl Bazında Temel İşgücü Göstergeleri (2013)

İl Bazında Temel İşgücü Göstergeleri, 2013												
İşgücüne Katılma Oranı					İşsizlik Oranı				İstihdam Oranı			
			%95 Güven Aralığı				%95 Güven Aralığı					%95 Güven Aralığı
İlin adı	Oran(%)	Değişim Katsayısı (%)	Alt Sınırı	Üst Sınır	Oran	Değişim Katsayısı (%)	Alt Sınır	Üst Sınır	Oran	Değişim Katsayısı (%)	Alt Sınır	Üst Sınır
Erzurum	50.0	0.8	49.2	50.7	6.6	3.0	6.2	7.0	46.7	0.9	45.9	47.5

Kaynak: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Tablo 34’te 2013 yılında Erzurum iline ait işgücü temel istatistikleri verilmiştir. Bu oranlardan en önemlilerinden biri **iş gücüne katılma oranıdır. İşgücüne katılma oranı**; bir bölgede üretim sürecinde çalışan işgücünün etkin nüfusa oranıdır.⁸⁶Bu oran aynı zamanda bir bölgenin nüfusuna istihdam oluşturmadaki başarısını da göstermektedir. Erzurum’da işgücüne katılma oranı 2013 yılında % 50 olmuştur. Bu oran Türkiye genel istatistikleri açısından orta sıralarda bir yerde bulunmaktadır. Türkiye’de 2013 yılında işgücüne katılma oranı en yüksek il Ardahan’dır. Ardahan’da iş gücüne katılma oranı % 62’dir. Yine Türkiye’de 2013 yılında işgücüne katılma oranı en düşük il % 36,2’lik oranıyla Batman’a aittir.⁸⁷ İşgücüne katılma oranının Erzurum’da orta sıralarda yer almasının en önemli nedeninin ilde faaliyet gösteren yiyecek, içecek ve giyim sektörlerinde istihdamın çok fazla olmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir. İşgücüne katılmanın genel ekonomik göstergelerde istihdam haricinde de önemli sonuçları bulunmaktadır. Bu kapsamda işgücüne katılma oranı bir bölgedeki bölüşüm üzerinde de etki etmektedir. Ancak istihdam edilenlerin istihdam koşulları, aldıkları ücret, sosyal hakları vb. gibi birçok faktörle bağlantılı olarak etkisi değişmektedir. Nitekim işgücüne katılma oranları genelde sanayileşmiş batı illeriyle, az nüfuslanmanın olduğu illerde oldukça yüksek seviyelerde ölçülmektedir. İşgücüne katılma oranları genel olarak ekonomisi görece daha dar ve nüfusun fazla olduğu illerde ise düşük olarak ölçülmektedir.

⁸⁶ [http://piyasarehberi.org/sozluk/isgucune-katilma-orani\(19.04.2016\)](http://piyasarehberi.org/sozluk/isgucune-katilma-orani(19.04.2016)).

⁸⁷ [http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007\(18.05.2016\)](http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007(18.05.2016)).

Tablo 34'te yer alan 2. önemli parametre ise **işsizlik** oranıdır. TÜİK istatistiklerinde işsizlik **oranı**; 15 yaşından büyük olup da son 3 ay içinde iş arayan ve 15 gün içinde işbaşı yapmaya hazır olduğunu bildirenlerin toplam işgücüne bölünmesiyle oluşturulmaktadır.⁸⁸ Yani işsizlik oranının hesaplanmasında iş arama ve bu isteğini de resmi olarak bildirme gibi koşullar etkili olmaktadır. 2013 yılında Erzurum'da işsizlik oranı % 6,6 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında Türkiye'de işsizlik oranı %9,7 olarak gerçekleşmiştir. En düşük işsizlik oranına sahip il % 4,2 ile Karamandır. En yüksek işsizlik oranına ise % 23,4 ile Batman olmuştur. Bu bağlamda 2013 yılında Erzurum işsizlik oranı bakımından görece iyi bir orana sahip olduğu değerlendirilmektedir. Ancak bölgenin genel sosyolojik yapısı dikkate alındığında işsizlik oranının hesaplanmasında, bildirim esas olduğu için işsizlik oranı olumlu olarak değerlendirilememektedir. Bu düşüncede işsizlik anlamında bildirim dayalı sistem bir sistemin tercih edilmesinin etkisi bulunmaktadır. Bu kapsamda bildirimde bulunmayan işsiz bireyler sisteme dahil edilmemektedir. Bu durum ise sonuçta işsizlik verilerinin realitesini zedelemektedir.

Tablo 34'te yer alan 3. önemli parametre ise **istihdam oranıdır**. **İstihdam oranı**, bir bölgede istihdam edilenlerin **toplam işgücüne** oranıdır.⁸⁹ Bu bakımdan istihdam oranı bir bölgede bulunan ekonomik yapının en temel göstergesidir. 2013 yılında Türkiye'de istihdam oranı % 45,9 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran Erzurum'da ise % 46,7 olarak gerçekleşmiştir. İstihdam oranı en yüksek % 59,1 ile Ardahan'da gerçekleşmiştir. İstihdam oranı en düşük % 27,8 ile Batman'da gerçekleşmiştir. 2013 yılında Erzurum'da istihdam oranı Türkiye ortalamasının üstünde olmasına rağmen çalışanların çalışma koşulları istenilen seviyede gerçekleşmemiştir. İlde istihdam oranının yüksek olmasında perakende ve mağazacılık sektörleri önemli rol oynamıştır. Öte yandan ilin sanayi sektöründe üretimine doğrudan etki eden Organize Sanayi Bölgesi ise oldukça düşük istihdam rakamlarına sahiptir. Bu Organize Sanayi Bölgesinde 5000 civarı kişi istihdam edilmektedir. Ayrıca ildeki ekonomik üretim mekanizmasında üretilen ürünlerin katma değer açısından da oldukça düşük olması sebebiyle ilin istihdam oranının Erzurum ekonomisine katkısı oldukça sınırlıdır. Tablo 34'e göre Erzurum analiz edilen 3 parametrede de Türkiye'de orta sıralarda yer almaktadır. İlin ekonomisinin analizinde

⁸⁸ [https://iktisatca.wordpress.com/2016/09/09/issizlik-ve-ilgili-kavramlar/\(\)](https://iktisatca.wordpress.com/2016/09/09/issizlik-ve-ilgili-kavramlar/)

⁸⁹ <http://piyasarehberi.org/sozluk/istihdam-orani> (18.04.2016)

yalnız istihdam verilerinin kullanılması ilin ekonomik yapısını tam olarak açıklayamamaktadır. Bu kapsamda başka parametreler eklenerek yapılacak analizler sonucunda daha kapsamlı sonuçların elde edileceği düşünülmektedir.

Ekonomik kalkınma çabalarının önündeki en önemli engellerden birisi işgücü piyasalarında yaşanan dengesizlikler olarak değerlendirilmektedir. İşgücü piyasalarının ister kırsal kesimde ister kentsel kesimde olsun, sürekli ve yüksek işsizlikle sonuçlanan bu durumu, ekonomi de görülen problemlerde en temel sorunlardan biri olarak görülmektedir.⁹⁰ Erzurum, ekonomisini 1980’li yıllardan sonra sürekli geliştiren ve büyüyen bir il olmuştur. Bu dönemden sonra imalat sanayi, turizm, hizmet gibi sektörler büyük bir gelişme göstermiştir. İlde ticari hareketlilik ve çeşitlilik sürekli artmıştır. Erzurum’da 2011 yılında yapılan Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları ekonomide büyük bir rahatlama ve genişleme meydana getirmiş, birçok yeni tesis kurulmuş ve iş olanakları artırılmış ve Erzurum ekonomisi sanayi üzerine değil daha çok ticaret üzerine kurgulanmıştır. Bu dönemde aynı zamanda büyük alışveriş merkezleri açılmış ve ticari hareketlilik artırılmaya çalışılmıştır. İstihdamda en önemli parametrelerden biri de istihdamdaki kadın/erkek oranıdır. Erzurum’da istihdam anlamında ciddi bir şekilde erkek egemenliği görülmektedir. Erkekler birçok alanda daha fazla istihdam edilmektedir. Kadınlar daha çok giyim ve mağazacılık sektörlerinde çalışmaktadır. Ayrıca evde ürettikleri çeşitli ürünlerle ticari hayata dâhil olmaktadır.

Tablo 35: Erzurum İlinin İşsiz Sayıları (2010–2014)⁹¹

Yaş	15-19		20-24		25-29		30-34		35-39		40-44		45-54		55-64		65+		T
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
2010	51	99	1729	705	2844	683	2286	406	1511	237	713	119	480	83	56	26	12	6	12096
2011	771	471	3096	1325	2829	986	2162	629	1380	428	777	245	723	175	268	74	22	24	16248
2012	564	277	3615	1671	3650	1330	2750	925	1860	619	1385	415	1180	273	215	82	48	32	20899
2013	758	334	3927	1630	3882	1366	3146	969	2258	645	1650	401	1462	278	273	69	34	14	23.106
2014	487	212	3432	1462	4392	1470	3495	998	2665	735	2073	510	2039	398	423	73	50	10	24.914

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx#dl>

⁹⁰ Hüseyin Mualla Yüceol, “Türkiye’de Bölgesel İşgücü Hareketleri, İşsizlik ve Ekonomik Kalkınma”, **İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, C.9, S.1, 2007, s.2-3.

⁹¹ Erkek: E, Kadın: K Olarak Kısaltılmıştır

Tablo 35'te Erzurum iline ait işsiz sayılarının cinsiyete göre değişimi yıllara göre düzenlenerek verilmiştir. Bu veriler İŞKUR'a müracaat eden kişileri kapsamaktadır. **15–19** yaş aralığındaki işsiz bireylerin sayısının en az olduğu yıl 2010 yılı olmuştur. 2011 yılında bu yaş aralığındaki erkek ve kadın işsiz sayısı ciddi miktarda artmıştır. Bu durumda 2011 yılında ilde yaşanan ekonomik koşulların etkili olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle bu yaş aralığındaki bireylerin çalıştırılması yönündeki algıda görülen değişikliğin de bu düşüşte büyük bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. 2014 yılında ise bu yaş aralığındaki işsiz bireylerin sayısı azalmıştır. Bu yaş aralığındaki işsizliğin bu denli büyük dalgalanmalar göstermesinin temel sebebi; bu yaş aralığında çalışan bireylerin ekonomik değişim ve dönüşümde en kolay vazgeçilebilecek grup olarak görülmesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Tablo 35'te yer alan bir diğer önemli yaş aralığı ise **20–24** yaş aralığıdır. Bu yaş aralığı daha çok üniversite yaş aralığıdır. Bu yaş aralığındaki bireylerin işsiz sayısının en az olduğu yıl 2010 yılı olmuştur. Ticari ve ekonomik düzenin diğer yıllara göre daha olumlu olmasının bu durumda etkili olduğu düşünülmektedir. 2014 yılında işsiz sayısında artış görülmüştür. İlde bu yaş aralığındaki işsiz bireylerin sayısında yaşanan bu dalgalanmaların en önemli sebebi, sektörel anlamda ilde uygulanan ekonomi politikaları olarak düşünülmektedir. Özellikle sanayi sektöründe istihdamın çok düşük olmasından dolayı bireyler daha çok mağazacılık sektöründe iş bulabilmektedir. Mağazacılık sektörü ise tamamen ilin ekonomik hayatına ve harcamaya paralel bir seyir izlemesinden dolayı genel ekonomik koşullardan çok çabuk etkilenebilmektedir.

Tablo 35'te yer alan bir diğer önemli yaş aralığı ise **25–29** yaş aralığıdır. Üniversite sonrası dönemi kapsayan bu yaş aralığındaki işsiz sayısı ilin ekonomik yapısı hakkında doğrudan fikir elde etmemize olanak sağlamaktadır. 2010 yılında bu yaş aralığındaki işsiz sayısı 3527 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında ise bu yaş aralığındaki işsiz sayısı 5248 olmuştur. Bir önceki yıla göre kadın işsiz sayısında ciddi bir artış olmamasına rağmen erkek sayısında ciddi bir artış göze çarpmaktadır. Bu anlamda 2013 yılında özellikle erkeklerin istihdam edildiği sektörlerde bir daralmanın olduğu görülmektedir. 2014 yılı ise bu yaş aralığında işsiz sayısının en üst seviyeye ulaştığı yıl olmuştur. 2014 yılında bu yaş aralığındaki işsiz sayısı 5862 olmuştur.

Özellikle ilde çeşitli sektörlerde yaşanan olumsuz ekonomik tablonun etkisi 2014 yılında ciddi şekilde görülmüştür.

Tablo 35’te yer alan diğer önemli yaş aralığı 30–34 yaş aralığıdır. Bu yaş aralığı orta yaş denilen ve daha çok herhangi bir konuda bilgisi ve uzmanlığı olabilecek bir yaş aralığı olarak belirtilmektedir. 2010 yılında bu yaş aralığındaki işsiz sayısı 2692’dir. Bu yaş aralığında işsiz sayısının en fazla olduğu yıl 2014 yılı olmuştur. İlde faaliyet gösteren kuruluş sayısının azalması, bu yaş aralığında işsiz sayısını ciddi olarak artırmıştır. 2014 yılında bu yaş aralığındaki işsiz sayısı 4493 olmuştur. Bu sayısının bu denli artmasında imalat ve gıda sektöründeki firma sayısında yaşanan azalış ve şirketlerin dönüşüme gitmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Tablo 35’te dikkati çeken en önemli nokta çalışma hayatının temelini oluşturan 25–34 yaş aralığında olan bireylerin işsizlik anlamında ciddi sayılara ulaşmış olması olarak değerlendirilmektedir. Bu yaş aralığındaki bireylerin en üretken oldukları dönemde işsizlik problemiyle karşılaşması genel ekonomik tabloyu olumsuz etkilemektedir. Bu gruptaki bireylerin istihdamının sağlanamaması ilin ekonomik hayatında ciddi problemler oluşturmaktadır. Ayrıca bu yaş aralığındaki gençler arasındaki işsizliğin azaltılması ilin güvenlik, adalet, huzur gibi kavramlar açısından yaşayabileceği problemlerin önlenmesi adına da büyük önem taşımaktadır.

Tablo 36: Erzurum İlindeki İşsizlerin Öğrenim Durumu(2011– 2014)

Eğitim durumu	Okuma Yazma Bilmeyen		Okuryazar		İlkokul		Lise		Önlisans		Lisans		Yüksek Lisans		Doktora		Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
2011	511	407	222	122	5234	1379	4549	1599	731	391	610	430	32	6	1	4	16248
2012	172	294	417	168	6976	1599	5599	5597	1094	687	973	742	43	37	3	6	20899
2013	408	215	458	189	8203	1695	5880	1994	1241	752	1157	819	40	49	3	3	23106
2014	450	176	500	148	9579	1954	5801	1743	1289	813	1377	964	57	59	3	1	24914

Kaynak: <http://www.iskur.gov.tr/tr-tr/kurumsalbilgi/istatistikler.aspx#dltop>

Tablo 36’da Erzurum ilinde İŞKUR’a müracat eden bireylerin eğitim seviyelerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu bağlamda ilk değerlendirilecek parametre, okuma-yazma bilmeyen gruba aittir. Okuma yazma bilmeyen bireylerin 2011 yılındaki toplam sayısı 918’dir. 2012 yılında bu gruptaki bireylerin sayısı ise 466 olmuştur. Bu sayının bir önceki yıla göre azalmasında ildeki ekonomik faaliyetlerin istihdam anlayışları etkili olmuştur. Bu noktada özellikle erkek birey sayısında ciddi bir düşüş görülmüştür. Ancak Tablo 36’nın geneli değerlendirildiğinde 2012 yılındaki müracat sayısı hiçbir veri de azalma görülmemiştir. Bu bağlamda bu alandaki müracatların azalmasının temel nedeni olarak bu grupta yer alan bireylerin istihdam edildiği varsayıldığında bu alandaki istihdam olumlu olmakla beraber ile bu istihdamın ekonomik geri dönüşümü oldukça sınırlıdır. Çünkü okuma yazma bilmeyen bireylerin istihdam edileceği alanlar üretimden çok tüketime dönük alanlar ya da sosyal hizmet alanları olarak değerlendirilmektedir. Bu iş imkânları sosyal açıdan olumlu olmasına rağmen ekonomik açıdan güçlü bir üretkenlik sağlamamaktadır. Diğer yandan bu gruptaki bireylerin istihdam edilmediği varsayımında ise bireylerin iş bulma umutlarının ortadan kalktığı ve bireylerin işsizliği kabul ettikleri varsayımı yapılabilmektedir. 2013 yılında bu alandaki müracaat sayısı tekrar eski halini almış ve 623 kişi olmuştur. Bu artış işsizlik-umut bağlamında bir önceki yılda yapılan tahmini çürütmüştür. Yani 2012 yılında bu alandaki istihdamın arttığı varsayımının daha kabul edilebilir olduğu ortaya çıkmıştır. 2014 yılında bu alanda yapılan müracaat sayısı ise 616 adet olmuştur. Bu gruptaki bireylerin üretime doğrudan olmasa da dolaylı bir katkı sağladığı gözlemlenmektedir. Ayrıca bu grupta yer alan bireylerin istihdam açısından maliyeti diğer gruplara göre daha düşük seviyelerde bulunmaktadır. Bu ise ilde ekonomiye ve ticarete bakışın nasıl olduğunu göstermektedir. Çünkü bu grupta yer alan bireyler hem daha az masraflı hem de iş anlamında daha toparlayıcı bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani üretimin olmadığı ve tüketimin tavan yaptığı bir bölgede aranılan düşük maliyetli işgücü için bulunmaz nimet olarak düşünülmektedir.

Tablo 36’da yer alan diğer bir önemli parametre ise ilkökul mezunu müracaatlarıdır. Özellikle eğitime verilen öneme paralel olarak eğitim seviyesi bir nebze olsun artmıştır. Temel eğitimi bitiren bireylerin yer aldığı bu grup, ekonomi için büyük öneme sahiptir. 2011 yılında bu gruptaki bireylerin sayısı 6613’tür. 2014 yılında ise sayı

11.503 kişiye yükselmiştir. İlkokul mezunu müracaatlarda 3 sene öncesine göre neredeyse % 90'lık bir artış olmuştur. Bu artış büyük üretim ve iş olanaklarına sahip aynı zamanda katma değeri yüksek ürünlerin üretiminin yoğun olduğu bölgeler için olumlu görülebilmektedir. Fakat Erzurum gibi sanayisi az gelişmiş, iş olanakları oldukça yetersiz olan bir il için hiç de olumlu görülmemektedir. Bu grupta çalışan bireyler üretim yerlerinde genelde toparlayıcı olan işlerde istihdam edilmektedir.

Tabloda 36'da bulunan bir diğer önemli parametre ise lise mezunu müracaat sayısıdır. Bu alandaki bireyler de tıpkı diğer parametrelere benzer iş olanaklarına sahiptir. Bu grupta bulunan bireyler genel olarak perakende, hizmet, ticaret ve diğer sektörlerde istihdam edilmektedir. Bu alandaki müracaat sayısı 2011 yılında 6148'dir. Bu sayı 2012 yılında daha da artarak 11196'ya yükselmiştir. 2012 yılında müracaat sayısında ciddi bir azalma olan **okuma-yazma bilmeyen** grupla bu grup arasında bir istihdam geçişkenliğinin olduğu düşünülmektedir. 2012 yılında ekonomide yaşanan olumsuz piyasa koşulları bu gruba olumsuz yansırken diğer gruba oldukça olumlu yansımıştır. 2013 yılında ise kadın müracaat sayısında yaşanan büyük azalışla beraber sayı 7574'e düşmüştür. 2014 yılında ise sayı 7544 olmuştur. Bu bağlamda bu gruptaki müracaat sayısında 2012 yılında kuvvetli bir artış olmuşken diğer yıllarda göreceli bir artış olmuştur. 2014 yılında ise bu alandaki müracaat sayısında küçük bir azalış olmuştur.

Erzurum'da lisans mezunu bireylerin müracaat sayısı 2011 yılında 1040 olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise sayı daha da artmış ve 2344 olmuştur. Lisans mezunu bireylerin ülke ekonomisine katkısı oldukça önemlidir. Fakat lisans mezunu sayısı piyasa ihtiyaçlarının çok üzerindedir. İstihdamın olmadığı alanlarda üniversite kontenjanlarının azaltılması bu problemin çözümünde başvurulacak en önemli uygulama olarak önerilmektedir. Ayrıca her bireyin üniversite okuması söylem açısından olumlu olsa da uygulama açısından uygun koşulların oluşmadığı bölgelerde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Dünyadaki gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda küreselleşme sürecinde rekabet, ticaret ve yatırımların değişmesi sonucu ekonomi politikalarının değiştiği görülmektedir. Ekonomi politikalarındaki bu değişim **istihdam politikası** üzerinde de

belirleyici olmaktadır. Aktif istihdam politikaları; işsizliğin, uzun süreli işsizliğin ve sosyal dışlanmanın önlenmesinde pozitif etkiler yaratabilecektir. İşsizlik sorunu ile mücadelede en etkin ve bilinen yöntem ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Ekonomide üretim kapasitesi ve yatırımlar arttıkça istihdam alanları da genişleyecek ve işsizlik rakamları azalacaktır. Ancak işgücü piyasasının işsizlik problemini tek başına çözmekte yeterli olamayacağı düşünülmektedir. Ekonomik büyümenin yanı sıra, işsizliğin türüne göre ve bu sorundan en fazla etkilenen gruplara yönelik bazı istihdam politikalarına da gereksinim duyulmaktadır. “Kamunun emek piyasalarına yönelik düzenlemeleri olarak da nitelendirilen aktif istihdam politikalarının temel amacı, emek piyasalarındaki istenmeyen dengesizlikleri gidererek dengeyi sağlamaktır. Aktif istihdam politikaları geniş anlamıyla aynı zamanda eşitliği ve sosyal güvenliği sağlamak amaçlarına da yönelik olduğundan, refah devletinin de önemli bir unsuru olarak nitelendirilebilir. Aktif istihdam politikaları bu çabanın köşe taşı oluşturur.”⁹²

Erzurum'daki istihdam alanlarının sayısı artırılmalı ve var olan işletmelerin de rekabet gücü artırılmalıdır. Ayrıca ilde düşük katma değerli üretim yerine yüksek katma değerli ürünler üretilmelidir. Son yıllarda eğitimde yaşanan seviye artışına paralel olarak işsiz bireylerin de eğitim seviyelerinde ciddi değişiklikler gözlemlenmiştir. Ayrıca Erzurum'da ekonomik alandaki yapısal problemlerin giderilmesi gerekmektedir. Erzurum'da işsizlikle mücadele ekonomik gelişmenin en önemli ayağı niteliğindedir. Bu kapsamda Erzurum'da işsiz sayısının azaltılması için uygulanabilecek politikalar şunlardır:

- Tarım alanında verimi artıracak düzenlemeler oluşturulmalıdır. Ayrıca tarımda çiftçilere teknolojiyi etkin kullanma yöntemlerine yönelik eğitimler verilmelidir. Çiftçiye yönelik desteklemelerde gelişmiş ülkelerin uygulamaları göz önünde tutularak uygun çalışmalar yapılmalıdır. Tarıma dayalı sanayi imkânları genişletilmeli bu anlamda tarım fuarları yaygınlaştırılmalı ve çiftçilerin katılımı artırılmalıdır.
- İşsizlikle mücadele kapsamında stratejiler belirlenmelidir. Ayrıca var olan işletmelerin sahip olduğu yapısal kırılganlıklarına yönelik uygun destekler verilmelidir.
- Ekonomide uygulanacak planlarda üretime ve ihracata dayalı bir anlayış benimsenmelidir. Bu kapsamda yatırım istihdam odaklı bir ekonomi anlayışı

⁹² Yüceol, s.101-102.

benimsenmelidir. Ayrıca katma değeri yüksek olan mamul madde üretimine yönelik çalışmalara destek verilmelidir.

- Gelişmemiş bölgelerde daha düşük vergiler uygulanmalı, kurumsal ve bireysel anlamda yatırımcıya yönelik vergi oranları düşürülmelidir. Kuruluşların en önemli gider kalemlerinden olan enerji ve hammadde üzerinde desteklemeler artırılmalıdır. Kuruluşlarda var olan ücret sistemi yeniden düzenlenmeli, verimlilik temeline dayalı bir ekonomik destek anlayışı benimsenmelidir. Ayrıca bölgede bulunan kuruluşların rekabet güçlerini artıracak politikalar uygulanmalıdır. İstihdamı teşvik edecek politikalar benimsenmeli, istihdam sağlayan kurumlara yönelik destekler sağlanmalıdır.
- İşletmeler üzerindeki sosyal yükler hafifletilmeli, rekabet etme ve istihdam yaratma hedeflerini gerçekleştirmeye imkân tanıyacak bir düzeye çekilmeli ve teşvik edici yönü ağır basan bir yaklaşım benimsenmelidir.
- Mesleki ve teknik alanlarda kalifiye elemanın yetiştirilmesine yönelik eğitim programları hazırlanmalıdır. İşletmelerle işbirliği artırılarak gerekli kalifiye eleman ihtiyacı giderilmeye çalışılmalıdır. Son yıllarda İŞKUR destekli olarak uygulanan işbaşı eğitim programının kapsamı genişletilmelidir. Bu kapsamda işsiz bireylerle işletmelerin bir araya geleceği uygun ortamlar oluşturulmalıdır. İşsizlikle mücadele kapsamında İŞKUR'un etkinliği artırılmalı ve aktif istihdam politikaları uygulanmalıdır. İşletme kapasitelerinin artırılmasına yönelik uygulamalar yaygınlaştırılmalıdır.
- Yeni iş imkânlarının oluşturulması adına girişimcilik desteklenmelidir. Bu kapsamda girişimcilik kursları düzenlenmeli, kurslarda çağdaş girişimcilik anlayışına yönelik eğitim programı uygulanmalıdır. Son yıllarda sayıca artış gösteren Kobilere yönelik destekler artırılmalı, var olan Kobilerin piyasada karşılaşılabilecek problemlere karşı koyabilme kabiliyetleri güçlendirilmelidir. KOBİ'ler; eğitim, vergi, kredi ve finansman, teknoloji, işletme ve pazarlama konularında desteklenmelidir.⁹³

⁹³E. Yasemin Uyar Bozdağlıoğlu, "Türkiye'de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları", **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.20, 2008, s.18-19.

Tablo 37: Erzurum İlinde 2013 Yılındaki Girişim Sayıları⁹⁴

	İmalat	İnşaat	Toptan ve Perakende Ticaret ve Araç Onarımı	Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri	Ulaştırma	Toplam
Girişim Sayısı	1962	1680	9079	2043	5080	23407

Tablo 37’de 2013 yılında Erzurum ilindeki girişim sayılarına ait bilgiler verilmiştir. Tablo 37’ye dayanarak 2013 yılında müteşebbisler tarafından en yoğun olarak uygulamaya konulan girişim faaliyeti grubu “**Toptan ve Perakende Ticaret ve Araç Onarımı**“ grubu olmuştur. Bu gruptaki toplam yeni işletme sayısı 9079 olarak gerçekleşmiştir. Bu faaliyet grubunda bulunan girişimlerin yoğun olmasının en büyük nedeni hitap edilen nüfusun büyüklüğü olarak değerlendirilmektedir. Erzurum Doğu Anadolu’da konum itibarıyla bir **lojistik merkez**dir. Bundan dolayı Erzurum bölgenin ihtiyaçları açısından birçok noktaya lojistik anlamında hizmet etmektedir. Bu ticaret faaliyeti yalnızca yiyecek grubuyla sınırlı olmayıp, makine teçhizatı, araç onarımı vb. alanları da kapsamaktadır. Bölgede bulunan birçok noktaya gönderilen malzemelerin ana dağıtım merkezi Erzurum’da bulunmakta olup bu gönderim Erzurum üzerinden yapılmaktadır. Erzurum’da 2013 yılında en fazla kurulan 2. önemli grup ise “**Ulaştırma**” grubudur. Ulaştırma sektörü nüfusların mobilizasyonunun artmasıyla beraber daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bu çerçevede yük ve kargoların iletilmesi ve ulaştırma sistemlerinin güçlendirilmesi önemli hale gelmiştir. Erzurum’da bu sektörlerde oluşturulan girişim sayıları da ulaştırma alanındaki gelişmelerden ilin büyük oranda faydalandığını açıkça göstermektedir. İlde yer alan diğer önemli girişim alanı ise “**Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri**” alanı olmuştur. Bu alan daha çok turizm odaklı olarak değerlendirilmektedir. Ancak özellikle ilde bulunan iki üniversite bu alanda kurulan bu girişimlerde büyük bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. İlde bulunan öğrencilerin ihtiyaçları bu grupta bulunan girişimler tarafından karşılanmaktadır. Özellikle yiyecek grubunda her yıl önemli sayıda yeni girişim kurulmaktadır. “**Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri**” grubu ilin ekonomisine yön vermesine rağmen katma değer üretiminin düşük olması ve oluşturulan istihdamın görece kısıtlı olması sebebiyle de arzu edilen olumlu etkiyi gösterememektedir.

⁹⁴ Tüik, Seçilmiş Göstergelerle Erzurum 2013, s.127.

Bu veriler ışığında istihdama ilişkin verilerin daha detaylı analizi ekonomik yapının anlaşılması adına büyük önem arz etmektedir.

Tablo 38: İstihdamın Sektörel Dağılımı (Erzurum–Erzincan–Bayburt) (2011-2013) Bin Kişi⁹⁵

YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMET	TOPLAM
2011	158	41	126	326
2012	129	37	142	306
2013	139	35	139	313

Tablo 38’de düzey 2 grubunda yer alan illere ait istihdamın sektörel dağılım oranlarına ilişkin bilgiler verilmiştir. 2011 yılında **Düzyey 2** grubunda en fazla istihdam 158 bin kişi ile tarım alanında olmuştur. Tarım alanı grubuna ait istihdam 2012 yılında ciddi bir azalış göstermiştir. Özellikle yoğun göç faaliyetlerinin bu düşüşte büyük bir etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. Ayrıca tarımdan elde edilen gelirden yaşanan azalma bu düşüşte önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir. Nitekim 2013 yılında bu alandaki istihdam sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Tarım alanındaki istihdam doğal ve coğrafi koşullardan oldukça etkilenen bir alandır. Söz konusu yıllara ilişkin **Tüik araştırması** daha detaylı incelendiğinde özellikle tarım alanındaki istihdamda yaşanan bu dalgalanmalar dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bu alana yönelik devlet teşvikleriyle istihdam anlamında azalışlar veya artışlar görülebilmektedir. Verilen yıllardaki bir diğer önemli sektör ise hizmet sektörüdür. Özellikle nüfusa ve ekonomik hareketliliğe paralel olarak gelişen bu sektör yıllar itibariyle büyük bir gelişme göstermiştir. 2011 yılında bu sektörde çalışan kişi sayısı 126 bin kişi olmuştur. Bu alanda çalışan birey sayısı 2012 yılında ciddi bir artış göstermiş ve 142 bin kişi olmuştur. Bu artışta özellikle desteklemeler ve ekonomik hareketlilik büyük bir öneme sahiptir. 2013 yılında yaşanan olumsuz ekonomik koşullar bu alanı etkilemiş ve istihdamda düşüş görülmüştür. 2013 yılında bu alandaki istihdam sayısı 139 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu düzeyde istihdam sayısının en az olduğu alan ise sanayi alanıdır. Bu alanda istihdamın düşüklüğünde bölgede sanayinin oldukça geri plana

⁹⁵ Tüik, Seçilmiş Göstergelerle Erzurum 2013, s.142.

itilmesi, bulunan tesislerin yetersizliği, üretimin daha çok küçük işletmeler altında yapılması gibi sebepler etkili olmuştur. 2011 yılında bu alandaki istihdam sayısı 41 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılında ise istihdamdaki düşüş devam etmiş ve 35 bin kişi düzeyine gerilemiştir. İstihdam rakamlarının düşük olmasında; bölgedeki üretim mekanizmalarının piyasa ve rekabet koşulları karşısında oldukça kırılğan bir yapıya sahip olduğu düşünölmektedir. Bölgedeki istihdamın artırılması adına var olan yapılar ciddi oranda güçlendirilmelidir. Bu noktada dikkati çeken bir diğer önemli nokta ise tarım ve hizmet sektörleri arasında oluşğan göreceli geçişken yapıdır. Verilen yıllar dikkatle incelendiğinde bir önceki yıla göre bu sektörlerin artış ya da azalışları birbirleri ile zıt olarak ilişki göstermektedir. Bu çıkarımın daha reel olması açısından bu alanda daha derin inceleme ve araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlara ek olarak istihdamla alakalı bir diğer önemli durum ise istihdam koşullarıdır. Türkiye gibi gelişmekte olan ölkelerdeki istihdam koşulları gelişmiş ölkelere kıyasla daha az gelişmiştir. Bölgede istihdam koşullarının iyileştirilmesinin, şirketlerin verimliliğini ve kâr oranlarını olumlu yönde etkileyeceği düşünölmektedir.

Tablo 39: Erzurum’da Çalışan Bireylerin Sigorta Bilgileri(2010-2015) (Kişi)

Yıllar	4-A						4-B					4-C	Toplam
	Zorunlu Sigortalı	Çıracak	Tarım	Kısmi Süreli	Yurtdışı Topluluk Sigortalısı	Toplam	Zorunlu Sigortalı	İsteğe Bağlı	Muhtar	Tarım	Toplam	Toplam	
2010	60578	2175	301	2	0	63056	13215	1377	663	10954	26210	30483	119748
2011	60385	1939	144	7	0	62474	12174	1023	605	11961	25763	35882	124119
2012	69045	2296	102	22	0	71465	11513	876	554	10659	23602	36987	132054
2013	66.979	2171	96	40	0	69.286	10919	794	515	9013	21241	38465	128.992
2014	71204	2415	71	55	21	73776	11939	512	665	8398	13116	38290	133.570
2015	77418	2651	58	43	23	80193	12075	480	625	7472	20652	38944	139.789

Kaynak: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari

Tablo 39’da Erzurum’da çalışan bireylere ilişkin sigorta bilgileri yer almaktadır. Tablo 39’un analizinden önce sigortalı gruplarına değinmek gerekmektedir. **4A** grubu sigortalılar SSK’ya bağlı olarak çalışan bireylerden oluşmaktadır. **4B** grubu bireyler BAĞ-KUR’a bağlı bireylerden oluşmaktadır. **4C** grubu bireyler ise emekli

sandığına bağlı bireylerden oluşmaktadır.⁹⁶ Bu kapsamda 4A grubunda yer alan bireylerin büyük çoğunluğunu zorunlu sigortalı grubu oluşturmaktadır. Bu grupta çalışan bireyler genel olarak işçi statüsünde çalışmaktadır. Bu gruba ait bireylerin sayısının en fazla olduğu yıl 2015 yılı olmuştur. Bu gruptaki bireylerin sayısında verilen yıllarda yalnızca 2013 yılında bir azalma görülmesine karşın diğer yıllarda artışlar yaşanmıştır. 2015 yılında bu denli artışın oluşmasında ilde zorunlu sigortalı sayısındaki artış etkili olmuştur. 4A grubu sigortalı sayısında azalış gösteren yıl ise 2013 yılı olarak dikkati çekmektedir. 2013 yılı özellikle Türkiye’de kaosu ve ekonomik dalgalanmaların yaşandığı bir yıl olarak dikkati çekmektedir.⁹⁷ 4A grubundaki bir diğer önemli grup ise çıraklardır. **Çırak**, bir zanaat kolunda faaliyet gösteren ve o alanda yeni çalışmaya başlamış olan ve henüz teorik ve pratik bilgileri tam olmayan kişiler için kullanılan bir terimdir. Bu bağlamda bu alan ustalık ve el becerisi gerektiren işlerde büyük öneme sahip bir kavramdır. Çırak sayısının en fazla olduğu yıl 2015 yılı olmuştur. Genel olarak incelendiğinde ise çırak sayısında dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Ancak 2012 yılında çırak sayısı açısından büyük bir düşüş görülmüştür. Bu düşüşte hiç kuşkusuz ekonomik alanda yaşanan olumsuz koşullar etkili olmuştur. Tablo 39’da yer alan bir diğer önemli sigortalı grubu ise **4B**’li çalışan bireylerin oluşturduğu gruptur. Bu gruptaki bireylerin içerisinde en fazla sayıya sahip olan grup zorunlu sigortalı grubudur. Bu grup içerisinde daha çok devlette memur kadrolarında çalışan bireyler bulunmaktadır. 4B grubunda bulunan bireylerin en fazla olduğu yıl 2010 yılı olmuştur. Bu yıldan sonra 4B grubu çalışan sayısında ciddi azalmalar görülmüştür. 2014 yılına dek bu azalmalar devam etmiş ve daha sonra sayıda artış görülmüştür. 4B grubu sayısında yaşanan bu azalma da ildeki memur sayısında yaşanan değişimlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sigortalı grubunda yer alan bir diğer önemli grup ise **“tarım”** grubudur. Bu alandaki sigortalı sayısı ise 2011 yılında en yüksek seviye ulaşmış olup takip eden yıllarda ciddi düşüşler göstermiştir. Bu anlamda ildeki çiftçilerin ekonomik kaynaklı problemler nedeniyle primlerini ödemede ciddi sıkıntılar yaşadığı görülmektedir. Ayrıca köyden kente oluşan göç nedeniyle bu alandaki birey sayısında azalmalar görülmüştür. Tablo 39’da yer alan bir diğer önemli

⁹⁶ [http://www.hurriyet.com.tr/sgk-4a-nedir-40033000\(03.05.2016\)](http://www.hurriyet.com.tr/sgk-4a-nedir-40033000(03.05.2016)).

⁹⁷ Zeynep Özkurt ve Selen Akses, “2013 yılında Türkiye’de neler oldu”, İktisadi kalkınma vakfı, aralık 2013, S.77, [http://ikv.org.tr/images/upload/data/files/\(2013_yilinda_turkiyede_neler_yasandi_-_aralik_2013\).pdf\(04.05.2016\)](http://ikv.org.tr/images/upload/data/files/(2013_yilinda_turkiyede_neler_yasandi_-_aralik_2013).pdf(04.05.2016)).

grup ise **4C** grubudur. Bu grupta yer alan bireyler genel olarak geçici işçi sınıfında çalışan bireylerden oluşmaktadır. Bu grubun sayısında neredeyse her yıl artışlar olmuştur; ancak 2014 yılında çok küçük bir azalma olmuştur. Bu anlamda toplumda **taşeron işçi** olarak adlandırılan bu gruptaki bireylerin sayısında yaşanan artışlar olumlu gözükmeyle beraber bu alandaki bireylerin sosyal ve mali haklarının olumlu hale getirilmesi için çalışılması gerekmektedir.

Tablo 40: Erzurum’da Bulunan İşletmelerin Büyüklükleri (2010-2015) (Kişi)

Yıllar	İş yeri büyüklüğü (iş yerinde çalıştırılan sigortalı sayısı)													
	1	2-3	4-6	7-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100-249	250-499	500-749	750-999	1000+	Toplam
2010	2788	1816	1024	367	928	210	164	103	55	12	3	2	0	7472
2011	3021	1898	981	371	990	213	167	106	36	16	3	1	1	7804
2012	3185	2004	1028	399	1080	270	202	122	49	16	4	1	1	8361
2013	3205	2124	1233	460	984	222	228	123	41	13	3	1	1	8638
2014	3237	2234	1286	501	967	239	212	138	46	14	4	3	1	8882
2015	3426	2421	1375	530	957	259	200	138	78	12	6	2	1	9405

Kaynak: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari

Tablo 40, Erzurum’da bulunan işletmelerin sahip oldukları sigortalı birey sayısına göre hazırlanmıştır. İilde bulunan işletmeler içerisinde en önemli paya sahip olan işletmeler, **1** kişinin sigortalı olarak çalıştığı işletmelerdir. Bu grupta bulunan işletme sayıları her yıl artış göstermiştir. Özellikle küçük esnaf diye tabir edilen bu grubun sayısındaki artış ekonomiye olumlu etki göstermekle beraber istihdam açısından büyük bir etki oluşturmamaktadır. Tablo 40’ta yer alan bir diğer önemli veri ise çalışan sayısı **“30–49”** aralığında olan işletmelerdir. Bu işletmelerin daha çok imalat sanayi sektöründe yoğunlaştığı düşünülmektedir. Çalışan sayısı bakımından **“30–49”** olan şirket sayısında 2010-2013 arasında sürekli artış göstermesine rağmen 2014 yılından itibaren ciddi azalmalar görülmüştür. 2013 yılında Türkiye’de yaşanan sosyal, siyasal

ve ekonomik problemler bu alandaki işletmelere ciddi hasarlar vermiştir. 2015 yılında Türkiye’de etkili olan sosyal ve ekonomik sorunlar, terör vb. bu alandaki şirket sayısındaki düşüşte etkili olduğu düşünülmektedir. Ekonomide büyük bir öneme sahip olan Kobiler Erzurum ekonomisinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Kobi, çalışan sayısı 250’den az olan ve yıllık cirosu 40 milyon TL’den daha az olan işletmeler için kullanılan bir terimdir.⁹⁸ Bu bağlamda Kobi üst sınırının hemen altında bulunan grup olan “100–249” grubu analizde büyük bir öneme sahiptir. Bu gruptaki işletme sayıları 2010 yılından itibaren dalgalı bir seyir izlemiştir. Ancak 2013 yılından sonra bu alandaki şirket sayısında artışlar olmuştur. Nitekim 2015 yılı bu şirketlerin sayısı 78 olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılından sonra bu grupta bulunan şirket sayısında artış gözlemlenmiştir. Bu artışta şirketlerin genel olarak büyüme odaklı bir anlayış benimsemesinin bu artışta etkili olduğu değerlendirilmektedir. Erzurum’da 500’den fazla çalışana sahip işletme sayısının en fazla olduğu grup “500–749” grubudur. Bu gruptaki şirket sayısı ya artış göstermiş ya da durağan bir seyir izlemiştir. Bununla birlikte Tablo 40’ta çalışan sayısı bakımından en yüksek değere sahip olan “1000+” grubunda ise ilde 2011 yılından itibaren yalnızca 1 adet işletme bulunmaktadır. Bulunan bu işletme ise **çağrı merkezi** alanında faaliyet göstermekte olup ilin ekonomisinde büyük bir etkiye sahiptir. Özellikle işsiz bireylerin istihdamı açısından bu işletme Erzurum’a önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bu alandaki işletmelerin varlığının artması ve yeni tesislerin kurulması işsizlikle mücadelede son derece önemli olarak görülmektedir. 2016 yılında açıklanan teşvik sisteminin ildeki büyük işletme alanındaki eksikliği gidermesi beklenmektedir.

⁹⁸ Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik, [http://www.kosgeb.gov.tr/content/upload/dosya/mevzuat/kob%c4%b0'lerin_tanimi_yonetmelik.pdf\(15.02.2016\)](http://www.kosgeb.gov.tr/content/upload/dosya/mevzuat/kob%c4%b0'lerin_tanimi_yonetmelik.pdf(15.02.2016)), s.1.

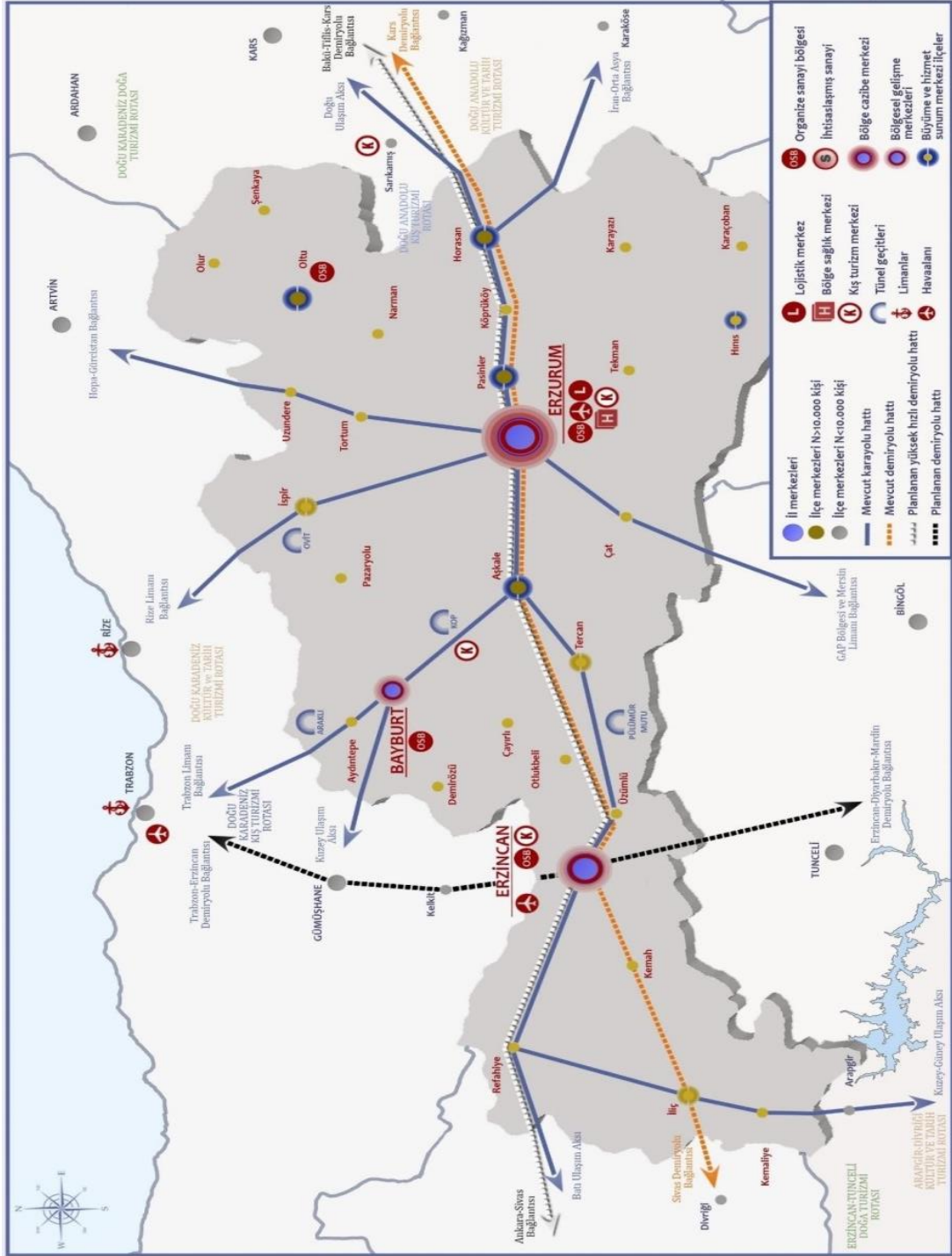
3.7. Ulaşım, Yerleşim ve Şehircilik

Erzurum'un içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi konumu itibariyle dış ticaret için transit bir güzergâh olma özelliği taşımaktadır. Türkiye'nin batısını doğusu ile; kuzeyini güneyi ile bağlayan bir kavşak noktası olan Erzurum, tarih boyunca askeri ve ticari anlamda geçiş güzergâhları üzerinde bulunmaktadır.⁹⁹ Erzurum özellikle Orta Asya'nın en önemli ticaret sistemlerinden olan **Kürk yolunun** üzerinde bulunan bir merkez konumundadır. Ayrıca Erzurum, tarihin en eski dönemlerinden başlayarak büyük olaylarda ve keşiflerde kilit rol oynayan **İpek Yolu** üzerinde konumlanmaktadır. Bu yol özellikle kuzey-güney yönlü dağlarla çevrili olan Anadolu'da, Erzurum'u zorunlu bir güzergâh olarak kılmaktadır. Erzurum aynı zamanda Anadolu ile diğer bölgelerin kara ve demiryolu bağlantısının kurulmasında çok önemli bir kavşak noktasında yer almaktadır.

Edirne'den başlayan demiryolu hattı Erzurum'a kadar uzanmakta ve bu hat Türkiye'de Kars'a kadar devam etmektedir. Bununla birlikte Erzincan üzerinden Rusya'nın Çin'e en yakın kenti olan Vladivostok'a dek uzanan proje ile Erzurum'un önemi daha da artmaktadır. Bu anlamda son yıllarda Türkiye'de gelişen demiryolu hatlarına paralel olarak Erzurum'un önemi daha da artmıştır. Ayrıca Türkiye-Türki Cumhuriyetler arası ilişkilerin artmasıyla beraber Erzurum'un daha da iyi bir konuma sahip olması beklenmektedir.

⁹⁹ Kudaka.org.tr(14.05.2016)

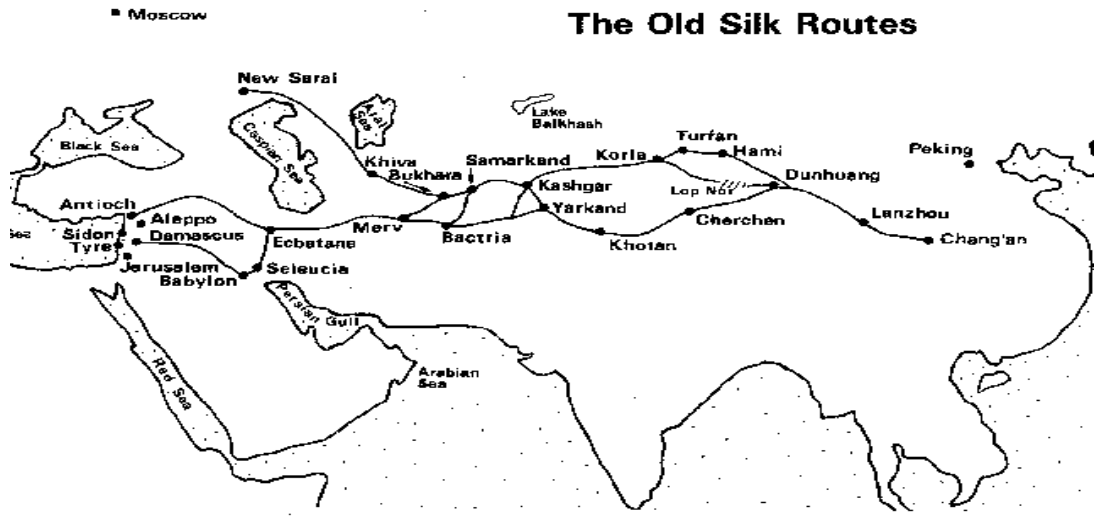
Harita 2: (Erzurum–Erzincan–Bayburt) Bölgesi Ulaşım ve Gelişim Şeması¹⁰⁰

¹⁰⁰ Fatih Yılmaz, Güvenç Gürbüz ve Süleyman Toy, "Erzurum Yüksek Hızlı Tren Raporu", Kudaka, 2013, http://erzurumdayatirim.kudaka.org.tr/dokumanlar/Erzurum_Yuksek_Hizli_Tren_Raporu_2013.pdf (15.12.2015), s.14.

Erzurum'un ulaşım anlamındaki önemi konusunda ilk olarak belirtilmesi gereken husus, şüphesiz Erzurum ve İpek Yolu birlikteliğidir. Anadolu'nun coğrafi ve stratejik açıdan oldukça önemli merkezlerinden olan Erzurum, 11. yüzyıldan itibaren giderek artan İpek Yolu ticareti ve bölgesel güç potansiyeli ile dikkat çekmektedir. Osmanlı idaresi altında özellikle **Tebriz-İzmir** güzergâhının kullanılması Erzurum'un aktif bir ticarî merkez olmasında önemli rol oynamıştır. Nitekim 17. yüzyılda Osmanlı hazinesinin %1-2'lik gelirini teşkil eden üçüncü büyük gümrüğün Erzurum'da olması, Erzurum'la ilgili önemli veri niteliği taşımaktadır.¹⁰¹

Harita 3: Erzurum Üzerinden İpek Yolu Güzergâhı¹⁰²

Erzurum, İpek Yolu ticaret hattının önemli bir kavşak noktası olmasına rağmen 20. yy'dan sonra bu ticaret yolu eski önemini yitirmeye başlamıştır. Bu zayıflamaya paralel olarak Erzurum'un ekonomik yapısı oldukça zayıflamış ve bir zamanlar gümrük gelirleri konusunda Osmanlı'nın önde gelen eyaletlerinden olan Erzurum bu alanda oldukça gerilere düşmüştür. 20. ve 21. yy'da ulaşım türlerinin gelişmesine bağlı olarak bu alanlarda da önemli değişimler yaşanmıştır. Bu ulaşım sistemlerinde yaşanan gelişmelerin analizinde ilk önce karayolu ulaşım sistemleri ve özellikleri üzerinde durulacaktır.

¹⁰¹ Pamuk, s.1.

¹⁰² Pamuk, s.2.

Erzurum batıda Aşkale'den Erzincan ve Karadeniz'e, doğuda ise Pasinler, Horasan, Ağrı, Kars, Ardahan ve Iğdır'a bağlanmaktadır. Belirtilen bu yollar son derece yoğun ve kalabalık olma özelliği taşımaktadır. Erzurum'un kuzey-güney yönlü ulaşımı ise son 20 yılda yapılan yeni yatırımlarla daha da rahat hale gelmiştir. Bu güzergâhlar üzerinde bulunan dağlar, çeşitli geçitler ve tünellerle aşılmaya çalışılmıştır. Bu projelerle özellikle Erzurum-Karadeniz bağlantısının kolaylaşması amacı ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda proje bazında değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır.

1. Erzurum –Ardahan-Tiflis Karayolu
2. Erzurum –Rize (Ovit geçidi) Tüneli
3. Erzurum –Trabzon- Bayburt (Kop) Tüneli
4. Erzurum –Tekman –Hınıs-Muş Yolu ve Tüneli
5. Erzurum-Karlıova –Bingöl Yolu

Bu yollardan bazıları Erzurum'un kendi ilçeleri ile bağlantısının kolaylaşması açısından büyük önem arz etmektedir. Fakat özellikle Karadeniz ile bağlantıları sağlayacak olan **Kop** ve **Ovit** tünelleri Erzurum ekonomisi açısından son derece önemlidir; çünkü Erzurum ve Trabzon'u birbirine bağlayan mevcut yol hem çok dağlık ve engebeli hem de kış şartlarından çok etkilenen bir yol olma özelliği taşımaktadır. Ancak yapılacak tünel ile bu sıkıntılar bertaraf edilecektir. Diğer önemli proje ise Ovit geçidi projesidir. Bu proje 14 km ile **Türkiye'nin en uzun çift tüp esasına göre yapılmış tünel** projesi olacaktır.¹⁰³ Bununla birlikte proje sonunda Erzurum'dan çıkan bir araç 150 dakika sonra limanda olacaktır. Bu projeler özellikle ekonominin gelişmesinde ve çeşitlenmesinde önemli rol oynayacaktır. Bu projeler sonucunda hem mikro ekonomik anlamda hem de makroekonomik anlamda Erzurum ekonomisine ciddi kaynak aktarımı olacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca ilin sahip olduğu ulaşım hinterlandı bağlamında düşünüldüğünde bu projelerin bölge açısından da oldukça olumlu sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

¹⁰³ [http://aa.com.tr/tr/turkiye/ovit-tunelinde-sona-gelindi/682089\(21.04.2016\)](http://aa.com.tr/tr/turkiye/ovit-tunelinde-sona-gelindi/682089(21.04.2016)).

Tablo 41: İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Sath Cinslerine Göre Uzunlukları (Km)¹⁰⁴

İL ADI	DEVLET VE İL YOLLARI								
	ASFALT YOLLAR			PARKE	STABİLİZE	TOPRAK	GEÇİT VERMEZ	TOPLAM UZUNLUK	BÖLÜNÜMÜŞ YOL
	ASFALT BETONU	SATHİ KAPLAMA	TOPLAM						
ERZURUM	411	19	605	2	0	4	9	69	570.45

Tablo 41’de Erzurum il sınırları içerisinde yer alan devlet ve il yollarının uzunlukları verilmiştir. Erzurum’da bulunan asfalt yollar dikkate alındığında bu yollar özellikle doğu-batı hattında transit bir yol olma özelliğini taşımaktadır. Erzurum’un **asfalt beton** oranı son 20 yılda iyileştirilmeye çalışılmış olup bu çalışmalar ve yeni yapılan yollarla Erzurum, 411 km asfalt betona sahip bir il olmuştur. Şüphesiz Erzurum gibi kış şartlarının ağır olduğu bir kent için asfalt yolların varlığı çok önemlidir. Asfalt kaplama yolların bu denli fazla olmasında özellikle ülkenin sahip olduğu ekonomik koşullar ön planda bulunmaktadır. Özellikle kışların oldukça sert ve uzun geçtiği Erzurum’da asfalt betonu kullanımı dayanıklılık açısından, beton yola göre daha dayanıksızdır. Ancak maliyet ve genel tamirat masrafları göz önünde bulundurulduğunda asfalt betonu daha az maliyetli olmaktadır.¹⁰⁵ Bu anlamda ildeki yolların beton asfalt türüne dönüşümünün hem ulaşım maliyetlerine hem de genel maliyetlere olumlu yansıtacağı değerlendirilmektedir. Bununla birlikte Erzurum 119 km sathi kaplama yola sahiptir. Bu yollar güvenli ve rahat bir karayolu ulaşımı için son derece önemlidir. Ancak özellikle ilde egemen olan soğuk hava şartları dolayısıyla bu yolların kullanımında ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu anlamda bu yolların bakımı ve gerekli onarımların yapılması, ulaşımında konfor ve rahatlık açısından büyük önem arz etmektedir. Erzurum toplam 570 km’lik bölünmüş yola sahiptir. Erzurum’un ekonomik anlamda büyümesi ve gelişmesi için bu yollara yeni yollar eklenmeli ve mevcut yolların bakım ve onarım işlemleri dikkatle takip edilmelidir.

¹⁰⁴ KGM, İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Sath Cinslerine Göre Uzunlukları, 01.01.2016, <http://www.Kgm.Gov.Tr/Sitecollectiondocuments/Kgmdocuments/Istatistikler/Devletliyolenvanter/Ileregoredevletveilyollari.Pdf>, (Erişim Tarihi 10.02.2016), s. 1.

¹⁰⁵ Türkiye’de beton yol potansiyelinin göstergeleri, [http://www.cementurk.com.tr/Index/ArticleDetails/44\(07.06.2016\)](http://www.cementurk.com.tr/Index/ArticleDetails/44(07.06.2016)).

Erzurum için diğ er önemli başlık ise havayolu taşımacılığıdır. Hava yolu taşımacılığının önemli olmasının bazı nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi ise Erzurum'un, dünyanın en uzun kayak pistlerinden birine sahip olması durumudur. Bu özelliğinden dolayı Erzurum, her yıl çok sayıda yerli ve yabancı turist için konakladığı bir turizm bölgesi olma niteliğ i taşımaktadır. Aynı zamanda Erzurum, il dışına ciddi miktarda göç verdiğ i için de insanlar akraba ve tanıdıklarını ziyaret etmektedir. Bununla birlikte Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinde bir yük ve ikmal merkezi olma niteliğ i de taşımaktadır.

Tablo 42: Yıllara Göre Erzurum Havalimanı Kullanımı (2010-2014)

Yıllar	Yolcu			Tüm Uçak			Yük (ton)		
	İç hat	Dış hat	Toplam	İç hat	Dış hat	Toplam	İç hat	Dış hat	Toplam
2010	749.999	15.083	765.082	6.657	171	6828	6.531	299	6.830
2011	788.128	17.209	805.337	7531	330	7861	6.848,5	397,2	7.245,6
2012	772.700	16.520	789.220	7121	210	7331	7.097	464	7.561
2013	852.616	23.505	876.121	7044	252	7296	7.745	548	8.293
2014	962.023	14.313	976.336	7799	235	8034	8.432	366	8.798

Kaynak : www.dhmi.gov.tr

Tablo 42'de Erzurum ilinin 2010–2014 yılları arası havayolu ulaşım verileri sunulmuştur. 2010 -2013 yılları arası iç hat yolcu sayısı 700–800 bin arasındadır. Fakat 2013 ve sonrasında bu rakamlar aşılmış olup 2013 yılında 852.616, 2014 yılında ise 962.023 kişi olmuştur. Bu artışların nedenleri incelendiğ inde özellikle Erzurum'a olan uçak seferlerinin artması ve yeni firmaların Erzurum'a uçuş düzenlemeye başlamasının yolcu sayısında görülen artışta etkili olduğ u değerlendirilmektedir. Aynı zamanda uçak bileti fiyatlarının otobüs bileti fiyatlarına yaklaşması ile insanlar havayolu ulaşımını daha fazla tercih etmeye başlamıştır. Bununla birlikte dış hat yolcu sayısına bakıldığında çok yüksek rakamlarla karşılaşılmamaktadır. Bu konuda özellikle kış

turizminin canlandırılması için çalışmalar yapılması gerekmektedir. 2010 yılından itibaren Erzurum havalimanına inen uçaklara bakıldığında ise özellikle 2011 yılında gerçekleştirilen Üniversitelerarası Kış Olimpiyatlarının etkisiyle Erzurum'a yapılan dış hat uçuş sayısı artmıştır. Ancak bir sonraki yıl toplamda tekrar düşüşe geçmiştir. 2014 yılında ise 8000 sınırı geçilmiştir. Yük bağlamında bakıldığında da diğer verilere paralel sonuçlar ortaya çıkmıştır. Bu manada ilin ulaşımında bir kargo merkez üssü olması durumu söz konusu olmuştur. Son yıllarda bu alanda ilde yaşanan artış dünyadaki kargo anlamında yaşanan artışa paralel bir seyir izlemektedir.

Tablo 43: Erzurum–Divriği Tren Yolu Hat Bilgileri (2004–2014)

	2004	2009	2014
Hat Uzunluğu(Km)	370.4	370.4	370.4
Banliyö	-	-	-
Ana Hat Yolcu	197.391	528.202	361.311
Yük	458050	225.365	360.147
İş Treni	3.894	0	-
TOPLAM	659.335	852.036	721.458

Kaynak : www.tcdd.gov.tr

Tablo 44: Erzurum-Kars Tren Yolu Hat Bilgileri (2004–2014)

	2004	2009	2014
Hat Uzunluğu(Km)	216.1	216.1	216.1
Banliyö	-	-	-
Ana Hat Yolcu	106.761	282.041	154.816
Yük	91.467	282.041	52.744
İş Treni	1153	306.216	-
TOPLAM	199.381	359.563	207.560

Kaynak : www.tcdd.gov.tr

2004–2014 arası yıllar baz alınarak oluşturulan toplam rakamlar dikkate alındığında 2004 yılında Divriği–Erzurum hattı 659.335 km iken, Erzurum-Kars hattı 199.381 km'dir. Divriği-Erzurum hattının görece daha iyi şartlara sahip olması

(demografik ve ekonomik etmenler) bu durum üzerinde etkilidir. 2009 yılına baktığımızda iki hat arasındaki toplam değer farkı, Divriği-Erzurum hattı lehine olacak şekilde artmıştır. Bu farkın artmasındaki en büyük faktör ana hat yolcu sayının değişmesidir. 2014 yılına baktığımızda **toplam** değer farkı daha da artmıştır. Bunun en büyük nedeni ise Kars güzergâhında yük sayısının azalması ve diğer güzergâhta ise yük sayısının artmasıdır. Bununla birlikte özellikle son yıllarda hızla yaygınlaşmaya başlayan hızlı tren hatlarının da varlığından bahsetmek gerekmektedir. 9. ve 10. Kalkınma Planları ile Bölgesel Gelişme Ulusal Stratejisi (BGUS) ve ilişkili programlar kapsamında, büyüme ve çevrelere hizmet verme potansiyeli yüksek, çoğu geleneksel bölge merkezi niteliğindeki 12 kent cazibe merkezi olarak belirlenmiştir. Bu kentler genel olarak Doğu Anadolu, Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu’da bulunan illerden oluşmaktadır. Projelerle beraber bu illerde ekonomik ciddi ilerlemelerin sağlanacağı aşikârdır. Ayrıca uygulamaya konulacak olan bu politika ile Erzurum’un yakın çevresi ve dış coğrafyası için önemli bir ticaret, turizm, eğitim ve kültür merkezi haline getirilmesi hedeflenmektedir. TCDD verilerine göre Sivas–Erzincan–Erzurum–Kars hattının mevcut uzunluğu 763 km’dir. Aynı güzergâhta yapılacak olan yüksek hızlı tren hattının toplam uzunluğu 710 km ve yapım maliyetinin \$4 milyar olması beklenmektedir. Bu yapılacak yeni hatlarla beraber özellikle Erzurum ekonomisindeki en büyük handikaplardan biri daha aşılmış olacak ve Erzurum’un ulaşım noktasında yaşadığı büyük bir problem daha çözülmüş olacaktır. Ayrıca 215 km olan Erzurum–Erzincan yüksek hızlı tren hattı mesafesinin 200 km olacağı ve maliyetinin \$1,13 milyar olacağı tahmin edilmektedir. Bu proje sayesinde özellikle Erzurum’un uzun yıllardan beri yaşadığı rekabetsiz ulaşım imkânları ortadan kalkacak ve ilde bölge insanına hizmet veren ulaşım firmaları da kendilerini müşteri memnuniyeti bakımından geliştirmek zorunda kalacaktır.¹⁰⁶

Erzurum yerleşim ve şehircilik bakımından tarih boyunca önemli noktalardan bir olmuştur. “Erzurum yüzölçümünün yaklaşık % 64’ünü dağlar oluşturmaktadır. Bu dağların en önemlileri arasında Doğu Karadeniz kıyı dağlarının devamı olan 3.937 m yükseltili Kaçkar Dağı ile yükseltileri 3.000 m’yi aşan tepeler bulunmaktadır. En yüksek noktaları, Kaçkar Tepesi (3.937 m) ve Verçenik Tepesi’dir (3.711 m). İlin

¹⁰⁶ Yılmaz ve diğerleri, s.18-19.

kuzeybatısında, Çoruh ve Karasu vadilerinin birbirine yaklaştığı noktada Kop Dağları başlamaktadır. Önemli doruklar batıda Akbaba Dağı (3.065 m), Keçitaşı Tepesi, Yeşerçöl Dağı, Serçeme Suyu'nun kuzeyinde volkanik yapılı Tosik Dağ (2.900 m), Ortuzu Dağı, Gâvur Dağı ve Mescit Dağlarıdır.”¹⁰⁷

Erzurum'dan geçen 2 önemli akarsu ilin coğrafyası üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Karasu ve Aras nehirlerinin oluşturduğu alanlar Erzurum'da dağların uzanış doğrultusunda devam etmektedir. Bu noktada bu nehirlerin güneyinde Karasu-Aras grup dağları, Erzurum'u adeta çepeçevre sarmaktadır. Ayrıca ilin doğu-batı ekseninde uzanan önemli dağları olan Palandöken ve Sakaltutan dağları da ilde bulunan diğer önemli dağlar arasında yer almaktadır. İlin etrafını doğu tarafından çevreleyen dağlar ise Çobandede dağlarıdır. Bu dağlar adeta iki önemli dağı birleştiren bir kilit vazifesi görmektedir. Bu iki dağ ise ilin kuzeyinde bulunan Kargapazarı dağları ve güneyinde bulunan Palandöken dağlarıdır. Bununla birlikte bu dağlarla çevrili alan Erzurum ovasını oluşturmaktadır. Erzurum'da bulunan bir diğer önemli ova ise Hınıs çayının etkisiyle oluşmuş olan Hınıs ovasıdır. Ayrıca Erzurum'un Pasinler ilçesinin üzerine kurulu olduğu Pasinler ovası da Erzurum'da bulunan bir diğer önemli ovadır.

Erzurum bulunduğu konum itibarıyla çevresine göre oldukça yüksek rakımda bulunmaktadır. Bu durum ildeki coğrafi alanların dağılımını doğrudan etkilemiştir. Bu anlamda yaylalık alanlar oldukça fazla yer kaplamaktadır. Oldukça yüksek bir rakıma sahip olan Tekman yaylası bu yaylalardan en önemlilerinden biridir. Bu bölgelerde yoğun olarak yaylacılık faaliyetleri ve mera hayvancılığı yapılmaktadır. Bölgede yetiştirilen büyükbaş hayvanlar ilin ekonomisinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Erzurum, akarsu ve nehirler bakımından oldukça zengin bir ilimizdir. Sahip olduğu yükseltisi ve ana kaya yapısı dolayısıyla akarsular ekonomik açıdan oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu akarsulardan en önemlileri Karasu, Aras ve Çoruh nehirleridir. Erzurum'da Dumlubaba bölgesinden doğan Karasu nehri Türkiye'nin en önemli barajlarına kaynaklık eden Fırat nehrinin 2 önemli kolundan biridir. Karasu nehri üzerinde irili ufaklı sulama ve enerji amaçlı göletler bulunmaktadır. İlde bulunan

¹⁰⁷ Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, İl Çevre ve Durum Raporu 2012, s.10.

göletler başlıca şunlardır: Teke Deresi Göleti, Ürünlü Göleti, Kapıkaya Göleti, Köyceğiz Göleti, Porsuk Göleti, Şenkaya Göleti, Kuzgun ve Demirdöven göletleridir. Özellikle Kuzgun ve Demirdöven göletleri Erzurum'da tarım ve tarımda verimliliğin artırılmasına önemli katkıda bulunmuşlardır.

Erzurum, tarihin en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmış bir ilimizdir. Yerleşim tarihi açısından bakıldığında ilk olarak Hayasa krallığı tarafından yurt edinilmiş, ardından Azza krallığı Erzurum'a hâkim olmuştur. Anadolu'da kurulan ilk krallıklardan olan Urartular Erzurum'a büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemde il, nüfus ve yerleşme açısından oldukça iyi bir konuma gelmiştir. Urartulardan sonra ise özellikle Kafkasya'dan gelen akınlarla büyük zarar görmüştür. Kafkaslardan akınlar düzenleyen topluluklar arasında Kimmerler ve İskitler en önde gelen topluluklardır. Erzurum, bu akınların ardından **İskender** tarafından alınmış ve **İskender İmparatorluğu** yıkılincaya dek sürekli gelişme göstermiştir. İskender İmparatorluğu yıkıldıktan sonra ise Erzurum çeşitli mücadelelere sahne olmuştur. Roma imparatorluğunun hâkimiyetine geçtikten sonra il, artan ticari ve ekonomik faaliyetlerden dolayı yerleşim açısından ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Bu noktada ilde çeşitli pazar yerleri ve ticaret merkezleri kurulmuştur. Bu merkezler ayrıca diğer bölgelerden gelen tüccarların buluşma noktası haline gelmiştir.¹⁰⁸

Erzurum, İpek Yolu ve Trabzon-İran ticaret yolu açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu stratejik konumu Erzurum'u bir mücadele alanına çevirmiş ve çoğu imparatorluk bu stratejik bölgeye sahip olmak için büyük ordularla Erzurum'u kuşatmıştır. Ancak bu özelliği Erzurum'a sadece işgaller getirmemiş aynı zamanda şehrin korunması ve savunması için de büyük kaleler yaptırılması sonucunu doğurmuştur. Erzurum'un birçok ilçesinde heybetli kaleler ve surlar yapılmış ve bu saldırılar önlenmeye çalışılmıştır. Erzurum'da yapılan kazılarda üzerinde hâkimiyet kurmuş birçok medeniyete ait izler bulunmuştur; ancak bu eserler sadece kazılar sonucu günümüze ulaşabilmiştir. Eski dönemdeki uygarlıklardan ayakta kalan eser sayısı yok denecek kadar azdır. Eski dönemlerden kalma eserlerin çoğu ya depremler ya da istilalar neticesinde zarar görmüştür.

¹⁰⁸ Ogün Coşkun, "İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi", **Doğu Coğrafya Dergisi**, No 20, S.7, 2008, s.4-5.

Erzurum, **Doğu Roma İmparatorluğu**'nun hâkimiyetine girdikten sonra büyük gelişmeler göstermiştir. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, bölgeleri askeri ve idari olarak parçalara ayırmıştır. Erzurum bu bölünme sonucunda kral tarafından kendi ismi verilecek derecede üzerinde önemle durulan bir il olmuştur. Doğu Roma döneminde şehrin ticaret hayatını geliştirmek için hanlar yapılmış olup yerleşim daha çok ticaretin yoğun olduğu bu bölgelerde gerçekleşmiştir. Sasani saldırılarına karşı yapılan kale, Erzurum yerleşim planını da etkilemiş ve şehir yerleşimi güvenli bölge olarak görülen kale ve civarında toplanmıştır. Bizans hâkimiyeti sonrası Müslüman Araplar tarafından fethedilen Erzurum daha da büyük bir gelişme göstermiştir.

Erzurum Araplardan sonra tekrar Bizans hâkimiyetine girse de **İbrahim Yınal** ve **Kutalmış** tarafından alınmak istenmiş fakat başarılı olunamamıştır. **Sultan Alparslan** idaresindeki Selçuklu ordusunun Malazgirt'te kazandığı zaferin ardından şehir Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Sultan Alparslan bu zafer sonucunda **Ebû'l-Kasım Saltuk'a** Erzurum ve çevresini ikta olarak vermiş, Anadolu'nun ilk beyliği olan **Saltuklular Beyliği** burada kurulmuştur. Bu beylik döneminde Erzurum'a birçok önemli eser yapılmıştır. Bu eserlerden en önemlisi ise "**Erzurum Ulu Cami**" olarak anılan eserdir. Uzun süre Saltuklu egemenliğinde kalan şehir Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğollar tarafından büyük işgallere ve yıkımlara uğramıştır. Bu dönemde ilin sosyal ve ekonomik yapısı ciddi oranda değişmiş ve insanlar daha iç bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Erzurum İlhanlılardan sonra iki Türkmen aşireti olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesiyle büyük oranda zarar görmüştür. Bu mücadele daha çok Erzurum ve çevresinde gerçekleşmiştir. Bu mücadelelerde bölgenin ekonomik ve sosyal hayatı derin yaralar almıştır. Şehir daha sonra önemli Türk hükümdarlarından olan Timur tarafından ele geçirilmiştir. Timur şehirden çekildikten sonra, Akkoyunlular şehre hakim olmuştur. Timur istilası döneminde ilin yerleşim yapısı büyük oranda etkilenmiş, birçok insan Erzurum'dan daha iç bölgelere göç etmiştir¹⁰⁹

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine giren Erzurum'a ait yerleşim bilgilerine ancak oğlu **Kanuni Sultan Süleyman** devrinde ulaşılmaktadır. Bu dönemde Erzurum'da beylerbeyliği teşkilatı kurulmuştur. "Erzurum Beylerbeyliği,

109 Çoşkun, s.7.

1568–1574 yıllarına ait sancak listelerine göre Yirmi Sekiz sancaktan oluşmuştur. Bu sancaklar arasında Trabzon, Karahisarışarki (Şarkikarahisar, Şebinkarahisar), Kiğı, Pasin, İspir, Çemişkezek, Oltu, Batum, Mamrevan (Namran), Ardanuç, Tortum, Ardahan, Livane, Kars, Acara, Malazgirt yer almıştır. 1578'e doğru sancak sayısı otuza yükselmiştir. Ancak 1578–1590 Osmanlı-Safevi Savaşları dolayısıyla yeni beylerbeylikler kurulunca sancak sayısı azalmıştır.”¹¹⁰

Osmanlı idaresine geçtikten sonra Erzurum'da hızlı bir toparlanma süreci başlamıştır. Kanuni döneminde beylerbeyliği haline gelen Erzurum, daha sonra birçok sancak ve kazanın birleşerek oluştuğu bir il olmuştur. Bu dönemlerdeki yerleşmeler genelde köy ve köy altı tarzında yerleşmelerden oluşmuştur. O dönemlerde şimdiki Erzurum merkezinde çok az insan ikamet etmektedir. Özellikle Osmanlı-Safevi Savaşları bölgede yeni üsler ve karargâhlar kurulmasını gerektirmiştir. Bundan dolayı Erzurum'dan bazı sancaklar ayrılmıştır. Yeni oluşturulan beylerbeyliklerine nüfus akışı olmuştur. Bu durum ilin yerleşim planında çeşitli değişimler getirmiştir. Bu yapılan yeni idari yapılanma sadece nüfus yönünden değişimlere neden olmamış, aynı zamanda ekonomi ve ticareti olumlu etkilemiş ve yeni oluşturulan bölgeler, bölgelerarası ticaretin gelişiminde büyük bir rol üstlenmiştir. Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemlerinde Erzurum'da değişimler görülse de asıl büyük değişim 2. Mahmud döneminde olmuştur. 2. Mahmud **müşirlik teşkilatını** kurunca, Erzurum müşirlik statüsü kazanmıştır. İdari, mülki, mali ve askeri işlerin tek elde toplandığı bu sistem Erzurum'da 1836'da yürürlüğe konulmuştur. Şark Seraskeri unvanı da verilen **Esad Muhlis Paşa** Erzurum müşirliğine tayin edilmiştir. Erzurum müşirliği; Erzurum, Erzincan, Hınıs, Kelkit, Malazgirt, Tortum, Şarkikarahisar, İspir, Kuruçay, Pasin, Mamrevan, Kozancan, Kiğı, Mecinkerd sancaklarından oluşmuştur. Müstakil eyalet olan Kars, Çıldır, Van ile Muş sancağı da Erzurum müşirinin nüfuzu altında bulunmuştur. 2. Mahmud döneminde uygulanan bu sistemle Erzurum merkezinde genişlemeler olsa da nüfusun büyük bir kısmı köylerde ikamet etmiştir.

110 Küçük, s.328.

2. Mahmud döneminde 1836 yılında yapılan bu düzenlemenin ardından 1864 yılında “**Vilayet Nizamnamesi**” adıyla yeni bir düzenleme yapılmış ve Erzurum vilayet haline gelmiştir. Bu düzenlemelerde günümüzdeki birçok il Erzurum’a bağlı bir sancak olarak tanımlanmıştır. 1877–78 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında oluşan değişikliklerle idari olarak yeni düzenlemeler yapılmıştır. “1299’da Erzurum vilayeti Erzurum, Bayburt, Beyazıt ve Erzincan sancaklarından; 1317’de Erzurum, Erzincan ve Beyazıt sancaklarından oluşmuştur. 1914’te Erzincan Erzurum’dan ayrıldığı gibi 1925’te Beyazıt’ın da ayrılmasından sonra vilayetin sınırları tekrar değişmiştir. Cumhuriyet döneminde yapılan idari düzenlemeden sonra Erzurum Aşkale, İspir, Tortum, Oltu, Pasinler (Hasankale), Hınıs, Tekman (Tatos) ve Karayazı olmak üzere dokuz kazadan oluşan bir vilayet haline getirilmiştir.”¹¹¹ Erzurum 1877–78 (93 Harbi) sonunda yerleşim yapısı çok büyük değişikliklere uğramıştır. Özellikle Ermeni nüfusun çok etkin hale getirilmesi için uygun yerleşim planları uygulanmıştır. Bu uygulamaların en büyük sebebi ise 93 Harbi sonunda Osmanlı Devletinin yenilmiş olması ve Rusya’nın Osmanlı Devletini köşeye sıkıştırmasıdır. Bu yapılan yeni planların I. Dünya Savaşı yıllarında görülen Ermeni hareketlerinde bir temel oluşturmuş ve Ermenilere verilen bu destek Ermeni proaktifliğine büyük bir dayanak oluşturmuştur. Bu noktada arkasında Rus desteği olduğunu düşünen silahlı Ermeni güçleri, güç kullanma yoluyla Ermeni devleti kurma yolunda Erzurum’da yaşayan halka büyük sıkıntılar yaşatmıştır.

Erzurum, I. Dünya Savaşına dek bu yapısını devam ettirmiştir. “Münir Alpagut’un verdiği bilgilere göre; I. Dünya Savaşından ve Rus işgalinden önce Erzurum’un 85.000 nüfusu bulunmaktadır. İlde çoğu yontma taşlardan yapılmış büyük konaklar olmak üzere, 15.000 ev, 3.500 muntazam mağaza ve dükkân bulunuyordu. Ayrıca, 20’ye yakın han ağzına kadar tüccar eşyasıyla doluydu. Şehrin o günkü genel serveti, 1940’ların sonuna nazaran 15 misli fazlaydı. Öyle ki, o günün Erzurum’unda, servetleri yarım milyon altınla ölçülen kişiler vardı.”¹¹² Erzurum’un o dönemdeki yerleşim yapısı incelendiğinde dikkat çeken ilk unsur evlerin çok sık yani bitişik nizamda olduğudur. Bu yapılaşmanın başlıca sebebi; istila, baskın vb. durumlarda bitişik nizamdaki evlerden birbirine açılan geçişlerin insanlara tehlikelerden kolaylıkla

¹¹¹ Küçük, s.328.

¹¹² Küçükuşurlu, s.3.

kaçış imkânı sağlaması olarak belirtilmektedir. Erzurum'da, mağaza ve ticaret faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bölgelerde sık bir yapılaşma olmuştur. Erzurum'da çok sayıda eski dönemlere ait hamam da bulunmakta olup bu hamamların çevresinde de yoğun bir yapılaşma görülmüştür. Bunlara ek olarak, camilerin bulunduğu mahallelerde nüfus genelde camiler çevresinde toplanmıştır. Ayrıca camilerin yakınında çeşmeler, kiraathaneler ve kütüphaneler bulunmaktadır. Bu gibi merkezlerde insanlar sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmaktadır.

I. Dünya Savaşında büyük oranda hasar görmüş olan Erzurum'un, gerekli maddi şartlar bulunup ilgili plan ve projelerin hazırlanması durumunda, geleceğin şartlarına uygun olarak yeniden tanzim edilmesi düşünülmüştür. Bu konuda bazı adımlar atılma yoluna gidilmiştir. Fakat maddi sıkıntılar ve programsızlık buna imkân vermemiştir. I. Dünya Savaşı ilde büyük bir tahribat meydana getirmiştir. Birçok yerleşim yeri yıkılmış ve geri döndürülemeyecek hale getirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde şehrin ana caddesi haline getirilen ve daha sonraki imar planlarında ana cadde olma özelliğini koruyan Cumhuriyet Caddesi'nin açılmasıyla ilgili gelişmeler, I. Dünya Savaşı sırasında girişilen birtakım teşebbüslerle ortaya çıkmıştır. Şimdiki Cumhuriyet Caddesi üzerinde bulunan bazı binalar bu dönemde yıkılmıştır. Nitekim Kurtuluş Savaşından hemen sonra Erzurum'a gelen araştırma ve inceleme komisyonunun raporunda; Lala Paşa Camii ve yanmış olan Hükümet Konağı önündeki caddenin henüz açıldığı, bu yüzden taş ve toprak içerisindeki evlerin temellerinin meydana olduğu belirtilmiştir. Bu noktada Cumhuriyet Caddesinin imarı ile ilgili gelişmeler, ilin yeniden inşası ve imarı için bir başlangıç noktası olarak değerlendirilmektedir. 1920'li yıllarda Erzurum'un merkezi ve kilit noktasında bulunan caddenin açılması ile imarı ildeki diğer mekânların imarı için de bir mihenk taşı olma özelliği taşımaktadır. Bu noktada imar faaliyetleri önce merkezde başlamış daha sonraya çevreye yayılması amaçlanmıştır.¹¹³

¹¹³ haypedia.com(17.02.2016).

“Erzurum’da yeni caddelerin açılması hakkında 1922 yılında bazı önemli kararlar alınmıştır. Yeni Kapı’dan Ardahan Kapısı’na kadar (İstasyon Caddesi) ve Erzincan Kapısı’ndan Tebriz Kapısı’na kadar (Cumhuriyet Caddesi) yeni caddeler tespit edilmiş ve bunların genişlikleri 25 metre olarak kabul edilmiştir. Daha sonra, Cumhuriyet Caddesi istikametinde bulunan eski eserlerin muhafazası için bu kısımdaki caddenin genişliği 20 metreye indirilmiş ve diğerleri de devamlı belediye kontrolünde tutularak 25 metrelik genişliğin ihlal edilmemesi sağlanmıştır.”¹¹⁴ Bu planlamalara paralel olarak şehrin yerleşim noktaları da bu noktalara kaymıştır. Daha sonra bahsedilecek mahalleler bu yeni oluşturulan caddeler çevresinde kurulmuştur.

Cumhuriyet döneminin ilk şehir planlarından olan ve **Lambert Planı** adı verilen modern anlayışlı bir planın 1938’de uygulanması ve 1939’da da Anadolu demiryolu ağının Erzurum’a ulaşması, ilin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Fransız şehircilik uzmanı **Lambert** tarafından hazırlanan ilk plana göre yaklaşık 100.000 nüfus ve 400 hektar tutan bir şehir alanı esas alınmıştır. Fakat 1965 yılında şehrin nüfusu planda öngörülen rakamı aşp 105.317’ye ulaşmıştır. Ayrıca 1960’lı yıllarda şehrin kapladığı alan 950 hektarı geçerek planda öngörülen alanın iki katını geçmiştir. Bunun üzerine yeni imar planları arayışı başlamıştır. 1966 yılındaki **Zeki Yapar Planı** ile 1981’de uygulamaya konulan **Alim Çopuroğlu Planı**, ilkinin aksine nüfusun ve alan genişlemesinin çok büyük rakamlara erişeceğini varsayarak ovanın verimli tarım arazisinin önemli bir kısmını yerleşme alanı içine almaktadır. Fakat bu planların hiçbiri başarılı olamamıştır. Cumhuriyet sonrasında şehrin doğu sınırı hemen hemen aynı kalmış ve büyüme batıya doğru yönelmiştir.¹¹⁵

Cumhuriyetin ilanından sonra şehirlerin imarında önemli rol oynayan Fransız şehircilik uzmanı Lambert’in etkisiyle oluşturulan şehir özellikle 2. Dünya Savaşından sonra başlayan göçlerle nüfus için yeterli olmamaya başlamıştır. Erzurum’da oluşturulan 1960 ve sonrasındaki planların en büyük eksikliği şehrin batı tarafında bulunan ve turizm için potansiyeli bulunan Palandöken dağının konumundan kaynaklanmaktadır. Ayrıca Atatürk Üniversitesi’nin şehrin yerleşim planı üzerindeki etkisi de önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir. Özellikle 1960’lı yıllardan

114 Küçükkuşurlu, s.12.

115 Tuncel, s.334.

sonra yerleşimin başladığı üniversite çevresi 1970 ve özellikle 1980'den sonra yeni binaların kurulmasıyla canlı bir bölge haline gelmiştir. 1950 ve 1960'larda çobanların hayvanlarını otlatığı ve ıssız olan bu bölgelerde 1980 döneminden sonra hızlı bir **kooperatifçilik** etkisi olmuştur. Bu dönemlerde şimdiki Palandöken Belediyesi'nin bulunduğu bölgeden küçük su kaynakları geçmektedir. Ayrıca diğer bir önemli gelişme de bugünkü Dadaşkent bölgesinde olmuştur. Kurulduğu bölgenin sazak ve tarım alan bölgesi olmasından dolayı çok tartışmalar yaşansa da Dadaşkent'te 1960 sonrasında hızlı bir yapılaşma olmuştur.

1960'lı yıllara yaklaşırken şehrin gelişmesinde büyük bir paya sahip olan Atatürk Üniversitesi'nin batı yönünde kurulması şehrin batı yönünde genişlemesinde etkili olmuştur. Erzurum'un merkezi, tarihi kısmı içine alan çember şeklindeki bir yol sistemiyle çevrili olarak tasarlanmıştır. Bu yol Gürcükapı, Taşmağazalar, Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı ve Mumcu caddelerinden oluşmuştur. Uzun yıllar boyunca köyde yaşayan insanların şehirden ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra geri dönüş için terminal görevi gören Gürcükapı, Erzincankapı, Kongre Caddesi gibi mekânlar aynı zamanda yerleşim yerleri açısından da oldukça fazla bir yapılaşma görülmektedir. Bu bölgelerde ticarethaneler yaygın olarak bulunmaktadır. Bu noktada yapılaşma faaliyetlerinin yoğun olarak görülmesinde ticari faaliyetlerin etkisinin olduğu değerlendirilmektedir.¹¹⁶

Erzurum'un Osmanlı döneminden kalma en önemli özelliği olan gümrük noktası olma özelliği kendini yer isimleri açısından da belli etmektedir. İlin Doğu illeriyle bağlantısını sağlayan **Tebrizkapı**, kuzey bölgelerle bağlantısını sağlayan **Gürcükapı** ve batı ile bağlantıyı sağlayan **Erzincankapı** bu bağlantı ve çıkış noktalarının en önemlileri arasında bulunmaktadır. Şehrin imar yapısı çember şeklinde olup, bölgeler iç ve dış çıkış kapısı niteliğine benzer bir şekilde konumlandırılmıştır. Bu bölgeler şehrin iç çıkış diye tabir edilebilecek alanında bulunmaktadır. Şehrin dış çıkış kısmında ise Karskapı, İstanbulkapı, Ardahankapı gibi bölgeler bulunmaktadır. Bu bölgelerin hepsi günümüzde önemli yerleşim alanlarıdır. Erzurum sahip olduğu coğrafi koşullar itibarıyla genelde doğu-batı eksenli bir plana oturtulmuştur. Bu noktada ilin en

¹¹⁶ Ünal, s.334.

önemli merkezi olan Cumhuriyet Caddesi merkez alınmış ve kuzeyinde Gürcükapı, Taşmağazalar Caddesi, Kongre Caddesi şeklinde birbiriyle oldukça kuvvetli irtibatı olan merkezler şeklinde imar edilmiştir. Bunlarla beraber şehrin diğer önemli caddeleri Cumhuriyet Caddesinin kuzeyinde bulunan Ayaspaşa, Mumcu ve Çaykara Caddeleriyle; güneyinde bulunan Yenişehir, Erzincankapı ve Aliravi Caddesidir.¹¹⁷ Cumhuriyet Caddesinin ilin en yoğun ticaret merkezi olmasının sebeplerinden biri üniversiteye olan mesafesidir. Üniversiteye 15 dakikalık bir yürüme mesafesinde bulunan bu caddede öğrencilerin ihtiyacını karşılayacak birçok mekân bulunmaktadır. Özellikle yapımına 2010 yılında başlanan ve yapımı 4 yıl süren alışveriş merkezi Cumhuriyet Caddesinin işlerliğini daha da artırmıştır.

1980 yılı ve sonrasında yoğun olarak yerleşim bölgeleri şehrin batı ve güney yakasında bulunmaktadır. Bu bölgelerin en önemlileri Kayakyolu, Yıldızkent, Yenişehir ve Dadaşkent olarak gösterilmektedir. Özellikle ilin deprem riski ve fay hatlarına yakın olmasından dolayı yerleşim bölgelerinin daha çok zemini sağlam bölgelere yapılması kurgulanmış, bu bölgeler yerleşim açısından uygun hale getirilmiştir. Ancak eski sazak ve nitelikli tarım arazisi üzerine kurulu olan Dadaşkent bölgesinde binaların kat sayılarına sınırlamalar getirilmiştir. Erzurum'da 2010 yılı ve sonrasında yapılaşma faaliyetleri yoğun olarak yapılmışsa da bunlar çok yetersiz kalmıştır. Özellikle Yenişehir semtinde bulunan ve yaklaşık 2000 konuttan oluşan kentsel dönüşüm faaliyetinin durdurulmasından sonra Erzurum'da konut fiyatları artmıştır. Yeni yapılan konutlarda da bu fiyatlar devam edince Erzurum'da kuvvetli bir konut fiyatı enflasyonu olmuştur. Erzurum'da yaşayan insanların maddi durumu da bu fiyat sorunu karşısında yetersiz kalınca büyük bir banka sermayesi piyasada dolaşmaya başlamıştır. Bu süreç dağdan kopan bir kar kütesinin büyüyerek devam etmesi sonucuna benzer bir sonuç doğurmuştur. Her ne kadar bu süreçte Erzurum insanı göreceli olarak zenginleşmiş ve refahı artmış olarak görünse de olayın arka planında bankalardan alınan paranın sahte bir refah oluşturduğu gerçeği asla unutulmamalıdır. Bu problemin çözümünde uygulanabilecek bir takım önlemler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları konutlardaki m² ölçülerine sınırlar getirmek, ilde bulunan inşaat şirketleriyle masaya oturup oluşan bu problem üzerine değerlendirmeler yapmak, inşaat şirketlerinin birleşerek oluşturacağı

¹¹⁷ Tuncel, s.334.

daha büyük ticari ortaklıkları desteklemek tarzında yöntemlerden oluşmaktadır. Ancak bu noktada yapılabilecek en büyük yanlış ise büyük firmaların ile getirilmesi ve bu firmaların büyük inşaatlar yapması konusunda ikna edilmesidir. Bu konunun bu denli büyük bir problem olmasının nedeni bu şirketlerin Erzurum'a sağlayacağı pozitif katkının oldukça düşük olmasıdır. Bu duruma gerekçe olarak bu denli büyük firmaların bütün malzeme ve işgücü olanaklarını il dışından tedarik etmeleri gösterilmektedir. Bütün bu ihtimaller bir araya geldiğinde ise birçok insanın kepenk kapatıp başka illere göç etmesine neden olabilecek olumsuz sonuçları doğuracağı değerlendirilmektedir.

3.8. Bölge İlleriyle Karşılaştırma

Türkiye sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle birçok farklı özelliğe sahip bölgeyi üzerinde barındırmaktadır. Bu konu üzerine yapılacak analiz ve değerlendirmelerin daha kolay ve daha uygun yapılabilmesi amacıyla Türkiye toprakları 7 bölgeye ayrılmıştır. Bu ayırımı yer şekilleri, iklim, coğrafi koşullar, bitki örtüsü vb. gibi temel ölçütler kullanılmıştır. Bu bölgelerden birisi Doğu Anadolu bölgesidir. Bölgenin genel özellikleri incelendiğinde genel olarak tarım ve hayvancılık odaklı bir ekonomik altyapıya sahiptir. Aynı zamanda yükselti ortalamaları bakımından diğer bölgelerden oldukça fazla bir rakıma sahiptir. Bölgenin genel coğrafi yapısı içerisinde dağlar büyük bir yer teşkil etmektedir. Türkiye'nin en yüksek dağları olan Ağrı Dağı bu bölgede bulunmaktadır. Dağlardan sonra en geniş yer kaplayan unsurlar platolardır. Bu anlamda Türkiye'nin en önemli platolarından biri olan **Erzurum–Kars** Platosu bu bölgede bulunmaktadır. Erzurum–Kars Platosu Türkiye'nin en önemli büyükbaş hayvan potansiyeline sahip platosudur. Doğu Anadolu bölgesinin bir diğer karakteristik özelliği ise iklimidir. Bölge diğer bölgelere oranla oldukça sert bir karasal iklime sahiptir. Türkiye'de süregelen bölge anlayışı Avrupa Birliğine uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Türkiye'de belirlenen bölgeler Avrupa Birliği sürecinde yeniden değerlendirilmiş ve yeni bir sınıflandırma yapılmıştır. Yapılan bu değerlendirme sonucunda Türkiye'de 12 adet **Düzey 1**, 26 adet **Düzey 2** ve 81 adet **Düzey 3** grubu oluşturulmuştur. **Düzey 1** grubu daha çok bölge benzeri daha geniş coğrafyaya sahip alanlardan oluşturulmuştur. **Düzey 2** ise bölüm benzeri bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. **Düzey 3** grubu ise il bazlı bir değerlendirme ölçütü

olarak oluşturulmuştur. Erzurum'un bölge illeriyle karşılaştırılmasında 2002 yılında uygulamaya konulan İstatistiki bölge birimleri sınıflandırılması kapsamında yer alan kıstaslar çerçevesinde bir analiz yapılacaktır. Bu bağlamda Doğu Anadolu'da bulunan iller **TRA** ve **TRB** olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. **TRA** bölgesi kendi altında **TRA1** ve **TRA2** olarak sınıflandırılmıştır. **TRA1** bölgesi içerisinde Erzurum (TRA11), Erzincan(TRA12) ve Bayburt(TRA13) bulunmaktadır. **TRA2** içerisinde ise Ağrı(TRA21), Kars(TRA22), Iğdır (TRA23) ve Ardahan (TRA24) bulunmaktadır. **TRB** bölgesi ise **TRB1** ve **TRB2** olmak üzere 2 sınıfa ayrılmıştır. **TRB1** bölgesi içinde Malatya(TRB11), Elazığ(TRB12), Bingöl(TRB13) ve Tunceli(TRB14) bulunmaktadır. **TRB2** içerisinde Van(TRB21), Muş(TRB22), Bitlis(TRB23) ve Hakkâri(TRB24) olarak sınıflandırılmıştır.¹¹⁸ Bu bağlamda TRA ve TRB bölgelerinin illeri tek tek incelenecektir.

Ağrı ili ağırlıklı olarak hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahiptir. İl sahip olduğu ekonomik koşullar bakımından Türkiye'de son sıralarda yer alan bir illerimizden biridir. Ağrı, bölge genelindeki sanayi faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde %4,31 gibi oldukça düşük bir sanayi payına sahiptir. İlde bulunan imalat odaklı üretim yapan firmaların %22'si gıda ürünleri imalatı alanında faaliyet göstermektedir. Ağrı ilinde bulunan şirketler genel olarak mikro ölçekli şirketlerdir. Bununla birlikte şirketlerin % 78'i mikro ölçekli firmalar, %19'u küçük ölçekli şirketler, %2'si orta ölçekli şirketler ve %1'i ise büyük ölçekli şirketlerden oluşmaktadır. İlin sanayisinde; deri, hazır giyim tesisleri, çorap üretim tesisleri, ayakkabı üretim tesisleri, tekstil atölyeleri, temizlik malzemeleri imalatı vb. alanlar oluşmaktadır. 2014 yılında ilin ihracatında en büyük paya sahip alan %42,1 ile makine ve teçhizat grubudur. 2014 yılı ithalat verileri incelendiğinde ise en büyük paya %36,7 ile gıda ve içecek grubu sahiptir.

Ardahan ili sahip olduğu rakımı ve iklimi sebebiyle hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahiptir. İl sahip olduğu ekonomi bakımından 2003 yılında yapılan araştırmalara göre Türkiye'de 74. sırada bulunmaktadır. Bölge genelinde bulunan sanayi tesisleri bakımından ise il %1,18'lik bir paya sahiptir. İlde en büyük sanayi tesisleşmesi imalat sanayi grubunda oluşmuştur. İlde bulunan işletmelerin %60'ı mikro ölçekli, %40'ı ise küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. İlin sanayisinde başlıca

¹¹⁸ [https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys.../2016.../04031602_statstklgebrmlersiniflamasi.xlsx\(19.05.2016\)](https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys.../2016.../04031602_statstklgebrmlersiniflamasi.xlsx(19.05.2016)).

sektör hayvancılık ürünleri ve mamulleri alanıdır. İlde 2013 yılı verilerine göre 3 adet ihracat yapan firma bulunmakta olup bunların yaptığı ihracat tutarı yaklaşık \$1,2 milyon'dır. Aynı yıl ithalat yapan firma sayısı 4 olup toplam ithalat değeri \$216 bin'dır.

Bitlis ili sahip olduğu coğrafi alan itibariyle 1. ve 2. derece deprem kuşağında yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı bünyesinde birçok maden bulunmaktadır. Madenlerin yanı sıra sahip olduğu iklim şartları nedeniyle buğday, arpa, şekerpancarı, patates, ceviz, bal üretimi yapılmaktadır. İlin sanayisi ise bölgede % 2,18'lik bir paya sahiptir. İldeki en önemli paya sahip sanayi grupları diğer metalik olmayan mineral ürünleri imalatı, gıda ürünleri imalatı, diğer madencilik ve taş ocakçılığı imalatı ve giyim eşyaları imalatıdır. İldeki işletmelerin %38'i mikro ölçekli, %54'ü küçük ölçekli ve %8'i ise orta ölçekli işletmelerdir. 2013 yılı verilerine göre ihracat yapan firma sayısı 9 olup toplam ihracat tutarı yaklaşık \$3,6 milyon'dır. Aynı yıl ithalat yapan firma sayısı 17 olup, ithalat tutarı yaklaşık \$6 milyon'dır.

Bingöl ili tarım ve hayvancılık odaklı bir ekonomiye sahiptir. Özellikle yaşanan terör vb olaylar nedeniyle sanayisi oldukça geri kalmış durumdadır. İlde başlıca üretim alanları tarım, gıda, yapı elemanları alanlarıdır. İlin sanayisi bölgede %3,24'lük bir paya sahiptir. İlin sanayisinde ön plana çıkan alanlar; gıda ürünleri imalatı, diğer metalik olmayan mineral imalatı ve madenciliktir. 2014 yılı verilerine göre toplam ihracat tutarı yaklaşık \$ 8,5 milyon olup bunun %99,8 ini imalat sanayi oluşturmaktadır. Aynı yıl toplam ithalat tutarı ise yaklaşık \$975 bin olup bunun %78,6'sını imalat sanayi, %21,4'lük kısmını ise tarım ve ormancılık ürünleri alanı oluşturmaktadır.

Elazığ ilinde tarım, gıda, madencilik sektörleri ön plana çıkmaktadır. İlde bulunan ve 1975 yılında yapımı son bulan **Keban Barajı** Türkiye'de tüketilen elektriğin % 8'ini karşılamaktadır. İl özellikle maden yatakları bakımından oldukça zengin bir alt yapıya sahiptir. İl sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %10,22'lik bir paya sahiptir. İlde bulunan önemli tesisler; %33,29'luk payla diğer metalik olmayan ürün imalatı, %16'lık payla imalat sanayi tesisleridir. Elâzığ'da bulunan işletmelerin %40'ı mikro ölçekli, %49'u küçük ölçekli, %9'u orta ölçekli ve %2'si ise büyük ölçekli işletmelerdir. 2014 yılında ihracat tutarı yaklaşık \$155 milyon olup bunun %65'lik

kısmını imalat sanayi, %34'lük kısmını ise madencilik ve taş ocakçılığı sektörlerini oluşturmaktadır. Aynı yıl ithalat tutarı \$27 milyon olup bunun % 97,57'lik kısmını imalat sanayi ürünleri oluşturmaktadır.

Erzincan, daha çok tarım ve madencilığe dayalı bir ekonomiye sahiptir. İl özellikle maden kaynakları bakımından oldukça zengindir. Erzincan, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %11,42'lik bir paya sahiptir. İlde bulunan önemli sanayi tesisleri ise gıda ürünleri imalatı, ağaç vb maddelerden eşyaların imalatı, fabrikasyon metal ürünleri imalatıdır. İldeki tesislerin %75'i mikro ölçekli, %22'si küçük ölçekli %2'si orta ölçekli ve %1'i ise büyük ölçekli işletmelerdir 2014 yılında toplam ihracat tutarı yaklaşık \$6 milyon olarak gerçekleşmiş olup bunun %60,28'lik kısmını işlenmiş meyve ve sebze grubu oluşturmaktadır. Aynı yıl toplam ithalat tutarı yaklaşık \$18 milyon olarak gerçekleşmiş olup bunun %46,1'lik kısmını başka yerde sınıflandırılmamış metal eşya grubu oluşturmaktadır.

Erzurum, yüzölçümü bakımından en büyük ilidir. İl ekonomisi tarım, hizmet ve inşaat sektörlerine dayanmaktadır. İlde bulunan sanayi tesisleri ağırlıklı olarak; gıda, maden, taş ve toprağa dayalı olarak faaliyet göstermektedir. Son yıllarda tekstil sektöründeki yatırımlar da önemli yer edinmektedir. İlde bulunan sanayi tesislerinin %68'i mikro ölçekli,%27'si küçük ölçekli ,%4'ü orta ölçekli, %1'i büyük ölçekli tesislerden oluşmaktadır. İlin sanayisi bölge bazında değerlendirildiğinde %,15,38'lik paya sahiptir. 2014 yılında ihracat tutarı yaklaşık \$33 milyon, ithalat tutarı \$38,750 milyon olarak gerçekleşmiştir. İhracatta demir veya çelikten eşya grubu en büyük paya sahiptir.

Hakkâri ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmaktadır. İlde küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığı yanında arıcılıkta önemli bir yer edinmektedir. Hakkâri, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %3,13'lük bir paya sahiptir. Başlıca sanayi tesisleri; gıda ürünleri imalatı ve mobilya imalatı alanlarındadır. İldeki firmaların %78'i mikro ölçekli, %19'u küçük ölçekli ve %3'ü orta ölçeklidir. İlin 2014 yılındaki ihracat tutarı yaklaşık \$372 bin, ithalat tutarı ise \$427 bin olarak gerçekleşmiştir.

İğdır, Doğu Anadolu bölgesi içerisinde iklim olarak oldukça farklı bir yapıya sahiptir. İlde imalat, hayvancılık ve tarım ürünleri alanında firmalar bulunmaktadır. İğdır, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %2,61'lik bir paya sahiptir. Başlıca sanayi tesisleri; gıda ürünleri imalatı, plastik ve kauçuk ürünleri imalatı ve diğer mineral ürünleri imalatıdır. İşletmelerin %65'i mikro ölçekli, %33'ü küçük ölçekli ve %2'si orta ölçeklidir. 2014 yılındaki ihracat tutarı yaklaşık \$1,6 milyon olup bunun %99'lük kısmını sanayi ürünleri grubu oluşturmaktadır. Aynı yıl ithalat tutarı ise yaklaşık \$16,8 milyon olup bunun %74,74'lük kısmını sanayi ürünleri grubu, %25,2'lik kısmını ise tarım ürünleri grubu oluşturmaktadır.

Kars, Doğu Anadolu bölgesinde bulunan ve oldukça yüksek bir rakıma sahip bir ilimizdir. Kars'ta genel olarak tarım ve hayvancılığa dayalı sanayi gelişmiştir. İl, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %3,99'lük bir paya sahiptir. İlde gıda imalatı, ağaç vb. maddelerden eşyaların imalatı, madencilik ve taş ocakçılığı alanlarında faaliyet gösteren firmalar ağırlıktadır. İldeki firmaların %65'i mikro ölçekli, %32'si küçük ölçekli, %2'si orta ölçekli ve %1'i ise büyük ölçekli firmalardır. 2013 yılında ihracat tutarı yaklaşık \$635 bin olup bunun yaklaşık %60'luk kesimini atık ve hurdalar grubu oluşturmaktadır. Aynı yıl ithalat tutarı ise yaklaşık \$4,8 milyon olup bunun %41'lik kısmını diğer genel amaçlı makineler, %22,6'sını ise hayvan grubu oluşturmaktadır.

Malatya, Doğu Anadolu bölgesinin en gelişmiş ilidir. İlin sahip olduğu ihracatın ithalatı karşılama oranı 2012 yılında % 290, 2013 yılında ise % 390 olarak gerçekleşmiştir. Özellikle kayısı ihracatında en önemli illerden birisi konumundadır. İlde başlıca önemli sanayi tesisleri tarım, tekstil, gıda ve sağlık alanında bulunmaktadır. İl sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %29,85'lik bir paya sahiptir. İlde en önemli sanayi kolları; gıda ürünleri imalatı, diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı ve mobilya imalatıdır. İldeki firmaların %64'ü mikro ölçekli, %28'i küçük ölçekli, %7'si orta ölçekli ve %1'i ise büyük ölçeklidir. 2014 yılında Malatya'nın ihracat tutarı yaklaşık \$310 milyon olup bunun %83,85'i gıda, %7,96'luk kısmını tekstil oluşturmaktadır. Aynı yıl ithalat tutarı ise \$82,949 milyon olup bunun %31,43'lük kısmını makine ve kimya, %27,97'lik kısmını tekstil oluşturmaktadır.

Muş, Doğu Anadolu bölgesinde bulunan bir ilimizdir. İlde faaliyet gösteren firmaların birçoğu orta veya küçük ölçekli işletmelerdir. İlde genel olarak çimento, tarım makinaları, tekstil ve hazır giyim alanında faaliyet gösteren firmalar bulunmaktadır. İl sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %3,62'lik bir paya sahiptir. İlde bulunan en önemli sanayi kolları; gıda ürünleri imalatı, diğer metalik olmayan mineral ürünleri imalatı, diğer madencilik ve taş ocakçılığıdır. İlde bulunan işletmelerin %56'sı mikro ölçekli, %36'sı küçük ölçekli, %6'sı orta ölçekli ve %2'si ise büyük ölçekli işletmelerdir. 2014 yılındaki toplam ihracat tutarı yaklaşık \$4,8 milyon olarak gerçekleşmiş olup, bunun %81'lik kısmı tarım alanında gerçekleşmiştir. Aynı yıl toplam ithalat tutarı ise yaklaşık \$1,7 milyon civarında olmuş bunun %26,18'lik kısmını seramik mamulleri, % 24,59'luk kısmını kazanlar –makinelere ve %20,17'lik kısmını ise canlı hayvanlar grubu oluşturmuştur.

Tunceli ili sahip olduğu konum itibariyle sanayi bakımından henüz istenilen gelişmeyi gösterememiş bir ilimizdir. İlde daha çok gıda ürünleri imalatı, mobilya imalatı, diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı gibi sektörlerde firmalar yoğunlukta bulunmaktadır. İl, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %2,24'lük bir paya sahiptir. İlde bulunan işletmelerin %72'si mikro ölçekli, %26'sı küçük ölçekli, %2'si ise orta ölçekli işletmelerdir. 2014 yılında yapılan ihracat tutarı \$141 bin olup bunun %95'i imalat sanayi grubundan, %5'lik kısmı ise madencilik ve taş ocakçılığı alanında yapılmıştır. Aynı yıl toplam ithalat tutarı yaklaşık \$27 bin olup bunun tamamı imalat sanayi alanında yapılmıştır.

Van, Doğu Anadolu bölgesindeki nüfusu en fazla olan ilimizdir. Van gölünün etkisiyle karasal iklim daha ılıman hale gelmiştir. İlin ekonomisi tarımsal üretim ve hayvancılık odaklıdır. İl, sanayi tesisleri bakımından bölge bazında %6,63'lük bir paya sahiptir. İldeki önemli sanayi kuruluşları; gıda ürünleri imalatı, diğer metalik olmayan mineral ürünleri imalatı, makine ve ekipmanlarının kurulumu ve onarımı alanlarında yoğunlaşmıştır. İldeki işletmelerin %40'ı mikro ölçekli, %56'sı küçük ölçekli, %3'ü ise orta ölçekli işletmelerdir. 2014 yılında ihracat tutarı yaklaşık \$33,5 milyon olarak gerçekleşmiş olup bunun %86,54'ü sanayi, %13,49'u ise tarım alanında gerçekleşmiştir.

2014 yılında yapılan toplam ithalat tutarı ise yaklaşık \$43,7 milyon olarak gerçekleşmiş olup bunun %85,9'u sanayi, % 14,1'i ise tarım alanında gerçekleşmiştir.¹¹⁹

Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan illerden yüzölçümü olarak en büyük il olan Erzurum içerisinde ve çevresinde büyük bir gelişme olanağına sahiptir. Sahip olduğu geniş mera ve yaylalarıyla başta hayvancılık olmak üzere birçok alanda önemli bir avantaja sahiptir. Bununla birlikte 2011 Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları sonrasında önemi artan kış sporlarıyla birlikte ülkede ve bölgede önemli bir turizm bölgesi olmuştur. Coğrafi konumu nedeniyle transit bir güzergâhta bulunması ilin önemini daha da artırmaktadır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşam kalitesinin ve koşullarının düzelmesiyle birlikte cazibesini ve önemini daha artıracığı öngörülmektedir. Erzurum sahip olduğu bu olumlu koşullara rağmen sosyal gelişmişlik açısından oldukça geri planda kalmıştır. Bu anlamda devlet desteklerinin artması, bölgesel girişimciliğin artırılması, altyapı problemlerinin ortadan kaldırılmasıyla beraber ciddi bir gelişme göstereceği beklenmektedir.

3.9. Erzurum ve Çevresinin Bölgesel İktisat Açısından Değerlendirilmesi

Bundan önceki bölümlerde Erzurum'un sahip olduğu iktisadi yapıya ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bölümde ise Erzurum ekonomisi bölgesel iktisat açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Dünya'da ekonomi ve ekonominin gelişimiyle ilgili analizler sanayi inkılabının ardından artarak devam etmiştir. Sanayi inkılabıyla beraber artan capital(para) ve para ile ilgili olan her şey üzerinde derin analizler ve değerlendirmeler yapılmıştır. Para ve ekonomi konusunda kafa yoran insanların karşılaştığı en büyük sorunlardan biri ekonomik gelişmelerin dağılımının homojen olmaması durumudur. Gerçekten de sanayi inkılabından sonra dünyada bu sistemi özümseyip gelişen ülkeler, gelişmekte ve az gelişmiş ülkeler için de bu problem önemli bir yer teşkil etmektedir. Sanayi inkılabı İngiltere'de başlamıştır. Bu dönemle birlikte belli bölgelerde büyük tesisler kurmuştur. Ancak bu tesislerin ve ekonomik koşulların dağılımı açısından ileride ciddi ikilemler yaşamıştır. Bu noktada temel ticari endişe kaynağı olan “**kâr**” kavramı ikilemin temel nedeni olmaktadır. Yaşadığı ikilemin temel nedeni ise “**üretim yeri kâr odaklı olarak mı seçilmeli yoksa refah odaklı mı seçilmeli?**” sorusu olmuştur. Endüstri devriminden sonra ülkeler hızla ekonomik durumlarını ve alt yapılarını iyileştirmeye

¹¹⁹T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü, 81 İl Sanayi Durum Raporu 2014, ss51-58,155-167,167-178,283-292,292-330,376-382,451-460,561-572,613-321,748-757,778-787,879-886,886-895.

başlamıştır. Bir noktadan sonra ise ekonomik anlamda problemler artmaya başlamış ve bu konu da birçok iktisatçıyı düşünmeye itmiştir. Ekonominin gelişmesinde en önemli olgulardan biri olan üretim üzerinde birçok farklı teorem üretilmeye çalışılmış ve birçok farklı bilim adamı bu konularda çalışmıştır. En önemli problem olan “**kim neyi üretecek?**” sorusu ise en cazip sorulardan birisi olmuştur. Bu konuda en ünlü teorisyenlerden birisi olan **Adam Smith**'e göre ülkeler bazı malzemelerin üretiminde **mutlak bir üstünlüğe** sahiptir. Dolayısıyla bu malzemenin üretiminde uzmanlaşmalı ve bu konuda üretim yapmalıdır. Örneğin, bir ülke bir ürünün üretiminde girdi başına maliyet olarak en avantajlı konumda ise bu konuda uzmanlaşmalı ve pahalı ürettiği ürünleri de dışarıdan satın alma yoluna gitmelidir. Bu doğrultuda hareket eden ülke bu şekilde hem daha çok kâr elde etmiş olacak hem de ticarete katkı sağlamış olacaktır. Bu konu hakkında bir başka önemli görüş ise **David Ricardo** tarafından ortaya atılan “**Karşılaştırmalı Üstünlükler teorisi**” dir. Bu teoriye göre her ülkenin mukayeseli olarak üstün durumda olduğu bir ürün bulunmaktadır. Ülkeler bu malzemeyi üretmeli diğer ürünleri ise başka bölgelerden alarak ticareti etkin olarak kullanmalıdır.¹²⁰ Bu teorideki asıl amaç ticareti etkin kılmak ve refahı artırmak olarak değerlendirilmektedir. Ekonomideki bir başka problemler ise üretimin aşamalarıyla alakalı olmuştur. Gerçekten üretim başlı başına sistematik bir düşünme ve planlamaya dayalı bir iş olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda üretimle alakalı en önemli problem üretimin mümkün olduğunca uygun maliyetle sonuçlanması isteği olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretimde emek maliyeti büyük bir öneme sahiptir. Günümüzde gelişmemiş bölgelerin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri olan bu alan iktisat ilminin en önemli kavramlarından biridir. Bu maliyeti düşürmek işletmelerin kârlılığı için büyük bir öneme sahiptir. Firmaların iktisadi bir faaliyete girerken önemseydiği bir başka maliyet ise taşıma maliyetleridir. Üretim ve tüketim arasındaki uzaklık, firmaları yönlendiren ve bölgesel gelişmelerin analizinde büyük yer edinen bir konudur. Bu noktada sanayi inkılabı ve sonrasında gelişme farklarının görülmesinde ulaşım, uzaklık vb. gibi kavramlar önemli yer tutmaktadır. Bu alanda çalışanlardan biri olan **Stewart** bu ilişkiyi çeşitli çalışmalarla ele almış ve nüfus ile uzaklığı bir çalışmada birleştirmiştir. Bu çalışmasının sonucuna göre üretim merkezi ile nüfus arasındaki mesafe arttıkça kârlılık azalmaktadır. Dolayısıyla bir mal nüfusa ne kadar yakın üretiliyorsa firmanın kârı o kadar

¹²⁰ Zeynel Dinler, **Bölgesel İktisat**, 10. Basım, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2014, s.8-9.

yükselmektedir. Üretimle alakalı bu fikir yürütmeler devam ederken devletler açısından da bu üretimin dağılımı açısından ciddi problemler ortaya çıkmıştır. Özellikle üretimin gerçekleştiği bölgeler ciddi olarak bir kümelenmeye başlamış dolayısıyla üretim ve gelişme tüm ülkeye yayılamamıştır. Devletler üretimin dağılımı konusunda büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Bunlarla birlikte “**iktisadi kalkınma**” kavramı açısından önemli bir kavram olan “**büyüme**” üzerine bu dönemde çalışmalar yapılmıştır. Bu alandaki yazarlardan biri olan **Solow**'a göre büyümenin bir bölgede oluşturulmuş üretim tesislerinin yardımıyla yavaş yavaş bütün ülkeye yayılması gerekmektedir. Yani Solow bölgesel kalkınmanın ulusal kalkınmayı oluşturacağı fikrini benimsemektedir. Bir diğer önemli görüş ise **Neoklasik** iktisatçılardan gelmiştir. Onlara göre ise büyümenin en önemli faktörü “**sermaye birikimi ve teknolojik gelişme**” dir. Neoklasik iktisatçılar büyümenin sermaye birikimini doğuracağını bunun ise iktisadi kalkınmayı sağlayacağını düşünmektedir. Ayrıca bu iktisatçılara göre teknolojik gelişmeler iktisadi gelişmeye büyük katkı sağlamaktadır. İktisadi kalkınmayla ilgili bir diğer önemli tartışma konusu büyümenin başlatılma tarzıyla alakalı olmuştur. Bu görüşlerden ilki “**içsel büyüme modeli**” dir. Bu görüşe göre gelişme, teknolojik alt yapıyı artırıp bu artışın da verimi artırıcı özelliğini kullanmaya dayanmaktadır. Bu görüş temelde teknolojik yatırımlarla işletmelerin seri üretim yapmasını dolayısıyla daha çok kârlılık elde etmesi sonucunun ortaya çıkmasını öngörmektedir. Bu alandaki bir diğer önemli görüş ise “**büyük itiş gücü görüşü**” dür. Bu görüş temelde dışarıdan kuvvetli bir sermaye akışıyla bir bölgede üretimin başlatılmasını ve oluşturulan bu olumlu büyümenin diğer bölgelere belli bir seviyeden sonra yayılmasını öngören bir anlayışı benimsemektedir.¹²¹ Bütün devletler açısından problemleri olan bu konudaki bir diğer önemli konu ise altyapı anlamında ortaya çıkmıştır. Ticari faaliyette bulunan bütün kuruluşlar “**kâr odaklı**” yatırım yapmaktadır. Bu noktada ise üretim kuracakları bölgelerin altyapısının tamamlanmış olması bu tür firmalar açısından büyük bir öneme sahiptir. İktisadi faaliyetlerle alakalı bazı önemli düşünce kültürleri bulunmaktadır. Bunlardan biri üretimin gerçekleşmesinin bir bölgede toplanma ihtiyacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten de üretim faaliyetlerinin bir düzen içerisinde devam etmesi için devletler çeşitli bölgeler oluşturmakta ve bu bölgelerde üretim firmalarını konumlandırmaktadır. Türkiye açısından bu merkezler Organize Sanayi Bölgeleri, sanayi ve

¹²¹Dinler, s.35-43.

küçük sanayi siteleridir. Buraya kadar olan bölümde üretim ve üretimle alakalı problemlere ilişkin görüşlere yer verilmiştir. Bu bölümden sonra bölgesel dengesizlikler üzerinde durulacaktır. Dünya’da bulunan birçok ülkede farklı ağırlıklarda olmakla birlikte ekonomik anlamda bölgesel dengesizlikler bulunmaktadır. Dengesizliklerin nedenleri arasında iklim, ulaşım, pazar farkı vb. gibi etkenler rol oynamaktadır. Bu etkenlerden ilki olan iklim, endüstri faaliyetlerinin dağılımında büyük etkiye sahiptir. Özellikle iklimin çok sert/yağışlı/sıcak bulunduğu bölgelerde üretim faaliyetleri oldukça sınırlı bir şekilde bulunmaktadır. Yine coğrafi yapının oluşturduğu çetin ulaşım şartları sanayi faaliyetleri üzerine doğrudan etki etmektedir. Diğer bir önemli neden olan pazar farkı ise ürünün satışı için gerekli olan talebin farklılık göstermesiyle alakalı bir durumdur. Bununla birlikte tüm koşulların sağlanmasına rağmen özel kurumların istihdam oluşturmadıkları yerlerde bazen devlet eliyle istihdam sağlanabilmektedir. Bölgesel dengesizliklerin ortadan kaldırılmasında devlet bazı yöntemlere başvurmaktadır. Bunlar: Üretim teşviği, vergi indirimi, devlet alım garantisi, OSB’lerin kurulması vb. Ekonomik anlamda bölgesel dengesizliğin olduğu ülkeler incelendiğinde bu ülkelerden bazıları yerinden yönetim odaklı ülkeler, bazıları ise katı merkezi yönetime sahip ülkelerden oluşmaktadır. Bölgelerarası dengesizliğin giderilmesinde uygulama olarak genelde dengesizlik olan bölgeye özgü bir kurumun oluşturulması ve bu kuruma kimlik kazandırılarak işlemlerin sağlanması yoluna gidilmektedir. Bu alanda faaliyet gösteren kuruluşlar ülkemizde Kalkınma Ajanslarıdır. Bölgesel aksaklıkların giderilmesi için hayati öneme sahip olan bu kuruluşlar İtalya’dan, Brezilya’ya, İngiltere’den Türkiye’ye kadar birçok ülkede farklı ad ve görevlerde bulunmakla beraber temel görevleri itibarıyla aynı amaç üzerinde odaklanmışlardır. Kalkınma ile alakalı bir diğer problematik konu kalkınmanın şekliyle alakalıdır. Bazı iktisat yazarlarına göre kalkınma, **dengeli** bir şekilde olmalıdır. Bu görüşe göre büyüme dengeli bir şekilde bölgeden bölgeye dağıtılmalıdır. Bir diğer önemli görüşe göre **dengesiz kalkınma** tercih edilmelidir. Bu görüşe göre ise kalkınmada bir motor sektör seçilmeli, bu alanda hızlı ve agresif bir büyüme tercih edilmelidir. Kalkınma konusunda son olarak değinilmesi gereken husus bölgelerarası dengesizlik konusunda uygulanabilecek tekniklerdir. Bu tekniklerden en önemlisi **“yapay kalkınma kutup”** tekniğidir.¹²² Bu tekniğe göre gelişmemiş bir bölgede sürükleyici bir birim tespit edilmeli bu alanda tesisleşme sağlanmalıdır. Bu faaliyet alanından oluşan birikim ise yan endüstrileri de desteklemeli ve sonuçta sürekli bir istihdam oluşturulmalıdır. Yapay kalkınma kutup

¹²² Dinler, s.419-428.

anlayışının en önemli örneklerinden biri İtalya’da bulunan “**Bari Torente**” kutbudur. Bu bölgede uygulamaya konulan sistem başlangıçta olumlu sonuçlar vermekle birlikte stratejik anlamda yapılan bazı hatalardan dolayı ilerleyen dönemlerde başlangıçtaki etkiyi oluşturamamıştır.

Buraya kadar olan kısımda bölgesel iktisat anlayışı ile ilgili görüşler genel hatlarıyla belirtilmiştir. Türkiye’de sanayinin dağılımında ciddi oranda bölgesel dengesizlikler bulunmaktadır. Türkiye’de bölgesel dengesizliklerin giderilmesi adına önemli çalışmalar yürütülmektedir. Bölgesel dengesizlik kavramının Erzurum özelinde incelenmesi bu bölümde yapılacaktır. Erzurum, genel ekonomik durumu açısından bölgesinde ön sıralarda yer almasına rağmen Türkiye sıralamasında oldukça geri planda kalmıştır. Türkiye’de son yıllarda adını duyuran “**Anadolu kaplanları**” üretim açısından buldukları illerde istihdama büyük katkı sağlamışlardır. Bu gruptaki şirketler daha çok **Kobi** şeklinde örgütlenmesine rağmen büyük şirketlerle baş edebilecek üretim yapısına sahip olmuşlardır. Ancak Erzurum’da bulunan tesisler istihdam oluşturmada yeterince katkı oluşturamamışlardır. Erzurum’da Kobi tarzı işletmelere yapılacak büyük destekler başlangıçta yapılacak atılım açısından büyük bir risk oluşturmaktadır. Bölgesel dengesizliğin giderilmesi amacıyla uygulanacak yöntem açısından Erzurum, **yapay kutup** olmaya elverişli bir yapıya sahiptir. Özellikle sahip olduğu altyapı ve üst yapı özellikleri, ulaşım, ilin sosyal yapısı bu anlamda oldukça elverişli bir yapı sunmaktadır. Bu noktada ilde bulunan OSB’ler firmalara büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Erzurum sahip olduğu ticari faaliyetlerin çeşitliliği açısından pozitif dışsallığı bulunan bir ilimizdir. Özellikle yeni yapılan bağlantı yolları ve geçitlerle liman bağlantısı yönünde ciddi ilerlemeler sağlanmıştır. Üretim faaliyetleri açısından Erzurum, çevresinde barındırdığı büyük nüfus kitlesi itibarıyla de üretimi avantajlı kılan bir yapıya sahiptir. Uygulanan teşvikler, istisnalar, reklamlar ilde girişim ve girişimci sayısı bakımından istenilen etkileri oluşturamamıştır. İstihdam probleminden dolayı Erzurum’da bulunan gençler Erzurum’dan uzaklaşmakta ve ili terk etmektedir. Burada uygulanan devlet destekleriyle istihdam açısından yol alınmadığı görülmektedir. İstihdam oluşturmada devletin işveren olarak direk istihdam oluşturmalarının Erzurum’a katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Eldeki verilere göre Erzurum’da bulunan sektörlerin **önsel** ve **gerisel** bağılıkları tespit edilip istihdam anlamında büyük tesislerin kurulması gerekmektedir. Erzurum’a verilen küçük çaplı teşviklerin büyümeye katkısı olmakla birlikte bunların istihdama etkisi istenilen

düzyeyde olmamaktadır. Devlet eliyle kurulacak yeni tesisler hem büyük bir istihdam sağlayacak hem de yeni yan sanayi sektörlerinin oluşumunu sağlayacaktır. Aslında devlet desteği konusunda firmalara birçok destek verilmiştir. Bu kapsamda devlet eli ile dağıtılan teşvikler, istihdama yönelik lokomotif sektörleri oluşturamamıştır. Ayrıca iktisattaki en kıt kaynaklardan bir olan müteşebbis sayısı da ilde oldukça kısıtlıdır. Erzurum'da İktisadi gelişme ile alakalı bir diğer önemli husus; dengeli bir kalkınmanın mı yoksa dengesiz bir kalkınmanın mı Erzurum için daha verimli olacaktır. Aslında Erzurum'da bugünkü dönemlere gelinceye değin hep dengeli gelişme politikası izlenmiştir. Ancak bu dönemde gelişme çok düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Erzurum'da dengesiz bir kalkınma stratejisi tercih edilmelidir. Kalkınma stratejisinde öncelikle sürükleyici bir sektör seçilmelidir. Bu sektör daha sonra birçok yan sektör oluşturacak ve istihdam artışı sağlanacaktır. Erzurum'da kurulacak yeni kutup merkezinin hem il hem de bölge için istihdama olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle gelişmemiş bölgelerden yapılan göçlerle ilde birçok yeni problem ortaya çıkmıştır. Bu anlamda yeni bireylerin istihdama katılması, yaşam koşullarının daha olumlu bir seyir izlemesi, vb. unsurlar ilin cazibesini daha da artıracaktır. Ortaya çıkacak olumlu etkinin çevre illere de yansıtacağı düşünülmektedir. Seçilecek olan sektör diğer geri kalmış bölgelerde de istihdama katkı sağlayacak ve göçü önleyici bir etki ortaya çıkaracaktır. Erzurum'un kutup olması durumunda **sürükleyici birim** olarak seçilebilecek en önemli alan **turizm** olarak düşünülmektedir. Erzurum sahip olduğu coğrafi koşullar ve doğal yapısıyla kış turizmi açısından büyük olanaklar sunmaktadır. Özellikle turizmin oluşturacağı ek istihdam ilin ekonomisini ve ticari hayatını olumlu yönde etkileyecektir. Yapılacak yeni yatırımlar hem ülkeye döviz girdisi sağlayacak hem de ildeki işsiz gençlere yeni iş imkânları sunacaktır. Ayrıca istihdam yalnızca konaklama ile sınırlı kalmayacak birçok farklı iş kolunda da yeni iş imkânları oluşturacaktır. Erzurum'da bu alanda alt yapı ve üst yapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir. 2011 Üniversitelerarası Kış Olimpiyatlarından kalan ve kullanılan tesislerle beraber yapılacak yeni tesisler Erzurum'u dünyada önde gelen kış turizm merkezlerinden biri haline getirecektir. Bunlara ek olarak turizmin geliştirilmesi için yabancı ülkelerde geniş katılımlı toplantılar yapmak ve tanıtımı ileri düzeye taşımak gerekmektedir. Turizmin tanıtımında özellikle yüksek harcama potansiyeline sahip ülkelerde yoğun lobi faaliyetlerine girişilmeli ve turizm pazarları genişletilmelidir.

IV. BÖLÜM

4. KOMŞU ÜLKELERLE TİCARİ İLİŞKİLER

4.1. Kafkasya Ülkeleriyle İlişkiler

Sovyetlerin dağılmasının ardından önemini daha da artıran Kafkasya, batıda Rusya sınırlarından başlayan ve Hazar denizinin batısına kadar uzanan bir bölgeyi içine almaktadır. Bölgenin coğrafi konumu itibariyle batıda Gürcistan ile başlayan Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alarak devam eden, etrafı büyük dağlarla çevrili bir kara parçası olarak ele alınması daha doğru olacaktır. Bu noktada batı sınırındaki Gürcistan ile doğu sınırının bittiği Aşeron yarımadası arasındaki bölge tarihten itibaren **Kafkasya** olarak anılmıştır. İçerisinde birçok farklı etnik grubu barındıran bu bölge uzun süren iç savaşlar ve çatışmalar sonucunda günümüzde nispeten daha sakin bir durumundadır. **Kafkasya bölgesi**, özellikle çetin dağlarla çevrili olmakla birlikte, bölgeyi iki parçaya ayıran önemli bir dağa da sahiptir. Bu dağlar ise **Samur Büyük Kafkas Sıradağları** olarak adlandırılmaktadır. Bu sıradağlar bölgeyi Kuzey ve Güney olmak üzere iki parçaya ayırmaktadır. Büyük Kafkas sıradağlarının üzerinde kalan ve doğuda Hazar Denizini batıda ise Azak denizi ve Karadeniz'i içine alan bölge **Kuzey Kafkasya** olarak nitelendirilmektedir. **Güney Kafkasya** ise güneyde İran'dan başlayıp doğu-batı doğrultusunda Kuzey Kafkasya ile paralellik gösteren ve büyük Kafkas sıradağlarının güneyinde kalan kısımdır.¹²³

Kafkasya, tarihin her döneminde büyük devlet olma yolunda ilerleyen topluluklar için son derece kritik bir öneme sahip olmuştur. Özellikle Türklerin ana vatanına yakın olmasından dolayı bölgeye hâkim olan topluluklar genelde Türk asıllı topluluklar olmuş ve bu topraklar genelde devletlerin mücadele sahası olmuştur. Bu noktada Selçuklulardan başlayan ve sırasıyla Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti olarak devam eden Türk devletleriyle özellikle İran ve Rusya ile çetin mücadeleler yaşanmış, 1. Dünya Savaşından sonra bölge Sovyetler egemenliğine girmiştir. Ancak bölgede bulunan topluluklardan olan Türklerin bir kısmının İran'da kalmasıyla beraber nüfuz mücadelesine İran'ında girmesiyle bölgenin stratejik önemi daha da artmıştır. SSCB nin dağılmasının ardından bölgede bulunan devletler birer birer bağımsızlıklarını ilan etmiş

¹²³ Uğur Güneş, "Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s.18.

ve bu süreçten sonra batılı devletler tarafından bölge daha dikkatle izlenmeye başlamıştır.

SSCB nin dağılmasından sonra batının bu bölgeye bu denli önem vermesinin önemli sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden en önemlisi; sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri olarak değerlendirilmektedir. Orta Asya petroleri batılı devletlerin iştahını kabartan en önemli faktördür. Diğer önemli faktör ise **jeostratejik ve jeopolitik** konumdur. Bu noktada özellikle Rusya'nın saldırgan tavırlarının engellenmesi ayrıca Orta Asya petrol ve doğalgaz imkânlarının batıya taşınmasında Kafkasya kilit bir öneme sahiptir. Ayrıca bölgenin içerisinde bulunan ancak henüz devlet olamamış birçok farklı etnisitenin varlığı Rusya'nın ilerleyişi noktasında büyük bir soru işareti oluşturmaktadır. Bu noktada batılı büyük devletler için Kafkasya'nın önemi daha da artmaktadır.¹²⁴

Türkiye, Kafkas Cumhuriyetleri ile tarihi bir bağa sahiptir. Bu bölgede yaşayan topluluklarla hem akrabalık hem de komşuluk ilişkilerinin bulunması bölgeyi Türkiye açısından daha da önemli kılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bölgede yoğun ve sıkı ilişkiler kurulmuştur. Özellikle Gürcistan ve Azerbaycan'la ilişkiler son derece iyi boyutta gerçekleşmiştir. Ancak o dönemde bu ülkeler devlet olarak tam bağımsız olmadıkları için ilişkileri bu topluluklarla ilişkiler oldukça zor koşullarda gerçekleşmiştir.¹²⁵ Kurtuluş savaşı yıllarında Anadolu insanını yalnız bırakmayan bu topluluklar Anadolu'ya maddi ve manevi birçok önemli yardımda bulunmuştur.¹²⁶ Batum, bölgedeki diğer alanlara göre daha da önemli olarak görülmüştür. Çünkü Mondros ateşkes antlaşması imzalandığı zaman Batum bir Osmanlı toprağı olarak varlığını sürdürmektedir. Batum **Misak-ı Milli** beyanında bir Türk toprağı olarak gösterilmektedir. Ancak Sovyet Rusya'nın Batum'u bırakmak istememesi ve Türkiye'deki iç karışıklıklar dolayısıyla Batum, Sovyet Rusya'nın toprağı haline gelmiştir. Bu dönemde özellikle Çarlık Rusya'sı yıkıldıktan sonra bölgede yoğun bir baskıya maruz kalan bölge halkı ile ilişkiler 1990'lı yıllara dek çok iyi bir şekilde ilerletilememiştir. Bunda özellikle Sovyet Rusya'nın yoğun bir baskı

¹²⁴ Güneş, s.16.

¹²⁵ Abdullah Temizkan, "Rusya Ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ötesinde Nüfuz Mücadelesi", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.6, S.2, s.14.

¹²⁶ http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1751014834_13.pdf(15.12.2015).

kültürü oluşturmaları ve Türkiye'nin Sovyet tehdidi karşısında batıdan gerekli desteği bulamamasının büyük bir payı bulunmaktadır. Sovyet döneminde halk hem kültürel hem de ekonomik olarak çeşitli baskılar görmüş ve buna paralel olarak kendi kültürünü ve dini hayatını yaşamak isteyenler büyük sıkıntı yaşamıştır. Bu dönemde bölge halkı ile ilişkilerin çok soğuk olması daha sonra oluşacak iyi ilişkilerin başlatılması aşamasında büyük bir sıkıntı oluşturmuştur. Çünkü bölge halkı, sıkıntılı ve zor günlerinde yanında göremediği kardeş ülkeyi devlet olduktan sonra yanında görünce ilk başta ilişkileri donuk bir şekilde başlatmıştır. Ancak daha sonra bu ilişkiler zamanla yumuşamış ve ilerlemeye başlamıştır. Özellikle **Türk-Azeri** işbirliği çalışmalarının yoğunlaştığı dönemde Rusya bölgede dengeleyici bir rol oynama çabasına girmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan ile yakın ilişkilerine karşılık Ermenistan'ı desteklemeye başlamıştır. Dağlık Karabağ konusunda sıkıntı yaşayan Azerbaycan ve Ermenistan bölgedeki Rus etkisiyle sıcak bir savaşa girmiş ve Rus destekli Ermenistan askerleri **Dağlık Karabağ**'ı işgal etmişlerdir.¹²⁷ Bu olaydan sonra özellikle Türk-Azeri işbirliği daha da artarak devam etmiştir. Zengin doğalgaz yataklarına sahip Hazar bölgesi her iki ülkenin bu işbirliğini geliştirmesi noktasında büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Türk-Ermeni sınır kapılarının açılması çalışmaları ve Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin iyileştirilmesi döneminde büyük yara alan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Ermenistan ile ilişkilerin eski konumuna gelmesiyle birlikte tekrar iyi bir seviyeye gelmiştir.

Kafkasya'nın güneyinde bulunan bir ülke olan Gürcistan ile ilişkiler, Türkiye açısından büyük öneme sahiptir. 2008 yılında Güney Osetya'da yaşanan Rus –Gürcü çatışmaları bölgede tansiyonu yükseltmiş ve bu aşamadan sonra Gürcistan yönünü daha fazla batıya çevirmiştir. Azerbaycan'ın sahip olduğu zengin enerji kaynaklarının batıya taşınmasında kilit bir vazife gören Gürcistan, batılı ülkeler tarafından daha da korunaklı bir pozisyona alınmıştır. Aynı zamanda Rusya'dan istediğini alamayan Gürcistan'ın yüzünü Batıya ve ABD'ye çevirmesi ile Türkiye ile ilişkilerinde de önemli ilerlemeler olmuştur. Gürcistan kendi içerisinde engelleyemediği etnik çatışmaları Rusya ile değil, ABD ile NATO ve BM gibi uluslararası kuruluşlarla

¹²⁷ Abbas Karaağaçlı, İşgal Altındaki Dağlık Karabağ sorunu, <http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglik-karabag-sorunu/#.WPIDhYjyIU>(12.02.2016).

çözme yoluna gitmiştir. Gürcistan'ın batı ittifak gruplarına yaklaşmasıyla Türkiye ile olan ilişkileri daha önemli hale gelmiştir. Gürcistan'ı NATO üyeliği yolunda attığı adımlarda en fazla destekleyen ülke Türkiye olmuştur. Türkiye askeri ve maddi yardım dışında aynı zamanda Gürcistan'a siyasi desteğini de sürdürmüştür. Gürcistan içerisinde patlak veren etnik çatışmalarla ilgili olarak Türkiye, Gürcistan'ın sınır dokunulmazlığına her zaman saygı göstermiştir.¹²⁸

Kafkasya bölgesi, birçok ülke için farklı anlamlar barındırmaktadır. Bu noktada bölgede bulunan en önemli ülke olan Rusya için Kafkasya, hayati bir öneme sahiptir. Kafkasya'nın Avrupa ve Orta Asya arasında bir köprü olması ve Rusya'nın Akdeniz ve Süveyş kanalına dek uzanan tarihte sıcak denizlere inme politikası adı verilen nedenlerden dolayı Kafkasya Rusya için oldukça stratejik bir öneme sahiptir

“Avrupa ve Asya isimlerinin kısaltılması olan Avrasya, batıda Atlas Okyanusu'ndan başlayıp, doğuda Çin Denizi ve Pasifik Okyanusu'na kadar devam eden kara kütesidir. **Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası** kitabında, 21. yüzyılda en büyük mücadelenin Asya'da yapılacağını belirterek, “**Avrasya, dünya egemenliği için mücadelenin yapıldığı satranç tahtasıdır.**” demektedir. Avrupa'yı Asya'ya bağlayan ve geçiş güzergâhı olması nedeniyle Kafkasya Bölgesi bu satranç tahtasında önemli bir hamle yeridir.”¹²⁹

“Kafkasya, bir kara devleti olan Rusya açısından:

- Sıcak denizlere ulaşmasını sağlayacak bir özelliğe sahiptir. Kafkasya bu noktada en kısa yol olarak bilinmektedir. Kafkasya, sıcak denizlere çıkış noktası olma özelliği göstermektedir.
- Rusya'nın Kafkasya'yı kontrol etmesi durumunda Basra Körfezi ve doğu Akdeniz'i kontrol etme noktasında avantaj sağlayacağı düşünülmektedir.

¹²⁸ Güneş, s.24.

¹²⁹ Bülent Açma ve Kübra Yenişen , “ Kafkasya'nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”, **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, C.20, S.2, 2013, s.3.

- Kafkasya bölgesinin elde tutulmasının, Rusya'nın askeri gücünü konsolide edeceği düşünülmektedir. Bu kapsamda Rusya'nın Batılı devletlerle olan ilişkilerinde hareket alanını genişleteceği düşünülmektedir.”¹³⁰

4.2. Erzurum - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri

Erzurum ihracatında en önemli ülkelerden bazıları Kafkas ülkeleri olan Azerbaycan ve Gürcistan'dır. Azerbaycan'a olan ihracat Gürcistan'a olan ihracattan oldukça yüksektir. Bunun en önemli nedeni Azerbaycan'ın ekonomik açıdan daha iyi bir seviyede olması ve son yıllarda altyapı yatırımlarına yaptığı oldukça yüksek rakamlar olarak görülmektedir. Erzurum ekonomisi daha çok hayvancılık ürünleri ve imalat sanayi üzerine dayanmaktadır. Bu noktada ilde üretimi yapılan ürünler birçok ülkeye ihraç edilmektedir. Bu ülkelerden en önemlisi de Azerbaycan'dır. Geçmişten gelen köklü bağlarla beraber özellikle 2010'lu yıllardan sonra ticarete ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu ihracat artışında Erzurum'da imalat sanayi alanında yapılan yeni yatırımların etkili olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte madencilik sektöründe yapılan ihracat, ilin toplam ihracatında önemli bir yer edinmektedir. Azerbaycan-Erzurum ekonomik ilişkiler analizinde öncelikle genel ihracat odaklı genel bir değerlendirme yapılacak olup daha sonra da sektörel bazlı değerlendirme yapılacaktır.

¹³⁰ Açma ve Yenişen, s.3.

Tablo 45: Türkiye’den Azerbaycan’a Yapılan İhracatta Erzurum’un Yeri (2004 -2016)

Yıllar	İhracat tutarı (Bin \$)	Türkiye(Toplam)(Bin \$)
2004	6.202	403 942
2005	8.082	528 076
2006	8.671	695 287
2007	8.293.	1 047 668
2008	18.084	1 667 469
2009	-----	1 400 446
2010	7710	1 550 479
2011	15.871	2.125.267,20
2012	28.392	2.597.108,23
2013	16.638	2.956.754,25
2014	12.445	2.882.642,37
2015	6.604	1.912.729,62
2016	3.453	1.300.078

Kaynak: www.tim.org.tr

Tablo 45’te Erzurum’dan Azerbaycan’a yapılan ihracat rakamları verilmiştir. Aynı zamanda bu yıllarda Türkiye’den Azerbaycan’a yapılan toplam ihracat tutarları da verilmiştir. 2004 yılında bu ülkeye olan ihracat tutarı \$6,202 milyon olmuştur. Aynı yıl Türkiye’nin Azerbaycan’a toplam ihracatı ise \$403,942 milyon olmuştur. Bu bağlamda Erzurum’un 2004 yılında Türkiye ihracatındaki payı yaklaşık %1,5 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Erzurum’un ihracatı 2005 yılında artış göstermiş ve \$8,082 milyon olmuştur. Bu artışın en önemli nedeni bölgede yaşanan olumlu ekonomik gelişmeler olarak değerlendirilmektedir. 2005 yılında Türkiye’nin Azerbaycan’a toplam ihracatı ise \$528,076 milyon olarak gerçekleşmiştir. Erzurum’un 2005 yılındaki payı ise %1,51 olarak tespit edilmiştir. Erzurum ihracatında yaşanan en önemli artış 2008 yılında olmuştur. 2008 yılında ihracat tutarı \$18,804 milyon değerine ulaşmıştır. Bu yıl ihracat bir önceki yıla göre %200’den fazla bir artış göstermiştir. Bu ihracat artışında Erzurum’un ihracatta ciddi bir atılım yapmasının etkili olduğu değerlendirilmektedir.

Bu artışta 2008 yılında ihracat yapan toplam firma sayısında yaşanan artışın etkili olduğu düşünülmektedir. 2008 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı bir önceki seneye göre %50 artış göstermiştir. Ancak Erzurum 2008 yılında Türkiye ihracatından daha küçük bir pay almış ve oran %1,08'e düşmüştür. Bununla birlikte 2010 yılında Erzurum'un ihracatında önemli bir azalış olmuştur. 2008 yılında yaşanan ekonomik dalgalanma etkisini 2010 yılında daha sert gösterdiği düşünülmektedir. Ayrıca yeni oluşturulan gümrük il müdürlüklerinin de ihracatın azalmasına etki ettiği düşünülmektedir. 2010 yılında Erzurum'dan Azerbaycan'a yapılan ihracat tutarı \$7,7 milyon olmuştur. 2009 yılında ihracat rakamlarında görülen daralmanın ardından 2010 yılında Türkiye ihracatında bir artış yaşanmıştır. Ancak 2010 yılından önceki yıla ait Erzurum ihracat verileri olmadığı için Erzurum ihracatının bir önceki seneye göre değerlendirmesi yapılamamaktadır. 2010 yılında Erzurum'un Türkiye'den aldığı pay oldukça düşük olarak gerçekleşmiştir. Bu oran ise yaklaşık % 0,5 seviyelerinde olmuştur. Bu noktada Erzurum ihracatının Türkiye'ye nazaran ne kadar büyük bir gerileme yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Erzurum ihracatında yaşanan bu azalışa rağmen 2011 yılında ihracat tutarında bir artış yaşanmış ve ihracat tutarı \$15,871 milyon olmuştur. 2011 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında da ciddi bir artış yaşanmıştır. 2011 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı % 0,7 seviyelerinde gerçekleşmiştir. 2012 yılında ise Azerbaycan'a Erzurum'dan yapılan ihracat tutarı en yüksek seviyesine ulaşmış ve \$28,392 milyon olmuştur. 2012 yılında Türkiye ihracatında da artış yaşanmıştır. 2012 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı %1,1 seviyelerinde gerçekleşmiştir. 2012 yılından sonra Erzurum'dan yapılan ihracatta ciddi azalmalar görülmüştür. Bu azalışın en önemli sebebi; bölgede yeni gümrük il müdürlüklerinin açılması olarak düşünülmektedir. 2013 yılındaki ihracat tutarı ciddi bir azalış göstermiş ve \$16,638 milyon olmuştur. Zaten 2013 yılında ihracat yapan firma sayısı bir önceki yıla göre azalmıştır. Aynı zamanda 2013 yılı verilen yıllar açısından Türkiye ihracatının en fazla olduğu yıl olmuştur. 2013 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı ise % 0,56 seviyesinde gerçekleşmiştir. Özellikle 2015 yılında Erzurum'dan yapılan ihracatta ciddi bir daralma görülmüştür. Verilen yıllarda en düşük ihracatın yapıldığı 2. yıl olan 2015'te Türkiye ihracatında da bir gerileme olmasına rağmen Erzurum ihracatında büyük bir gerileme olmuştur. Nitekim bu gerileme Erzurum'un ihracattaki payına da etki etmiş ve bu oran % 0,345 seviyesinde

gerçekleşmiştir. Erzurum'un Azerbaycan'a yaptığı ihracat 2016 yılında yaklaşık %47 oranında azalma göstermiş ve \$3,453 milyon olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye'nin Azerbaycan'a yaptığı toplam ihracat ise yaklaşık % 32,2'lik azalışla yaklaşık \$1,3 milyar olarak gerçekleşmiştir. Tablo 45'te bulunan veriler incelendiğinde Erzurum'un Azerbaycan'a yaptığı ihracatın oldukça düşük seviyelerde gerçekleştiği düşünülmektedir. Çünkü Azerbaycan Erzurum'un ihracatında ilk sırada yer alan ülkedir. Bu bağlamda verilen yıllarda en fazla ihracat tutarı \$28,392 milyon olarak görülmüştür. Bu ise Erzurum için oldukça kötü bir tutar olarak değerlendirilmektedir. Çünkü 700 bin den fazla bir nüfusa sahip olan bir ilin, ihracatı Türkiye ortalamasına göre oldukça düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. 2016 yılında **TİM** verileri incelendiğinde Türkiye'den Azerbaycan'a yapılan ihracatta en büyük paya sahip olan iller genelde sanayileşmiş iller olarak dikkati çekmektedir. Fakat Azerbaycan'a mesafe olarak yakın olan illerden bazıları da ihracat rakamları açısından oldukça ileri seviyede bulunmaktadır. Iğdır, Siirt, Rize ve Trabzon bu illerden bazılarıdır.¹³¹ Erzurum'dan yapılan ihracatın düşük olarak gerçekleşmesinde Erzurum'da bulunan kurum ve kuruluşların ihracat odaklı bir büyüme yerine iç pazar odaklı bir büyümeyi tercih etmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda elinde sermayesi bulunan bireyler daha çok riskten uzak durmakta ve iç piyasaya yönelik oluşumlar kurmaktadır. Bu durum ise kısır döngü şeklinde ilin ekonomisini etkilemektedir. Bu durumun ortadan kalkması için ilde katma değeri yüksek olan ürünlerin üretiminin ekonomide olumlu sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Bu yolla elde edilecek sermaye birikiminin ilin ekonomisine pozitif katkı sağlayacağı, ayrıca ilde yaşanan en büyük problemlerden biri olarak işsizliği azaltıcı etki oluşturacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca riskten kaçınılarak yapılan ticaretin katma değer üretimi oldukça kısıtlı olduğu belirtilmektedir. Sadece mağazacılık ve franchising tarzı işletmelerde görülen artışlar kısıtlı bir büyüme ve istihdam artışı meydana getirmektedir.

Bununla birlikte Erzurum'un Azerbaycan'a yaptığı ihracatın sektörel bazlı olarak değerlendirilmesi Erzurum ihracatının incelenmesi adına önemli olarak görülmektedir. Özellikle Erzurum gibi tarım ve hayvancılık sektörlerine dayanan illerin ihraç kalemlerinden elde ettiği gelir büyük öneme sahiptir. Çünkü bu ticaret sonucunda

¹³¹ İller bazında ülke rakamları, <http://www.tim.org.tr/ihracat-rakamlari.html>(22.02.2017).

elde edilen gelir, yeni yatırımlara yönelik sermaye birikimi oluşturmaktadır. Erzurum'dan Azerbaycan'a en çok ihracatı yapılan 10 ürün Tablo 46'da sunulmuştur.

Tablo 46: Erzurum'un Azerbaycan'a Olan İhracatının Sektörel Analizi (2010–2015)

Fasıl Adı	YILLAR –İhracat Tutarı Bin (TL)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Tuz, Çimento vb.	2.417	192	22	3	7	-----
Ağaç ve Ahşap Eşya, Odun Kömürü	1.230	3.652	1.570	1.194	1.666	251
Kağıt ve Karton vb.	810	329	445	244	25	59
Adi Metallerden Çeşitli Eşya	701	7.260	8.071	7.457	8.149	5.720
Taş vb. Maddelerden Eşya	876	400	414	1.113	594	907
Plastikler ve Mamulleri	647	1.161	661	1.048	994	411
Demir veya Çelikten Eşya	519	1.101	25.355	2.058	1.085	448
Kazanlar, Makinalar, vs.	654	1.834	2.917	1.281	904	299
Mobilyalar, vs.	558	710	278	514	619	781
Optik ve Tıbbi Cihazlar	572	4.063	4.729	4.640	2.008	318

Kaynak: Tük Erzurum İl Müdürlüğü

Tablo 46'da Erzurum ilinden Azerbaycan'a yapılan ihracatın sektörel dağılımı verilmiştir. Erzurum'dan ihracatı yapılan ilk önemli ürün grubu adi metallerden çeşitli eşyalardır. Bu gruptaki ihracat 2010 yılında 701.053 TL olarak gerçekleşmiştir. İhracat tutarında dalgalanmalar görülse de ihracat genel olarak yüksek seviyelerde seyretmiştir. İhracat 2012 yılında artarak 8.071.519 TL olmuştur. Bu artışta özellikle yeni kurulan işletmeler ve ham madde fiyatlarında yaşanan olumlu gelişmeler büyük rol oynamıştır. 2013 yılında bir miktar düşüş gösteren ihracat 2014 yılında rekor kırmış ve 8.149.481 TL olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında bu ürün grubundaki ihracatta ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün oluşmasında; bölgede ve ulaşımda yaşanan terör olaylarının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu yıllar aralığında Erzurum ihracatında en yüksek rakama ulaşan ürün grubu “**demir ve çelikten eşya**” grubudur. Bu ürün grubunun ihracat rakamı 2012 yılında 25.355.785 TL olmuştur. Ancak daha sonraki yıllarda ihracat rakamlarında ciddi azalmalar görülmüştür. Bu durumun iç tüketimdeki yoğun

talepten kaynaklanmış olabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle inşaat sektöründe yaşanan hareketlilik bu alanda ihracatta da büyük gerilemelere neden olmuştur. Bu anlamda iç tüketim Azerbaycan ihracatını büyük oranda etkilemiştir. Erzurum'un ihracatında önem taşıyan 2. ürün grubu “ağaç ve odun eşya” grubudur. 2010 yılında bu ürün ihracatı 1.230.495 TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında ise ihracatta ciddi bir artış yaşanmıştır. 2011 yılındaki ihracat 3.652.463 TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılındaki ihracat artışında bu alandaki firmaların yaptığı yatırım ve bu alandaki işletmelerin sayısında büyük bir değişimin olmamasının etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak 2011 yılından sonra ihracat tutarında ciddi dalgalanmalar olmuştur. Bu durumda; iç tüketimde yaşanan artışın ve firmaların sayısında yaşanan azalışın etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2011 yılından sonra görülen en düşük ihracat rakamları 2015 yılında 251.027 TL olarak gerçekleşmiştir. İhracatta dalgalanmaların yaşanmasında; firmaların ihracatta rekabet gücünün az olmasının ve yeni gümrük il müdürlüklerinin kurulmasının etkili olduğu sahada yapılan görüşmelerle teyit edilmiştir. Çünkü Türkiye’de ihracat rakamlarının il bazlı oluşturulmasında, firmaların kanuni merkezleri baz alınmaktadır. Erzurum’da yaşanan düşüş temelde bu faktör kaynaklı olarak düşünülmektedir. Ayrıca bölgede yaşanan terör olayları da ihracata büyük darbe vermiştir. 2015 yılında yaşanan bu büyük düşüş terör ve Türkiye’nin iç dinamikleriyle de büyük bir paralellik göstermiştir. Bu anlamda bu alanda faaliyet gösteren firmalara ilişkin yapılacak çalışmalar literatüre büyük katkı sağlayacaktır.

4.3. Erzurum - Gürcistan Ekonomik İlişkileri

Erzurum'un ihracatında bir diğer önemli ülke ise Gürcistan'dır. Azerbaycan'a göre ihracatta daha küçük bir paya sahip olsa da Gürcistan, Erzurum ihracatında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bağımsızlık mücadelesini kazandıktan sonra hızla yüzünü batıya dönen Gürcistan, kendi kendine yetemediği malzemeleri ithalat yoluyla temin yoluna gitmiştir. Bu anlamda Erzurum önemli bir ticaret partneri olmuştur. 2010'lu yıllardan sonra Gürcistan ile olan ihracatta ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu ihracat artışında Erzurum'da imalat sanayi alanında yapılan yeni yatırımların etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle tuz, çimento vb. sektörü ürünleri Erzurum ihracatında büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte madencilik sektöründe yapılan ihracatta kayda değer bir oranda bulunmaktadır.

Tablo 47: Türkiye’den Gürcistan’a Yapılan İhracatta Erzurum’un Yeri (2004–2016)

Yıllar	İhracat tutarı (\$)	Türkiye (Toplam) (Bin\$)
2004	1.327.891,75	199.699
2005	2.096.321,18	271.828
2006	251.239,53	407.962
2007	271.256,05	646.082
2008	4.610.105,43	997.844
2009	----	762 .977
2010	2.218.997	769.271
2011	1.719.417,69	1.092.321
2012	2.682.000	1.253.309
2013	4.705.000	1. 245.917
2014	2.858.000	1.443.790
2015	3.625.000	1.109 .046
2016	2.890.000	1.163.555

Kaynak: www.tim.org.tr

Tablo 47’de Erzurum’dan Gürcistan’a yapılan ihracat rakamları verilmiştir. Bu anlamdaki ilk veri yılı 2004 yılıdır. 2004 yılında Erzurum’un Gürcistan’a yaptığı ihracat \$1.327.891 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye’nin toplam ihracatı ise yaklaşık \$200 milyon olmuştur. Bu anlamda Erzurum’un Türkiye ihracatındaki payı %0,66 düzeyinde gerçekleşmiştir. 2005 yılında Erzurum’un ihracatı \$2,96 milyon olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılında Türkiye’nin toplam ihracatı da artış göstermiş ve yaklaşık \$272 milyon olarak gerçekleşmiştir. Erzurum’un Türkiye toplam ihracatındaki payı ise % 0,77 ye yükselmiştir. Ancak 2006 ve 2007 yıllarında diğer yıllara göre Erzurum’dan yapılan ihracatta ciddi bir düşüş görülmüştür. Detaylı aylık veriler incelendiğinde ihracatın fazla olduğu diğer yıllara göre 2006 yılında 4 aylık bir periyotta 2007 yılında ise 2 aylık bir periyotta ihracat yapılmamıştır.¹³² Bunun bölgesel risklerle analizi mümkün olmasına rağmen bu yıllarda Türkiye ihracatının artması bu gerekçeyi boşa çıkarmaktadır. Bu anlamda gerekli araştırmaların yapılması ilin ekonomik ve ticari alanına büyük bir katkı vermekle beraber literatüre de katkı sağlayacaktır. 2008 yılında ise ihracat rakamları tekrar eski halini almıştır. Bu yıl içerisinde Erzurum’un ihracatı \$4,6 milyon civarında gerçekleşmiştir.

¹³² <http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html>(14.03.2016).

Erzurum'un Türkiye içerisindeki payı ise % 0,46 oranında gerçekleşmiştir. Bu oran çok düşük olmasına rağmen 2006 ve 2007 yıllarına göre oldukça iyi bir seviyede gerçekleştiği değerlendirilmektedir. Erzurum ihracatında bu yıllardan sonra ciddi bir dalgalanma seyri gözlemlenmiştir. İhracatın tavan yaptığı 2013 yılında ihracat \$4,705 milyon olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye ihracatı ise \$1,245 milyar civarında olmuştur. Bu yıl Erzurum'un Türkiye içerisindeki payı ise % 0,37'ye kadar gerilemiştir. 2014 yılında ihracatta tekrar bir düşüş görülmüş ve ihracat \$2,858 milyon olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı %0,2'ye gerilemiştir. Bu düşüşte; yeni kurulan gümrük il müdürlüklerinin Erzurum'dan yapılan ihracatı düşürmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü ihracatta kanuni merkezlere dayalı bir istatistik sistemi oluşturulmaktadır. Bu noktada işlemlerini daha hızlı ve etkin ilerletmek isteyen kuruluşların yasal merkezlerini taşıma yoluna gittiği çalışmanın bilgi edinme evresinde kamu kurumlarıyla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Son veri yılı olan 2016 döneminde ise Erzurum ihracatı \$2,89 milyon seviyesinde gerçekleşmektedir. 2016 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı ise %0,248 olarak gerçekleşmiştir. Bu bölümde Erzurum'un ihracatının yıllara göre dağılımı verilmiştir. Bununla birlikte daha detaylı analiz açısından ürün bazlı ihracatın analizi de önemli olarak görülmektedir.

Tablo 48: Erzurum'un Gürcistan'a Olan İhracatının Sektörel Analizi (2010–2015) (Bin TL)

Fasıl adı	YILLAR					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Tuz, Çimento vb. Ürünler	1.851	787	937	1.901	2.419	4.741
Boyacılık Malzemeleri	105	131	174	225	346	121
Plastik ve Mamulleri	12	130	830	705	701	1.403
Taş vb. Maddelerden Eşya	37	647	271	3.036	3.006	3.122
Ayakkabı ve Aksamları	44	313	391	165	-----	244
Kazan ve Ekipmanları	1	61	25	776	262	228
Sabun vb.	-----	-----	302	236	450	252
Adi Metallerden Çeşitli Eşya	0	419	517	252	520	147
Tekstil Ürünleri	----	153	390	580	469	256
Demir veya Çelikten Eşya	28	4	194	628	132	185
Mobilya	7	66	117	313	215	288

Kaynak: Tük Erzurum İl Müdürlüğü

Erzurum'un Gürcistan'a en çok ihracatını yaptığı grup **tuz, çimento vb. ürünler**" grubudur. Bu grup içerisinde tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento türünden ürünler bir arada bulunmaktadır. Erzurum'da özellikle inşaat sanayi için çok önemli olan madenlerin bulunması bu alanı oldukça önemli bir yere taşımıştır. Bu ürün grubunun 2010 yılındaki ihracatı 1,851 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Bu ürün grubu ihracatı 2011 yılında iç tüketimin artmasına paralel olarak düşüş göstermiş ve 787 bin TL olmuştur. Ayrıca ihracatta yaşanan bu düşüşte 2011 yılında maden fiyatlarında meydana gelen artışın da etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2012 yılından sonra ihracat tutarlarında bir artış gözlemlenmiştir. 2012 yılında Erzurum'un bu grupta yaptığı ihracat tutarı 937 bin TL olmuştur. Bu artışta; madencilik piyasasında yaşanan fiyat artışlarının etkili olduğu düşünülmektedir. 2014 yılında ihracat daha da artmış ve 2, 419 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. Bu tutar 2015 yılında daha da artmış ve rekor seviyeye ulaşmıştır. 2015 yılındaki ihracat 4,741 milyon TL olmuştur. Bu ihracat tutarının gerçekleşmesinde **Aşkale Çimento** şirketinin büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Ayrıca ildeki diğer kuruluşlar da bu açıdan büyük bir öneme sahiptir. Erzurum'un Gürcistan'a yaptığı ihracatta 2. en büyük paya sahip ürün grubu **taş vb. maddelerden eşyalardır**. Bu grupta yer alan ürünler ise taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşyalar oluşturmaktadır. Bu anlamda bu ürün grupları daha çok mamul madde türündeki ürünlerden oluşmaktadır. Bu anlamda Erzurum'daki imalat sanayi tesislerinin büyük bir önemi bulunmaktadır. 2010 yılında bu ürün grubundaki ihracat tutarı 237 bin TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında ihracatta ciddi bir artış yaşanmış ve ihracat tutarı 647 bin TL olmuştur. 2012 yılında ise bu grup ihracatında büyük bir azalma olmuştur. Özellikle hammadde fiyatının artmasına paralel olarak ihracat geri plana itilmiş ve iç tüketime yönelim olmuştur. 2012 yılında ihracat tutarı 271 bin TL'ye kadar düşmüştür. 2013 yılında sektördeki olumsuz koşulların ortadan kalkmasına paralel olarak ihracat miktarında ciddi artış olmuş ve söz konusu yılda tutar 3,06 milyon TL olmuştur. 2014 yılında ihracatta bir düşüş yaşanmış ve bu tutar 3,006 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında ise bu alanda bir rekora imza atılmış olup, ihracat tutarı 3 milyon 122 bin TL'ye yükselmiştir. Bu ürün grubunda yaşanan dalgalanmalarda; hammadde fiyatlarında yaşanan artış veya azalışın etkili olduğu değerlendirilmektedir.

4.4. Erzurum –Irak Ekonomik İlişkileri

Bundan önceki bölümlerde Erzurum'un Kafkas ülkeleriyle olan ticari ilişkileri ele alınmıştır. Bu bölümde ise Kafkasya bölgesine yakın olan iki ülke (Irak ve İran) ile olan ticari ilişkiler de ele alınacaktır. Irak, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli bir ülkedir. Türklerin bölgeyi hâkimiyet altına almasından itibaren bölge ile olan ticari ilişkiler daha da artmış ve Cumhuriyete dek böyle devam etmiştir. Cumhuriyetten sonra özellikle İngiliz manda yönetimi etkisiyle ilişkiler göreceli olarak yavaşlasa da Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlenmesine paralel olarak ticari ilişkiler yoğunlaşmıştır. 1970'li yıllara dek İngiliz hâkimiyetinin olduğu ülkede bu yıllardan sonra güçlü bir Amerikan etkisi görülmüştür. Özellikle 1968'de olan **Baas darbesiyle** ülkenin yönetiminde ciddi bir anlayış değişikliği görülmüştür. Bu değişim süreci Irak'ın işgaline kadar devam etmiştir. 2003 yılında ABD müdahalesi sonucu ülke ciddi bir bunalım dönemine girmiştir.¹³³ Bu dönemden sonra Türkiye-Irak ilişkilerinde de farklı bir döneme girilmiştir. Erzurum bulunduğu konum itibariyle Irak ile ciddi bir mesafeye sahiptir. Bununla birlikte Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşanan terör faaliyetleri Erzurum'un Irak'a yaptığı ihracatı etkilemiştir. 2002 yılından sonra iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi yönetimiyle beraber ihracata verilen destekler, Erzurum'un ihracat rakamlarına da yansımış ve ihracatta ciddi artışlar yaşanmıştır. Bu bağlamda Erzurum Irak ticari ilişkileri öncelikle yıllara göre değerlendirilecek olup daha sonra ise sektörel bazlı değerlendirmeler yapılacaktır.

¹³³ Modern Irak tarihi, [http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/815/modern_irak_tarihi\(18.02.2016\)](http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/815/modern_irak_tarihi(18.02.2016)).

Tablo 49: Türkiye’den Irak’a Yapılan İhracatta Erzurum’un Yeri (2004–2016)¹³⁴

Yıllar	İhracat Tutarı(\$)	Türkiye Toplam (Bin \$)
2004	16.041	1.820.802
2005	1.904.108	2.750.080
2006	552.532	2.589.352
2007	518.904	2.844.767
2008	619.666	3 916.685
2009	-----	5.123.406
2010	65.558	6.036.362
2011	770.013	8.310.130
2012	981.000	10.822.144
2013	6.027.000	11.948.905
2014	6.683.000	10.887.826
2015	4.670.000	8.549.967
2016	5.885.000	7.211.293

Kaynak: www.tim.org.tr

Tablo 49’da Erzurum ilinden Irak’a yapılan ihracatın yıllara göre değişimi gösterilmiştir. Bu verilerin analizinden önce ilk belirtilmesi gereken nokta; bu verilerin oluşturulmasında şirketlerin yasal merkezlerinin bulunduğu il, ihracat rakamında baz alınmıştır. Yani bu ihracat rakamları şirketlerin yasal merkezleri odaklı bir veri olma niteliği taşımaktadır. Bu verilerin elde edildiği ilk yıl 2004 yılı olmuştur. 2004 yılında Erzurum’dan Irak’a yapılan ihracat tutarı \$16.041 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam oldukça düşük bir rakam olarak dikkati çekmektedir. İhracat verileri daha detaylı incelendiğinde bu verinin yalnızca Mayıs ayına ait bir veri olduğu ve diğer diğer aylara ilişkin verilerin bulunmadığı görülmüştür. Bundan dolayı 2004 yılındaki veriye bakarak yapılacak analiz doğru bir sonuç vermeyecektir. Bu yıl Erzurum ihracatının Türkiye ihracatındaki payı oldukça düşüktür. 2005 yılı ihracat tutarı \$1.904.108 olmuştur. Bu yıl

¹³⁴ Tablo hazırlanırken www.tuik.gov.tr resmi sitesinden de yararlanılmıştır

içerisinde Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı ise yaklaşık %0,7 olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte bir önceki yıl oluşan verinin Mayıs ayı verisi olduğu noktasından hareketle 2005 yılı Mayıs ayı verisinin önemi ortaya çıkmaktadır. 2005 yılı Mayıs ayı ihracat tutarı ise \$365.196 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 2004 yılında elde edilen verinin çok da sağlıklı olmadığı çıkarımı bu ihracat rakamından yola çıkılarak ortaya koyulmuştur. 2006 yılı verilen ihracat yılları açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu yıl ihracatta ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşte 6 aylık bir dönemde ihracat rakamlarının bulunmamasının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle 2006 yılı verilerinin de analiz açısından doğru sonuçlar vermeyeceği aşikâr bir şekilde görülmektedir. 2006 yılında Türkiye ihracatında da bir düşüş yaşanmasına rağmen bu düşüş yaklaşık %5 civarında olmuştur. Ancak Erzurum'da bu düşüş yaklaşık %75 civarında gerçekleşmiştir. Bu yıllardan sonra ihracatın dip yaptığı bir diğer yıl 2010 yılı olmuştur. 2010 yılında Erzurum'dan gerçekleşen ihracat tutarı \$65.558 olmuştur. Bu tutar oldukça düşük bir tutardır. Bu ve diğer olağanüstü düşük tutarların 2 önemli sebebi olduğu düşünülmektedir. Bunlardan birincisi şirket merkezlerinin Erzurum'dan taşınmış olma ihtimalidir. İkincisi ise verilerin yanlış tutulmuş olma ihtimalidir. Bu konunun daha detaylı analizi açısından bu alanda yapılacak çalışmalar büyük önem arz etmektedir. Nitekim Türkiye'den Irak'a yapılan ihracat tutarı 2010 yılında bir önceki yıla göre bir artış göstermiştir. Erzurum'un ihracatının artmaya başladığı yıl olan 2011 yılında ihracat tutarı \$770.013 olmuştur. Bu rakam bir önceki yıl ihracatının yaklaşık 12 katıdır. 2011 yılında Türkiye'den Irak'a yapılan ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık %25 artış göstermiştir. 2011 yılında Erzurum'un Türkiye ihracatındaki payı ise yaklaşık **"yüz binde bir"** olarak gerçekleşmiştir. Erzurum ihracatı 2013 yılından itibaren \$milyon seviyesini aşmıştır. 2013 yılında Erzurum'dan yapılan ihracat tutarı \$6.027 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam bir önceki yıla göre kıyaslandığında ihracatta yaklaşık % 500'lük bir artışın olduğu oldukça dikkati çekmektedir. Oysaki aynı yıl Türkiye ihracatındaki artış yaklaşık %10 seviyelerinde gerçekleşmiştir. Nitekim Erzurum ihracatında yaşanan bu artışla birlikte Erzurum ihracatının Türkiye ihracatındaki payı % 0,5 in üzerinde gerçekleşmiştir. Erzurum'un Irak'a yapmış olduğu ihracatın en üst seviyeye ulaştığı yıl 2014 yılı olmuştur. Belirtilen yılda ihracat \$6,683 milyon olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında bölgede ve Türkiye'de yaşanan terör faaliyetleri ülkeler arası ticarete büyük darbe vurmuştur. Türkiye'nin Irak'a yaptığı ihracat tutarı 2015 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık \$2,3milyar'lık bir düşüş göstermiştir. Bu düşüş Erzurum ihracat rakamlarına da yansımıştır. 2015 yılında Erzurum'dan Irak'a yapılan ihracat bir önceki yıla göre yaklaşık

\$2 milyon’lık bir düşüş göstermiştir. 2016 yılında açıklanan veriler baz alındığında Erzurum ihracatı yaklaşık %26’lık bir artış göstermiştir. Türkiye’den yapılan toplam ihracat ise bu dönemde yaklaşık % 13,32’lik bir düşüş göstermiştir. Bu noktada 2016 yılında Erzurum’un ihracat anlamında iyi bir performans sergilediği düşünülmektedir.

Tablo 50: Sektörel Bazda Erzurum –Irak İhracat Rakamları (2010–2015)

Fasıl adı	YILLAR –İhracat Tutarı (TL)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	162.857	63.176	160.874	131.371	2.893	50.943
Debagatte ve boyacılık malzemeleri	1.229.694	1.112.101	198.423	819.793	753.318	759.775
Mobilyalar, yatak takımları vb. prefabrik yapılar	24.856	-----	29.276	-----	146.457	92.335
Seramik mamulleri	21.446	62.353	438.672	-----	-----	1.417
Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	13.186	5.968	24.477	-----	-----	-----
Plastikler ve mamulleri	8.084	29.778		8.209	132.246	55.798
Kağıt ve karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya	8.452	-----	---	--	1.789	159.809
Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni				4.226.564	4.826.910	7.062.787
Örme giyim eşyası ve aksesuarı				16.063		340.335
Sabunlar, yüzey-aktif organik maddeler, yıkama-yağlama müstahzarları, mumlar, bakım müstahzarları, dişçilik müstahzarları			433.231	1.340.516	1.793.007	3.177.843
Ayakkabılar, getrler, tozluklar ve benzeri eşya, bunların aksamı				1.371.339	1.220.318	1.124.526
Demir ve çelik		1.423		3.650.349	4.931.861	

Kaynak: Tük Erzurum İl Müdürlüğü

Tablo 50’de Erzurum ilinden Irak’a yapılan ihracata ilişkin veriler sunulmuştur. Bu Tablo 50 oluşturulurken ihracatta en önemli paya sahip olan ihracat kalemleri göz önünde tutulmuştur. 2010–2015 periyodu içerisinde en önemli ihracat kalemi grubu “**Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday gluteni**”dir. Bu grupta bulunan ürün gruplarının ihracat açısından özellikle 2013 yılından itibaren ciddi bir artış yaşanmıştır. 2010–2012 yılları arasında bu ürün ihracatına ilişkin bir veriye ulaşılamamıştır. 2013 yılında bu ürün grubunun toplam ihracat tutarı 4.226.564 tı olmuştur. 2014 yılında ise ihracat daha da artarak 4.826.910 TL olmuştur. 2015 yılında bu ürün grubu ihracatı rekor seviyeye ulaşılmış ve 7.062.787 TL olmuştur. Bu ürün grubunda ihracatta bu denli yaşanan artışın en önemli nedeni özellikle bölgenin yaşadığı iç karışıklıklar nedeniyle ticaret yapan şirketlerin kanuni merkezlerini Erzurum’a taşımış olması olarak düşünülmektedir. Bir diğer önemli nedeni ise Erzurum’da bu dönemde ihracata yönelik yeni oluşturulan kuruluşların kurulmuş olması olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu konuda bilgilerin ve verilerin yetersiz olmasından dolayı bu anlamda doğru bir analiz yapılamamaktadır. Bu anlamda özellikle şirket bazlı yapılacak detaylı değerlendirme, bu konuda daha doğru bir analiz açısından büyük önem taşımaktadır. Bu ürün grubundan sonra en önemli 2.ihracat kalemi ise “**Sabunlar, yüzey-aktif organik maddeler, yıkama-yağlama müstahzarları, mumlar, bakım müstahzarları, dişçilik müstahzarları**” ürün grubudur. Bu ürün grubunun ihracatına yönelik baz olarak alınacak ilk yıl 2012 yılıdır. 2012 yılında bu ürün grubundaki ihracat 433.231 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu ürün ihracatı 2013 yılında daha da artarak 1.340.516 TL olmuştur. Bu artışın en önemli nedeni bu alanda Erzurum’da kurulan yeni işletmelerin olduğu değerlendirilmektedir. Aynı zamanda güvenlik endişesi ile ticaret şirketlerinin kanuni merkezlerinin yer değiştirmesi de bu artışta bir sebep olarak düşünülmektedir. 2015 yılında ise bu alanda ihracat rakamı rekor seviyelere ulaşmış ve 3.177.843 TL olmuştur. Erzurum’dan Irak’a yapılan en önemli 3. ürün grubu “**demir ve çeliktir**”. Bu ürün grubunun ihracatında konu olan ilk yıl 2011 yılıdır. Bu yıl ihracat tutarı 1.423 TL olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu rakam diğer yıllardaki rakamlarla karşılaştırıldığında oldukça düşük olarak görülmektedir. Bu verinin gerçek ihracatı yansıttığı düşünülmemektedir. Nitekim bu ürün grubunda ihracat verileri olan bir diğer yıl 2013 yılıdır. 2013 yılında ihracat tutarı 3.650.349 TL olarak gerçekleşmiş, 2014 yılında 4.931.861 TL’ye yükselmiştir.

Tablolar baz alınarak Erzurum'un ihracat rakamları incelendiğinde dikkati çeken ilk unsur verilerdeki tutarsızlıktır. Tablo 50 bu durumun en net kanıtı niteliği taşımaktadır. Bu anlamda ihracat verilerinin tutulması anlamında oluşturulan sistemin yeniden düzenlenmesi ve sistemdeki açıkların kapatılması gerekmektedir. Ayrıca verilen yıl aralıklarında Erzurum'dan yapılan ihracatında oldukça düşük olduğu ve bu anlamda ciddi çalışmaların yapılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin nüfus ve yüzölçümü bakımından oldukça önemli bir ili olan Erzurum'un ihracat rakamları üzerine değerlendirmeler yapılmalı ve ihracat odaklı bir anlayış sistemi benimsenmelidir. Erzurum'a ait ihracat verilerinin sunulduğu tabloların analizinde karşılaşılan en büyük problem ihracatın yıllara göre oldukça dalgalı bir seyir izlemesi olarak değerlendirilmektedir. Bu dalgalanmanın nedenini sadece ihracat kaynaklı olarak görmek çok da doğru bir tutum olmamaktadır. Çünkü Türkiye'de oluşturulan ihracat verilerinde temel alınan kıstas ihracatın yapıldığı şirketlerin kanuni merkezleridir. Bu anlamda tabloların analizinde bu ihtimal de göz önünde tutulmuştur. Bu konunun daha iyi aydınlatılabilmesi için, bu konuda akademik alanda daha detaylı yapılmış inceleme çalışmalarına büyük ihtiyaç vardır. Özellikle şirket odaklı yapılacak yeni çalışmalarla bu konunun daha doğru ve detaylı analizinin mümkün olacağı düşünülmektedir.

4.5. Erzurum-İran Ekonomik İlişkileri

İran, genel olarak ekonomide merkezi planlamanın olduğu petrol ve türevlerinin ihracatının ekonomideki payının oldukça yüksek olduğu, devletin işletmeler ve ekonomi üzerindeki etkisinin oldukça yüksek olduğu bir ekonomik yapıya sahiptir. Ülkede ekonomi genelde devlet tekelinde olup, özel sektör anlamında oldukça kısıtlı bir ekonomik yapı bulunmaktadır. Erzurum'un İran ile olan ilişkileri ise oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Erzurum'un İran ile olan ilişkileri çok eski tarihlere dek uzanmaktadır. Trabzon-Erzurum-Tebriz ticaret yolu ticari ilişkilerde hayati bir öneme sahip olmuştur. Ancak bu ilişkiler tarih boyunca dalgalı bir seyir izlemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ilişkiler daha da ivme kazanmıştır. Nitekim 1950'li yıllardan sonra Erzurum-İran ticari ilişkileri daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle İran ile turizm açısından oldukça iyi ilişkiler kurulmuştur. İran'da 1979 yılında yaşanan devrimle beraber ilişkilerde farklı bir döneme girilmiştir. Bu dönemde uzun yıllar boyunca İran'da uygulanan “Şahlık” dönemi sona ermiştir. Bu dönemden sonra

yönetimi ele alan “**Ayetullah Humeyni**” devletin temel esaslarını değiştirmiştir. İran devleti bu dönemden sonra **Şii** bir devlet anlayışını benimsemiştir.¹³⁵ Bu dönemden sonra İran ekonomisi göreceli olarak daha kapalı bir tutum izlemiştir. Turgut Özal döneminde ihracat odaklı bir anlayışı benimseyen Türkiye Cumhuriyeti çevresindeki yakın komşularıyla ilişkilerini daha da iyi bir konuma getirmiştir. Bu dönemden sonra İran-İrak Körfez Savaşı yıllarında ilişkiler oldukça dalgalı bir tutum sergilemiştir. Erzurum-İran ticari ilişkileri 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi döneminde daha da gelişmiştir. Bu dönemde İran’da yaşanan cumhurbaşkanlığı değişiklikleri ticari ilişkiler üzerinde doğrudan etki etmiştir. Özellikle **Kafkasya** ve **Orta Asya’da** ciddi atılımlar yapan Türkiye bu dönemden sonra doğalgaz ve petrol hatları vasıtasıyla ilişkileri daha da iyi seviyelere taşımıştır. Bu konu başlığında öncelikle yıllara göre Erzurum-İran ihracat rakamları ele alınacaktır. Daha sonra ise bu ihracatın sektörel analizi yapılacaktır.

¹³⁵ Atilla Sandıklı ve Bilgehan Emekliler, “İran’ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri”, [http://www.bilgesam.org/incele/1866/-iran-in-dis-politika-vizyonu-ve-jeopolitik-hedefleri/#.WPINLoiLTIU\(05.04.2016\)](http://www.bilgesam.org/incele/1866/-iran-in-dis-politika-vizyonu-ve-jeopolitik-hedefleri/#.WPINLoiLTIU(05.04.2016)), s.7.

Tablo 51: Türkiye’den İran’a Yapılan İhracatta Erzurum’un Yeri (2004–2016)

Yıllar	İhracat tutarı (\$)	Türkiye (Toplam) (bin \$)
2004	3.051.594,59	813.031
2005	1.411.985,16	912.940
2006	92.031,37	1.066.902
2007	348.698,02	1.441.190
2008	1.414.360,55	2.029.760
2009	-----	2.024.546
2010	241.585,8	3.044.177
2011	1.246.062	3.589.635
2012	1.761.000	9.921.602
2013	4.547.000	4.192.511
2014	3.100.000	3.886.190
2015	878.000,09	3.663.760
2016	917.000,33	3.690.315

Kaynak: Tük Erzurum İl Müdürlüğü

Tablo 51’de Erzurum’dan İran’a yapılan ihracatın yıllara göre değişimi verilmiştir. Ayrıca toplam Türkiye ihracatı tutarları da verilmiştir. Tablo 51’de ele alınacak ilk yıl 2004 yılıdır. Bu yıl Erzurum ihracat rakamı \$3.051.594 **olarak** gerçekleşmiştir. Bu yıl Türkiye’den yapılan toplam ihracat ise \$813,031 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bu anlamda Erzurum ihracatı Türkiye ihracatının yaklaşık %0,4’ü oranında gerçekleşmiştir. Bu yıldan sonra ihracatta sürekli olarak azalmanın olduğu bir periyoda girilmiştir. 2005 yılında ihracat tutarı azalarak \$1.411.985 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye toplam ihracatı \$912,94 milyon olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Erzurum’un bu yıl yapılan ihracattaki payı ciddi oranda bir düşüş göstermiştir. 2006 yılı ise verilen yıllar aralığında en düşük ihracat rakamlarının olduğu yıl olarak kaydedilmiştir. 2006 yılında Erzurum ihracat tutarı \$92.031 olarak

gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye ihracatı \$1 milyar'ın üzerine çıkmıştır. Erzurum ihracatı 2010 yılından sonra ciddi bir artış periyoduna girmiştir. 2011 yılında ihracat tutarı \$1.246.062 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye toplam ihracatı ise yaklaşık \$3,6 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılı Erzurum ihracatının rekor seviyeye ulaştığı yıl olarak dikkati çekmektedir. Bu yıl ihracat tutarı \$4,547 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bu artışta özellikle ihracat odaklı şirketlerin çalışmalarını artırması ve yeni imalat tesislerinin kurulmasının etkili olduğu düşünülmektedir. 2013 yılından sonraki yıllarda bölgede yaşanan olumsuz koşullara paralel olarak hem Türkiye'nin toplam ihracatı hem de Erzurum'un ihracatı büyük düşüş göstermiştir. Özellikle artan terör olayları ve ekonomik alanda yaşanan istikrarsızlıklar ihracatı büyük oranda etkilemiştir.¹³⁶ Suriye'de ve Orta Doğu'da yaşanan istikrarsız ortam ihracata büyük bir darbe vurmuştur. 2014 yılında ihracatta düşüş yaşanmış ve Erzurum ihracatı \$3,1 milyon **olarak** gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye'den yapılan ihracat tutarı da yaklaşık \$3,7 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında Erzurum'un ihracat tutarı \$878 bin olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye'den yapılan ihracat ise yaklaşık \$3,67 milyar olarak gerçekleşmiştir. 2016 yılında Erzurum'dan yapılan ihracat tutarı yaklaşık \$917 milyon olmuştur. 2016 yılında Türkiye ihracatı ise \$3,69 milyar düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu noktada özellikle Irak ve Suriye'de yaşanan iç karışıklıkların ihracat üzerinde olumsuz bir etki oluşturduğu değerlendirilmektedir.

¹³⁶ Sinan Onuş ve Rengin As, 2014'te Türkiye'de Neler Oldu, [http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141229_turkiye_2014\(24.04.2016\)](http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141229_turkiye_2014(24.04.2016))

Tablo 52: Sektörel Bazda Erzurum –İran İhracat Rakamları (2010–2015)

Fasıl Adı	YILLAR –İhracat Tutarı (TL)					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ağaç ve Ahşap Eşya, Odun Kömürü	1.515.118	953.356	1.428.249	4.358.786	2.391.251	228.044
Kazanlar, Makinalar, Mekanik Cihazlar ve Aletler, Nükleer Reaktörler, Bunların Aksam ve Parçaları	286.862	137.461	-----	31.244	224.810	92.020
Mobilyalar, Yatak Takımları, Aydınlatma Cihazları, Reklam Lambaları, Işıklı Tabelalar Vb, Prefabrik Yapılar	63.348	44.188	-----	-----	10.984	-----
Adi Metallerden Aletler, Bıçakçı Eşyası Ve Sofra Takımları, Adi Metallerden Bunların Aksam Ve Parçaları	12.700	18.728	-----	17.436	201.805	182.171
Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar ve Bunların Damıtılmasından Elde Edilen Ürünler, Bitümenli Maddeler, Mineral Mumlar	-----	38.611	59.301	138.737	22.629	37.791

Kaynak: Tük Erzurum İl Müdürlüğü

Tablo 52’de Erzurum’dan İran’a yapılan ihracatın sektörel bazda dağılımı verilmiştir. Erzurum’un ihracat açısından en önemli ürün grubunu “**Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü**” grubu oluşturmaktadır. Bu ürün grubunun 2010 yılında ihracatı 1.515.118 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu ürün grubunun 2011 yılında ihracatı 953.356 TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında ihracatta bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşte; bölgesel krizlerin ve yaşanan ekonomik problemlerin etkili olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca ihracat azalışında bu grupta yer alan ürünlerin fiyatlarının artmasının da etkili olduğu düşünülmektedir. 2012 yılında bu alanda ihracat 1.428.249 TL olarak gerçekleşmiştir. İhracat artışında yaşanan siyasal ve sosyal olayların etkili olduğu düşünülmektedir. 2013 yılında ihracat daha da artarak 4.358.786 TL olmuştur. Bu yıllarda yaşanan artışın en

önemli nedeni İran ile olan ilişkilerin düzelmesi ve bölgesel ilişkilerde yaşanan görece iyimser hava olarak gösterilmektedir. 2015 yılında ihracat tutarı azalarak 228.044 TL olarak gerçekleşmiştir. Bu düşüşte; bölgedeki siyasi ve ekonomik koşulların kötüleşmesinin veya Erzurum merkezli ihracat yapan şirketlerin kanuni merkezlerinin yer değiştirmesinin etkili olduğu düşünülmektedir. Firma bazlı olarak yapılacak analizler bu belirsizliğin ortadan kalkması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu alanda 2. önemli sektör “**Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları**” grubudur. Bu ürün grubunun 2010 yılındaki ihracat tutarı 286.862 TL olarak gerçekleşmiştir. 2013 yılındaki ihracat tutarı ise 31.244 TL olarak gerçekleşmiştir. Bölgede yaşanan siyasi ve ekonomik problemler bu sektörü oldukça derinden etkilemiş ve ihracatta ciddi düşüşler yaşanmıştır. İhracat azalışında verilerin eksik veya yanlış tutulmuş olması ihtimali de düşünülmektedir. Ayrıca şirketlerin kanuni merkezlerinin taşınmış olma durumlarının da etkili olduğu değerlendirilmektedir. 2014 yılındaki ihracatı 224.810 TL olarak gerçekleşmiş olup 2015 yılında ihracat tutarı 92.020 TL olarak gerçekleşmiştir.

İran’a yapılan ihracatın analizinde ihracatın yıllara göre oldukça dalgalı bir seyir izlemesi çıkarımı yapılmaktadır. Orta Doğu’da **Arap Baharı** sonrası yaşanan olumsuz ekonomik ve siyasi koşullar birçok alanda olduğu gibi ticari alanda da derin etkiler bırakmış ve ihracat tutarlarında ciddi değişimler görülmüştür. Arap baharı sonrasında bölgenin yeniden istikrara kavuşturulması adına ciddi çalışmalar yapılmıştır. İran ile Körfez ülkeleri arasında bölgenin yeniden dizayn edilmesi anlamında ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Türkiye her ne kadar arabulucu rolü üstlenmeye çalışsa da iki tarafı da memnun edememiştir. Bu noktada **dış ticaretin siyasi** manipülasyon aracı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. 2. önemli nokta ise Tablo 52’de yıllara göre analizde bazı yıllara ilişkin tutarların tespit edilememiş olması dikkat çekmektedir. Verilen yıllarda açıklanan rakamların güvenilirliği açısından da büyük soru işaretleri oluşmaktadır. Tablo 52’nin analizinde 3. önemli husus; ihracat rakamlarının oluşturulmasında kullanılan yöntemdir. İhracat rakamlarının oluşturulmasında şirketlerin yasal merkezleri dikkate alınmaktadır. İhracatta görülen büyük dalgalanmalarda bu faktörün de etkili olduğu düşünülmektedir. Firma bazlı değerlendirmelerin ihracat rakamlarının analizinde gerçekçi sonuçlar ortaya çıkaracağı düşünülmektedir. Ayrıca Türkiye’de artan terör ve şiddet olaylarının, ticaretin yönünü ve miktarını etkilediği düşünülmektedir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşanan yol kesme ve araç yakma olaylarından sonra ihracatta ciddi düşüşler yaşanmıştır.

4.6 ERZURUM- ERMENİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ

Türkiye ile Ermenistan'ın ekonomik ilişkileri çok eski dönemlere dayanmamaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler artmıştır. Ermeniler Anadolu'da ki Osmanlı hâkimiyeti ile beraber bölgenin önde gelen topluluklarından biri olmuştur. Osmanlı devletinde birçok görevde bulunmuşlardır. Osmanlı devletinin gerileme ve yıkılma devirlerinde Anadolu'da Türkler ve Ermeniler beraber bir yaşam sürmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ilişkiler Ermenistan'la sınırlı olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemden Ermenistan'ın bağımsız bir devlet haline geleceği 1991 yılına kadar SSCB aracılığıyla devam etmiştir.¹³⁷ Bağımsızlık sürecinden sonra ilişkiler görece iyi olsa da 1993 yılında Dağlık Karabağ kriziyle ilişkiler kopma noktasına gelmiştir.¹³⁸ Ermenistan'la ilişkiler bu dönemden sonra en büyük kırılmayı Robert Koçaryan'ın iktidara gelmesiyle yaşamıştır. bu dönemde 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması hedefine yönelik atılan adımlarla beraber ilişkiler gerginleşmiş ve gittikçe kötüye gitmiştir.¹³⁹ Bu dönemden sonra ilişkilerde olumlu durumlar olmasına rağmen iki ülke arasındaki krizler bir türlü aşılamamıştır. 2009 yılında ilişkileri düzeltme ve geliştirme amacıyla imzalanan protokole Ermenistan tarafından yeterince katkıda bulunmamasından dolayı çözüm ümitleri boşa çıkmıştır. Türkiye Ermenistan ticari ilişkileri kara ve hava sınır kapılarının kapalı olmasından dolayı ekonomik ve ticari ilişkiler oldukça kısıtlı bir durumda bulunmaktadır. Son yıllarda bu iki ülkenin ticari ilişkilerine ilişkin rakamlar bulunamamıştır. Tablo 53'te bu ülkeyle olan son ekonomik ilişkiler sunulmuştur.

¹³⁷ Ali Faik Demir, SSCB Sonrası Dönemde Türkiye- Ermenistan İlişkileri, Uluslararası İlişkiler Derneği Uluslararası İlişkiler Dergisi, C.2, S.5, s.4.

¹³⁸ Fatih Özbay, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri", bilge adamlar kurulu raporu, İstanbul: Bilgesam, 2011, [http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf\(05.04.2016\),s.3](http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf(05.04.2016),s.3)

¹³⁹ Özbay, Türkiye Ermenistan ilişkileri: antipatiyi sempatiye çevirmek, [http://www.bilgesam.org/incele/982/-turkiye-ermenistan-iliskileri--antipatiyi-empatiye-cevirmek/#.WPM-QYiLTIV\(22.08.2016\)](http://www.bilgesam.org/incele/982/-turkiye-ermenistan-iliskileri--antipatiyi-empatiye-cevirmek/#.WPM-QYiLTIV(22.08.2016)).

TABLO 53: TÜRKİYE – ERMENİSTAN EKONOMİK İLİŞKİLERİ¹⁴⁰

Türkiye-Ermenistan Ekonomik İlişkileri(Bin \$)				
Yıllar	Türkiyenin İhracatı	Türkiyenin İthalatı	Ticaret Hacmi	Ticaret Dengesi
1992	3.429	124,9	3.553,9	3.304,1
1993	4.148	319,2	4.467,2	3.828,8

Ermenistan ve Türkiye ilişkilerinin gelişmesi hem Türkiye hem de Ermenistan açısından oldukça olumlu sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Bu ilişkilerin geliştirilmesi adına atılacak adımların her iki ülkeye de olumlu yansımaları olacağı düşünülmektedir. Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin düzelmesinin ekonomiye olumlu yansımaları olacağı düşünülmektedir. Özellikle Türkiye'nin doğu sınırında olan illerin bu durumdan olumlu etkileneyeceği düşünülmektedir. Ayrıca son yıllarda 1915 olaylarının yıl dönümü olarak her durumda Türkiye'nin önüne konulmaya çalışılan “soykırım” iddialarının ortadan kalkması anlamında Türkiye'nin elini rahatlatacağı düşünülmektedir. Ermenistan'ın bu durumdan sağlayacağı en büyük kazancın ise ekonomi anlamında olacağı düşünülmektedir. Türk sınır kapılarının kapalı olmasından dolayı Ermenistan sınırlı ekonomik partnere sahiptir. İhtiyaç duyduğu maddeleri ya Rusya, Gürcistan ve İran gibi ülkelere temin etme yoluna gitmektedir. Türkiye ile ilişkilerin düzelmesiyle birlikte sınır kapılarının açılacağı ve Ermenistan'ın bir nevi bölgedeki ekonomik ilişkilere dâhil olacağı düşünülmektedir. IMF tarafından her yıl açıklanan verilere göre 2016 yılında Ermenistan'ın kişi başına milli gelirinin \$3568, Türkiye ise \$9179 olarak tahmin edilmektedir.¹⁴¹ Bu bağlamda Türkiye Ermenistan için çok önemli bir ticari partner niteliği taşımaktadır. Bu ilişkilerin olumlu seyri dünya enerji arzı açısından da maliyetleri düşürücü bir etki oluşturacağı düşünülmektedir. Bütün bu durumlara ek olarak yıllardır çözülemeyen Dağlık Karabağ probleminin de çözüleceği ve Azerbaycan –Ermenistan ilişkilerinin de daha olumlu bir noktaya geleceği düşünülmektedir.

¹⁴⁰İstanbul Ticaret Odası Dış Ticaret Araştırma Servisi, Ermenistan Ülke Raporu,İstanbul, 2005, [http://www.ito.org.tr/Dokuman/Ulke/Ermenistan.pdf\(05.05.2016\)](http://www.ito.org.tr/Dokuman/Ulke/Ermenistan.pdf(05.05.2016)), s.4.

¹⁴¹<http://www.haberturk.com/galeri/ekonomi/456884-2016-kisi-basina-dusen-milli-gelir-listesi/1/53-99> (02.03.2017).

5.SONUÇ

Tarihi İpek Yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip olan Erzurum, bu özelliğinden dolayı tarih boyunca en önemli mücadele alanlarından biri olmuştur. Erzurum, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girdikten sonra kuzeyden gelen ticaret yolu ve Çin'den başlayıp Anadolu boyunca devam eden İpek Yolu'nun kesişiminde konumlanması ilin önemini daha da artırmıştır. Erzurum bu dönemde adeta bir gümrük şehri olma özelliği kazanmıştır. Cumhuriyetten sonra tek parti dönemi boyunca sanayileşme anlamında büyük ilerlemeler kaydedilememiştir. Bu dönemde daha çok küçük esnaf ve tüccarın hâkim olduğu ve kırsal alanda ise tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik anlayış benimsenmiştir. Tek parti döneminde bölgesinde bir lojistik merkezi konumunda bulunan Erzurum, 1939 yılında inşa edilen tren yolu hattı ile daha da gelişmiştir. Menderes döneminde ülkede başlayan liberal anlayıştan nasibini alan Erzurum'un ticaret hayatı daha da genişlemiştir. Ancak Menderes döneminden sonra sanayi anlamında ciddi bir ilerleme sağlanamamıştır. 1975 yılında kurulan Organize Sanayi Bölgesinin etkisiyle irili ufaklı sanayi tesisleri kurulmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra özellikle imalat sanayi alanında yeni tesisler kurulmuştur. 24 Ocak 1980 tarihinde Turgut Özal tarafından açıklanan kararlarla beraber ekonomide ilerlemeler görülmüştür. Ancak ilin sanayi ve üretim düzeyi istenen düzeye ulaşamamıştır. 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi döneminden sonra sanayi ve ticaret alanında gelişmeler görülmüştür. Bu dönemde ilin ticari hayatı çeşitlendirilerek ekonomisi geliştirilmeye çalışılmış, sahip olduğu ticaret partnerleriyle olan ticaret bağları daha da kuvvetlendirilmiştir. 2000'li yıllardan önce de göreceli olarak öneme sahip olan Palandöken Dağına yatırımlar bu dönemde daha da artmıştır. 2011 yılında yapılan Üniversitelerarası Kış Olimpiyatları ilin tanıtımına büyük katkı sağlamıştır. Bu dönemden sonra ilin ticari ve ekonomisine yönelik planlamalarda turizm büyük bir yer edinmiştir. Bu alanlardan farklı olarak Erzurum ekonomisinde en önemli alanlardan biri de hayvancılık sektörüdür. Özellikle artan et ve süt fiyatlarıyla doğru orantılı olarak ilde hayvancılık anlayışı ve alt yapısı da büyük değişikliklere uğramıştır. Et ve süt veriminin düşük olduğu ırklar terk edilerek, verimin yüksek olduğu ırklar tercih edilmeye başlamıştır.

Türkiye 2000’li yıllarda dünyaya bakış açısını değiştirmiş ve daha etkin bir dış politika izleme stratejisi belirlemiştir. Orta Asya ve Kafkasya ile olan ilişkiler hem ticari hem de kardeşlik bağları dolayısıyla daha da önem kazanmıştır. Kafkasya’da bulunan ülkelerle ekonomik ilişkiler anlamında çok yoğun çaba gösterilmiştir. Bu ülkelerden Azerbaycan ve Gürcistan’la ilişkiler genellikle iyi olmasına rağmen diğer bir ülke olan Ermenistan’la çok kısa bir süre normalleştirilmeye çalışılan ilişkiler Ermeni tarafından beklenen adımların atılmaması üzerine dondurulmuştur. Erzurum’un bu iki Kafkas ülkesiyle olan ticari ilişkileri 2000’li yılların ortalarından itibaren ciddi bir ivmelenme göstermiştir. Bu anlamda en önemli ticari partner olan Azerbaycan’la ticari ilişkiler yıllar geçtikçe daha iyi bir hal almıştır. Özellikle Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattından sonra hızla gelişen Azerbaycan’la ticari ilişkiler 2010 sonrasında ise çok iyi bir seviyeye gelmiştir. Erzurum’un bir diğer önemli ticaret partneri olan Gürcistan’la ihracat ise Azerbaycan’a oranla daha düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Gürcistan’ın sahip olduğu milli hâsıla düzeyi ve sahip olduğu ekonomik koşulların ihracat üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olduğu değerlendirilmiştir. Erzurum’un Gürcistan’la ihracat ilişkileri 2000’li yıllardan sonra hızla artmıştır. Ancak 2005 ve 2006 yıllarında ihracatta büyük düşüşler yaşanmıştır. Ardından bu iki ticaret partneri arasındaki ticari ilişkiler dalgalı bir seyir izleyerek devam etmiştir. Erzurum’un önemli ticari partnerlerinden biri olan Irak ile ilişkiler genel performansa göre değerlendirildiğinde oldukça iyi durumda bulunmaktadır. İhracatta genel olarak devamlı bir iyileşme eğilimi görülmüştür. Bölgede yaşanan olumsuz siyasi ve ekonomik koşulların ihracatı etkilemesine rağmen ihracat açısından Irak, Erzurum’un 2. en önemli partneri olma konumuna yükselmiştir. Erzurum’un diğer önemli ticaret partneri ise İran olmuştur. Bu ülke ile ticari ilişkiler genelde uygulanan kısıtlamalara paralel olarak değişkenlik göstermiştir. Bölgede yaşanan olumsuz siyasi ve ekonomik koşullar ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim 2015 yılında bölgede siyasi ve ekonomik şartların daha da ağırlaşmasıyla birlikte Erzurum ile olan ihracatı incelenen yıllardaki en düşük seviyede gerçekleşmiştir. İran-Erzurum ticari ilişkileri son yıllarda daha da çeşitlenmiştir. Turizm alanı, bu çeşitlenmeden en önemli payı alan sektör olarak dikkat çekmektedir. Son yıllarda İranlı turist sayısında ciddi bir artış görülmüştür.

Erzurum, son yıllarda artan ticari ve ekonomik faaliyetlere rağmen gelişmesi için yegâne alanlardan biri olan endüstrileşme aşamasını bir türlü tamamlayamamıştır. Erzurum'da ekonomi alanında ticaret anlayışının değiştirilmesi ve dış pazara yönelik yatırımların hız kazandırılması gerekmektedir. Ayrıca Erzurum'da yıllardır uygulanmaya çalışılan devlet destekli büyüme modeli ile tatminkâr bir gelişme elde edilememiştir. Bu noktada doğrudan devlet eliyle yapılacak yatırımların daha fazla katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Erzurum'da var olan ekonomi ve ticaret anlayışının daha modern bir anlayışa dönüşmesi gerekmektedir. Dünya'da kapital akışının artmasına paralel olarak önemi artan neoklasik politikalar, Erzurum ekonomisine enjekte edilmelidir. Erzurum'da var olan kuruluşların sürdürülebilir büyüme anlamında gerekli mikro ve makro düzenlemeleri yapmasına olanak sağlayacak uygun ortamların oluşturulması gerekmektedir. İncelenen yıllarda ihracat anlamında görülen dalgalanmaların en az düzeye indirilmesi, ildeki serbest piyasa koşullarının iyileştirilmesi ve şirketlerin kırılganlıklarının en alt düzeye indirilmesi gerekmektedir. Erzurum'daki firmaların rekabet güçlerinin artırılmasının ilin gelişiminde hayati bir öneme sahip olduğu düşünülmektedir. Bütün önerilerin dayandığı en temel konu ise halkın bilinçlendirilmesidir. Erzurum'da belli düzeyde sermaye birikimi olmasına rağmen bu sermaye daha çok küçük işletmelere yönlendirilmektedir. Bu anlamda İslami değerlerin oldukça yüksek olduğu Erzurum'da İslam'ın ortaklığa bakış açısını temel alan bir anlayış benimsenmelidir. Yani İslam'ın ticareti ve ortaklığı övdüğü ve birlik olmayı tavsiye ettiği algısı insanlarda yerleştirilmeye çalışılmalı ve bu sayede büyük şirket ve sanayi kuruluşlarının oluşturulmasına çalışılmalıdır. Bu şekilde büyük kooperatifler ve birlikler kurularak ilin ekonomik hayatı çeşitlendirilmelidir.

Türkiye ile tezde belirtilen ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğinin artması Erzurum'a olumlu bir ekonomik geri dönüş sağlayacaktır. Erzurum'un ekonomik anlamda büyümesi ve gelişmesi de Türkiye'ye olumlu bir katkı sağlayacaktır. Erzurum, Türk-Kafkas ticari ilişkilerinde hayati bir öneme sahiptir. Erzurum, sahip olduğu tarihi birikim ve ekonomik alt yapısı sayesinde Türkiye'den Kafkasya'ya açılan en önemli ticari ve ekonomik aktörlerden biri olma yolunda ilerlemektedir.

KAYNAKÇA

1. Ansiklopediler

Küçük, Cevdet. “Erzurum”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. C.11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.

Tuncel, Metin. “Erzurum (Bugünkü Erzurum)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. C.11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.

Ünal, Rahmi Hüseyin. “Erzurum (Mimari)”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. C.11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.

2.BASILI KAYNAKLAR

Arıkan, Osman. “Erzurum Şehrinin Ekonomik Esasları”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1973.

Çoruh, Haydar. “Temettüat Defterlerine Göre Erzurum Şehri (1260/1844)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1997.

Dinler, Zeynel. **Bölgesel İktisat**. 10. Basım. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2014.

Güneş, Uğur. “Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya Bölgesindeki Güç Mücadeleleri ve Büyük Kafkasya Kalkınma Girişimi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Keskin, Musa. “Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Üyelerinde Sosyal Sermaye Düzeyi ve Belirleyicilerinin Analizi”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Erzurum: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

- Şen, Levent. “Soğuk Savaş Sonrası Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Toy, Süleyman ve diğerleri. **Erzurum Yüksek Hızlı Tren Raporu**. Kudaka, 2013, http://erzurumdayatirim.kudaka.org.tr/dokumanlar/Erzurum_YukseK_Hizli_Tren_Raporu_2013.pdf (15.12.2015)
- Toy, Süleyman ve diğerleri. **Erzurum Termal Turizm Potansiyeli**. Kudaka, 2013, <http://wwwremote.ikg.gov.tr/upload/2011-05/34db5c5f-6282-4cba-ae66-54ba1b3cbf28.pdf>(15.12.2015)
- Uzun, Bedrettin. **Tra1 Düzey 2 Bölgesi Doğaltaş ve Maden Potansiyeli Bilgi Notu**. Kudaka, 2014.
- Zeynal, Abdurrahman. **XIX-XX. Yüzyılda Erzurum Ekonomisi**. 1. Basım. İstanbul: Bayrak yayımcılık, 2011

Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü 13. Bölge Müdürlüğü, **Erzurum Doğa Turizmi Master Planı 2013–2023**. Erzurum, 2013.

Etso, **2. Erzurum Çalıştayı ve Ortak Akıl Platformu Sunumları**. Erzurum, 2014.

3.SÜRELİ YAYINLAR

- Açma, Bülent ve Kübra Yenişen. “ Kafkasya’nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler”. **Yönetim ve Ekonomi Dergisi**. C.20, S.2, 2013, ss.131–149.
- Aslan, Betül. “1.Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Erzurum Ahalisine Yaptığı Kardeş Kömeği(Yardımları)”. **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. S.6, 1996, ss.161–178.

- Aydın, Dündar. “Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi”. **Otam (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi)**. S.8, 1997, ss.393–477.
- Bedirhan, Yaşar. “Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”. **Turkish Studies**. C.9, S.4, 2014, ss.165–185.
- Bozdağlıoğlu, Yasemin Uyar. “Türkiye’de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları”. **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. S.20, 2008, ss.45–66.
- Çoşkun, Oğün. “İç Göçler Açısından Erzurum İlinin Analizi”. **Doğu Coğrafya Dergisi**. S.20, 2008, ss.239–266.
- Demir, Ali Faik . SSCB Sonrası Dönemde Türkiye- Ermenistan İlişkileri, Uluslararası İlişkiler Derneği Uluslararası İlişkiler Dergisi, C.2, S.5, ss.109-135.
- Dilmaç, Oğuz. “Erzurum’da Kaybolmaya Başlayan Yöresel El Sanatları”. **Akdeniz Sanat Dergisi**. C.6, S.11, 2013, ss.93–101.
- Gök, Yaşar ve Alperen Kayserili. “Cumhuriyet Döneminde Erzurum İlinin Kır-Şehir Nüfus Değişimi”. **Doğu Coğrafya Dergisi**. C.15, S.24, 2011, ss.1–18.
- Gül, Abdulkadir. “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)”. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. C. 2, S.9, 2009, ss.144–158.
- Kızıloğlu, Rüveyda ve Vedat Dağdemir, “Erzurum İlinde Beyaz Lahananın Üretim ve Pazar Maliyeti; Aziziye, Yakutiye Ve Pasinler İlçeleri Örneği”, Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, S.2, 2012,s.s 57-64.
- Kök, Sabahat Bayrak. “Küresel Baskılar Karşısında Geçerli Bir Üstünlük Yönelimi Olarak Yabancı Sermaye ve Yabancı Sermayeye Yönelik Bakışın Kobi’lerde Karşılaştırmalı Bir Analizi-I”. **SÜ İibf Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**. S.7, 2014, ss.195–222.

- Köşklü, Zerrin. “Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hanları”. **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. No.5, 2010, ss.113–134.
- Küçükkuşurlu, Murat. “Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum’un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri”. **Yeni Türkiye Dergisi**. C.60, No.5, 2014, ss.1–22.
- N.Selçuk, Gökalp. “Atatürk Üniversitesi Öğrencilerinin Harcamalarının Analizi ve Erzurum Ekonomisine Katkısı”. **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. C.16, S.3, 2012, ss.317–330.
- Özger, Yunus. “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterlerine Göre)”. **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. No.29, 2006, ss.239–266.
- Öztürk, Nurettin. “Türkiye’de Sınır Ticaretinin Gelişimi, Ekonomik Etkileri, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**. C.2, S.3, 2006, ss.107–127.
- Pamuk, Bilgehan. “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”. **Tarih İncelemeleri Dergisi**. C.12 , S.2, 2007, ss.125–143.
- Pehlivan, Selma. “Erzurum’un İlkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış”. **History Studies**. C.5, No.3, 2013, ss.387–395.
- Temizkan, Abdullah “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas ötesinde nüfuz mücadelesi” , **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C.6, S.2, s.s. 447-462.
- Topal, Çoşkun. “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan”. **Turkish Studies**. C. 10, S.1, 2015, ss.753–770.
- Yılmaz, Ali. “Türkiye’de İşsiz Nüfus”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2005, C.15, S.1, ss.49–56.
[http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/43-56.pdf\(12.03.2016\)](http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt15/sayi1/43-56.pdf(12.03.2016)).

Yılmaz, Özlem Göktaş. “Türkiye Ekonomisinde Büyüme İle İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi. 2005, S.2,
<http://eidergisi.istanbul.edu.tr/sayi2/ieeis2m4.pdf>(12.03.2016).

Yüceol, Hüseyin Mualla. “Türkiye’de Bölgesel İşgücü Hareketleri, İşsizlik ve Ekonomik Kalkınma”, İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi. 2007, C.9 , S.1, ss.108–125.

4. İnternet Kaynaklar

Akses, Selen ve Zeynep Özkurt “2013 yılında Türkiye’de neler oldu”, İktisadi Kalkınma Vakfı, Aralık 2013, S.77,
[http://ikv.org.tr/images/upload/data/files/\(2013_yilinda_turkiyede_neler_yasandi_-_aralik_2013\).pdf](http://ikv.org.tr/images/upload/data/files/(2013_yilinda_turkiyede_neler_yasandi_-_aralik_2013).pdf)(04.05.2016).

As, Rengin ve Sinan Onuş. “2014’te Türkiye’de Neler Oldu”,
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/12/141229_turkiye_2014
(24.04.2016)

Emekliler, Bilgehan ve Atilla sandıklı. “İran’ın Dış Politika Vizyonu ve Jeopolitik Hedefleri”, <http://www.bilgesam.org/incele/1866/-iran-in-dis-politika-vizyonu-ve-jeopolitik-hedefleri/#.WPINLoiLTIU>(05.04.2016).

Gül, H. Erhan ve Bora Çevik. “2010 ve 2012 Verileriyle Türkiye’de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması”, 2014, Türkiye İş Bankası,
https://Ekonomi.Isbank.Com.Tr/Userfiles/Pdf/Ar_03_2012.Pdf(12.02.2016).

Karaağaçlı, Abbas İşgal Altındaki Dağlık Karabağ Sorunu,
<http://www.bilgesam.org/incele/164/-isgal-altindaki-daglik-karabag-sorunu/#.WPIDhYjyIU>(12.02.2016).

Koçyiğit, Rıdvan ve diğerleri. “Erzurum İli Büyükbaş Hayvancılığının Durumu ve Gelişmesine Yönelik Öneriler”, Alınteri. 2015, C.29, ss.34-46.
<http://eDergi.Atauni.Edu.Tr/Atauniazb/Article/View/5000169196>(24.02.2016).

- Kumru, İhsan. “Erzurum'da Talep Çok, Konut Yok!”, Erzurum Gazetesi, [http://www.Projekulisi.Com/5501-Haber-Erzurum'da-Talep-%C3%A7ok,Konut-Yok%E2%80%A6\(12.02.2016\).](http://www.Projekulisi.Com/5501-Haber-Erzurum'da-Talep-%C3%A7ok,Konut-Yok%E2%80%A6(12.02.2016).)
- Özbay, Fatih. Türkiye Ermenistan İlişkileri: Antipatiyi Sempatiye Çevirmek, [http://www.bilgesam.org/incele/982/-turkiye-ermenistan-iliskileri--antipatiyi-empatiye-cevirmek/#.WPM-QYiLTIV\(22.08.2016\).](http://www.bilgesam.org/incele/982/-turkiye-ermenistan-iliskileri--antipatiyi-empatiye-cevirmek/#.WPM-QYiLTIV(22.08.2016).)
- Özbay, Fatih. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, İstanbul: BİLGESAM, 2011, [http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf\(05.04.2016\).](http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf(05.04.2016).)
- Sapancalı, Faruk. “Türkiye’de İşgücü Piyasası, Sorunlar ve Politikalar”, Tühis İş Hukuku ve İktisat Dergisi. 2007-2008, C.21, S.2, ss.8-30, [http://www.Tuhis.Org.Tr/Dergi/Cilt21_Sayi2-3/Cilt21_Sayi2-3_Bolum2.Pdf\(12.03.2016\).](http://www.Tuhis.Org.Tr/Dergi/Cilt21_Sayi2-3/Cilt21_Sayi2-3_Bolum2.Pdf(12.03.2016).)
- Tanrısever, Oktay F. “11 Eylül Sonrası Dönemde Kafkasya’da Bölgesel Güvenlik: Eski çatışmalar ve Yeni Açılımlar”, Oaka. 2011, C.6, S. 11, ss. 1-17, [http://usak.org.tr/images_upload/files/oaka%2011makale1.pdf\(16.12.2015\).](http://usak.org.tr/images_upload/files/oaka%2011makale1.pdf(16.12.2015).)
- Yağanoğlu, A. Vahap. “Doğu Anadolu Projesi ve Kalkınmaya Etkileri”. [Http://www.Zmo.Org.Tr/Resimler/Ekler/459257ddab7b85b_Ek.Pdf\(17.02.2016\).](Http://www.Zmo.Org.Tr/Resimler/Ekler/459257ddab7b85b_Ek.Pdf(17.02.2016).)
“Doğu Anadolu Projesi’nin (Dap) Tra 1 Düzey 2 Bölgesi İçin Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi Raporu”, KUDAKA, [http://www.kudaka.org.tr/ekler/433e3dapTRAduzey2_bolgesi_icin_uygulanabilirliginin_degerlendirilmesi.pdf\(15.12.2015\).](http://www.kudaka.org.tr/ekler/433e3dapTRAduzey2_bolgesi_icin_uygulanabilirliginin_degerlendirilmesi.pdf(15.12.2015).)
- “Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu 2014”, TİM, İstanbul, [http://www.tim.org.tr/files/downloads/raporlar/tim_ekonomi_ve_dis_ticaret_raporu_2014.pdf\(15.12.2015\).](http://www.tim.org.tr/files/downloads/raporlar/tim_ekonomi_ve_dis_ticaret_raporu_2014.pdf(15.12.2015).)

“Ekonomi ve Dış Ticaret Raporu 2015”, TİM, İstanbul,
http://www.tim.org.tr/files/downloads/Raporlar/ekonomi_dis_ticaret_raporu_2015.pdf(15.12.2015).

“Erzurum-Erzincan-Bayburt Turizm Potansiyeli”, KUDAKA,
<http://www.kudaka.Org.Tr/Ekler/28ccc-Erzurum-Erzincan-Bayburt-Tourism-Potential.Pdf>(15.12.2015).

“Erzurum İli Maden ve Enerji Kaynakları”, MTA,
http://www.mta.gov.tr/v2.0/turkiyemaden/maden_potansiyel2010/erzurummadenler.pdf (18.12.2015).

Erzurum İli Tarımsal Yatırım Rehberi”, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı,
http://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/il_yatirim_rehberleri/erzurum.pdf(18.02.2016).

“Erzurum Yatırım Ortamı ve Uygun Yatırım Alanları”, Kudaka,
<http://docplayer.biz.tr/4068479-Erzurum-yatirim-ortami-ve-uygun-yatirim-alanlari-kudaka-erzurum-yatirim-destek-ofisi.html>(15.12.2015).

www.erzurumlularvakfi.org.tr(18.02.2016).

www.erzurumluyum.net (13.03.2016).

es.scribd.com(15.04.2016)

“Hane Halkı İş Gücü Araştırması Bölgesel Sonuçlar 2004–2013”, TÜİK,
<http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/yayinrapor/HIA2013.pdf>(18.12.2015).

haypedia.com(17.02.2016).

historystudies.net(15.03.2016).

“İl Çevre ve Durum Raporu 2012, Erzurum 2012”, Erzurum Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü,
<http://www.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/erzurumicdr2012.pdf> (18.02.2016).

“İl Çevre ve Durum Raporu 2014, Erzurum 2015”, Erzurum Valiliği
Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü,
<http://www.csb.gov.tr/db/ced/eduardosya/erzurumicdr2014.pdf>
(18.02.2016).

İller bazında ülke rakamları,
<http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html>(22.02.2017).

<http://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari.html>(14.03.2016).

“İllere Göre Devlet ve İl Yollarının Satış Cinslerine Göre Uzunlukları,
2016”, KGM,

<http://www.Kgm.Gov.Tr/Sitecollectiondocuments/Kgmdocuments/Istatis tikler/Devletilyolenvanter/Illeregoredevletveilyollari.Pdf>(10.02.2016).

İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması
Araştırması (SEGE–2011)”, 2013, TC Kalkınma Bakanlığı,
http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/2_turkiye_ab_iliskileri/22adayliksure ci/228diger/tckbsege2013.pdf(11.02.2016).

İstanbul Ticaret Odası Dış Ticaret Araştırma Servisi, Ermenistan Ülke
Raporu, İstanbul, 2005,

<http://www.ito.org.tr/Dokuman/Ulke/Ermenistan.pdf>(05.05.2016).

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve
Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik,

http://www.kosgeb.gov.tr/content/upload/dosya/mevzuat/kob%c4%b0'lerin_tanimi_yonetmelik.pdf (15.02.2016).

[mesutunal.com](http://www.mesutunal.com) (13.03.2016).

Modern Irak tarihi, http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/815/modern_irak_tarihi(18.02.2016).

“Reel Sektör (KOBİ) Kredileri İzleme Raporu (2011)”, Haziran 2013,
T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Dış Ekonomik İlişkiler Genel
Müdürlüğü,

<https://www.hazine.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FD>

[%C4%B1%C5%9F%20Ekonomik%20%C4%B0li%C5%9Fkiler%20Raporlar%C4%B1%2F2011%20Y%C4%B1%C4%B1%20Kobi%20Raporu-DE%C4%B0.pdf\(13.11.2015\).](#)

“Seçilmiş Göstergelerle Erzurum”, TÜİK, 2013,

[Http://www.Tuik.Gov.Tr/İlgostergeleri/İller/Erzurum\(17.12.2015\).](http://www.Tuik.Gov.Tr/İlgostergeleri/İller/Erzurum(17.12.2015).)

sgm.sanayi.gov.tr (17.03.2016).

Su ürünleri sektör raporu Tra1 düzey 2 bölgesi

http://kudaka.org.tr/apb/tarim_raporlari/tra1_bolgesi_su_urunleri_sektoru_strateji_dokumani.pdf (18.04.2016).

Türkiye’de beton yol potansiyelinin göstergeleri,

[http://www.cementurk.com.tr/Index/ArticleDetails/44\(07.06.2016\).](http://www.cementurk.com.tr/Index/ArticleDetails/44(07.06.2016).)

“81 İl Sanayi Durum Raporu 2013”, T.C. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Sanayi Genel Müdürlüğü,

<http://www.ebso.org.tr/ebsomedia/usefullink/6131533781-il-sanayi-durum-raporupdf.pdf> (18.12.2015).

“81 İl Sanayi Durum Raporu 2014”, T.C. Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü,

<http://www.tarsusticaretborsasi.com/dosyalar/pdf/81%20il%20sanayi%20durum%20raporu.pdf>(06.09.2016).

<http://aa.com.tr/tr/turkiye/ovit-tunelinde-sona-gelindi/682089>(21.04.2016).

<http://www.haberhayat.net/kok-komuru-en-cok-rusyadan-aliniyor.html>(19.03.2016).

<http://www.haberturk.com/gundem/haber/1173199-turkiye-2015te-bunlari-yasadi/17>(03.04.2016).

<http://www.haberturk.com/galeri/ekonomi/456884-2016-kisi-basina-dusen-milli-gelir-listesi/1/53-99> (02.03.2017)

<https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/yillik-toplam-yagis-verileri.aspx?m=erzurum#sfB>(16.02.2016).

<http://www.hurriyet.com.tr/sgk-4a-nedir-40033000>(03.05.2016).

[https://iktisatca.wordpress.com/2016/09/09/issizlik-ve-ilgili-kavramlar/\(\)](https://iktisatca.wordpress.com/2016/09/09/issizlik-ve-ilgili-kavramlar/).

<http://piyasarehberi.org/sozluk/isgucune-katilma-orani>(19.04.2016).

<http://piyasarehberi.org/sozluk/istihdam-orani> (18.04.2016).

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007(18.05.2016).

http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/1751014834_13.pdf
(15.12.2015).

<http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2015/02/05/sahte-bala-geciti-yok>(04.17.2016)

https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys.../2016.../04031602_statstkbldgebrmlersini_flamasi.xlsx (19.05.2016).